

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih

**1916 KIRGIZ AYAKLANMASI (ÜRKÜN) MERKEZLİ TARİH
YAZICILIĞI:**

SOVYET VE KIRGIZ YAKLAŞIM

Avtandil TAALAİBEK UULU

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

1916 KIRGIZ AYAKLANMASI (ÜRKÜN) MERKEZLİ TARİH YAZICILIĞI:
SOVYET VE KIRGIZ YAKLAŞIM

Avtandil TAALAİBEK UULU

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2018

TEŞEKKÜR MEKTUBU

1916 yılında Kırgızistan'da meydana gelen milli mücadele hareketinin tarihnamesinin incelendiği bu çalışma konusunun belirlenmesinde ve çalışmanın hazırlanma sürecinin her aşamasında bilgilerini, tecrübelerini ve değerli zamanlarını esirgemeyerek bana her fırsatta yardımcı olan saygıdeğer danıőman hocam; Doç. Dr. Erkin Ekrem'e, çalıőmam boyunca benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarım Saadi Somuncuoğlu ve Orhan Kavuncu'ya sonsuz teőekkürlerimi sunarım. Hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen değerli arkadaşlarım Yaprak Kılıç'a, Gülsina Bayaliyeva'ya ve diğer arkadaşlarıma, tüm eğitim hayatım boyunca benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen her zaman yanımda olan sevgili aileme sonsuz teőekkürler.

ÖZET

Avtandil TAALAIÛBEK UULU, *1916 Kırgız Ayaklanması (Ürkün) Merkezli Tarih Yazıcılığı: Sovyet ve Kırgız Yaklaşım*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2018.

20. yüzyıl, dünyanın birçok devleti ve milletinde olduğu gibi, Türkistan için de oldukça hareketli bir dönem olmuştur. Bu dönemin, Türkistan yönetimlerinin, gerek kendi aralarındaki anlaşılabilirlik mücadelelerle, gerekse kendi çıkarlarını elde etmek veya toprak kazanma peşinde olan dünyanın büyük devletleriyle karşı karşıya kaldığı bir dönemdir. Bu çalışmada günümüz Kırgızistan topraklarındaki olaylarını konu alan kaynak ve araştırma eserlerin incelenmesini içermektedir. Bu çalışmanın amacı, konuyla ilgili kaynakları ve araştırma eserleri analiz ederek farklılıkları ve benzerlikleri ortaya koymaktır.

Kaynaklar olarak adlandırılan ve iki alt başlık altında incelenen birinci bölümde arşiv belgelerinden oluşan eserlere ve 1916 milli mücadele olaylarını konu alan edebi eserlere yer verilmiştir.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde ise iki alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümün birinci alt başlığında, konuyla ilgili Rus yöneticilerin milli mücadele hareketi hakkında görüşleri ve soviyet döneminin ilk yıllarında (1917-1937) kaleme alınan araştırma eserleri incelenmiştir. Bu bölümün ikinci alt başlığında ise Kırgızistan'daki ilk ilmi araştırmalarında 1916 olayının incelenişi hakkındaki çalışmalar analiz edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümün birinci alt başlığında ise Kırgızistan'daki 1916 milli mücadele hareketinin Türk araştırmacıların eserinde ele alınışı incelenmiştir. Bu bölümün ikinci ve üçüncü alt başlığı ise Batılı ve Türk Dünyası'nın araştırmacılarının eserinde ele alınışı konusuyla ilgili çalışmalar ele alınmıştır.

Tez'in son bölümü olarak 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliğinin yıkılmasından günümüze kadar 1916 milli mücadele hareketi hakkında kaleme alınan eserler ele alınmış, ayrıca milli mücadele hareketine katılan şahısların hatıratları derlemeler de bu bölümde ele alınmıştır.

Araştırmanın sonuç bölümünde ise, gerek kaynaklar gerekse araştırma eserlerin genel değerlendirilmesi yapılmış, öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler

1916 milli mücadele hareketi, Kırgızistan, Rus İmparatorluğu, SSCB, Yedisu, Ürkün.

ABSTRACT

Avtandil TAALAIIBEK UULU, *1916 Kyrgyz Uprising (Ürkün) Centered Historiography: Soviet And Kyrgyz Approach*, Master's Thesis, Hacettepe University, Ankara, 2018

The 20th century has been a very active period for Central Asia as well as for many other countries and nations of the world. In this period, the Central Asian governments were fighting with the great powers of the world, both for their struggle with unanalyzable efforts, and for the pursuit of their own interests or land.

The movement has been subject to different explanations and interpretations in every period since 1916, is one of the leading critical issues of Kyrgyzstan history, where the historical importances, values, and periodical approaches of the subject review are re-examined and handled with an objective point of view.

The purpose of this study is to reveal the differences and similarities by analyzing the related sources and research works.

Firstly, related sources and examined under subheadings of literary works on the artifacts of the documents and the events of the 1916 national struggle were included. Then, the views of the Russian managers about the national struggle movement on the subject and the research works taken in the first years of the theater period (1917-1937) were examined. And the first scientific investigations in Kyrgyzstan were attempted to analyze the studies on the incident of 1916. And the first scientific investigations in Kyrgyzstan were attempted to analyze the studies on the incident of 1916. The third section consists of three subsection of this chapter, the study of the 1916 national struggle in Kyrgyzstan in the work of Turkish researchers was examined. The second and third sub-titles of this section were dealt with in the Western and Turkish Worlds. In the end, the demolition of the Soviet Socialist Republic in 1991 to the day of the 1916 national struggle, and also the memories of the persons participating in the national struggle were explained. And general evaluation of the research works and the suggestions are presented as conclusion.

Keywords

1916 national struggle, Kyrgyzstan, Russian Empire, USSR, Yedisu, Ürkün.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	iii
ETİK BEYAN	iv
TEŞEKKÜR MEKTUBU	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	x
ÖNSÖZ.....	xi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	6
KAYNAKLAR.....	6
1.1.ARŞİV BELGELERİ	7
1.2.1916 OLAYLARIYLA İLGİLİ EDEBİ ESERLER	17
İKİNCİ BÖLÜM.....	19
SOVYETLERİN İLK DÖNEMİNDEKİ ARAŞTIRMALAR.....	19
2.1. RUS YÖNETİCİLERİNİN 1916 MİLLİ MÜCADELE HAREKETİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	20
2.2. KIRGIZİSTAN'DAKİ İLK İLMİ ARAŞTIRMALARDA 1916 YILIN'DAKİ MİLLİ MÜCADELE HAREKETİNİN İNCELENİŞİ.....	27
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	40
KIRGIZİSTAN'DAKİ 1916 MİLLİ MÜCADELE HAREKETİ DÜNYADAKİ ARAŞTIRMACILARIN ESERİNDE ELE ALINIŞI.....	40
3.1.1916 HAREKETİNİN TÜRK ARAŞTIRMACILARIN ESERİNDE ELE ALINIŞI.....	40
3.2. 1916 HAREKETİNİN BATILI ARAŞTIRMACILARIN ESERİNDE ELE ALINIŞI	43
3.3.1916 HAREKETİNİN TÜRK DÜNYA'SI ARAŞTIRMACILARIN ESERLERİNDE ELE ALINIŞI.....	44
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	49
KIRGIZİSTAN EGEMENLİK DÖNEMİNDE 1916 MİLLİ MÜCADELE HAREKETİNİN İNCELENMESİ	49

4.1. KIRGIZ YAZARLARININ 1916 MİLLİ MÜCADELE HAREKETİNİ YENİDEN İNCELEMELERİ.....	49
4.2. 1916 YILIN'DAKİ ACI GÜNLERİN HATIRATLARI.....	82
SONUÇ.....	99
ÖNERİLER.....	106
ÖZGEÇMİŞ	107
KAYNAKÇA.....	108
EKLER.....	118
EK-1.....	118
EK-2.....	119
EK-3.....	120
EK-4.....	121
EK-5.....	122
EK-6.....	123
EK-7.....	124
EK-8.....	125
EK-9.....	126

KISALTMALAR

SSCB. : Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği

TSK, VKP. : İstorii Parti pri Sredazbyuro (Merkez Komitesine Bağlı Parti Tarihi Araştırma Bۆlümü)

KSE. : Kırgızistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi

TTK. : Tۆrk Tarihi Kurumu

SANIİR. : Orta Asya Devrimi Tarihi Bilimsel Araştırma Enstitüsü

Red. : Redaktör

Haz. : Hazırlayan

vd. : ve diğerleri

g. : goda (yıl)

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılda Kırgızistan'ın da içinde yer aldığı Türkistan coğrafyası Çarlık Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir. Rus işgaliyle birlikte bölgede askeri bir idare kurulmuş, hemen her yerde idari, siyasi ve hukuki düzenlemeler yapılmış, bölge doğrudan Rusya'nın bir parçası haline getirilirken, tam bir sömürgeci politika takip edilmiştir. Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki sömürgeci siyasetini XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde I.Dünya Savaşı'nın da başlamasıyla her alanda arttırması, Türkistan halkının 1916 yılında silaha sarılmalarına yol açmış ve Ruslara karşı Türkistan geleneğinde ulusal kurtuluş milli mücadelesini başlamıştır. Bu mücadelenin en önemli ayaklanmalarından biri günümüz Kırgızistan topraklarında meydana gelen milli mücadele hareketidir. 1916 milli mücadele hareketi, Kırgızlar için hayal kırıklığıyla neticelenmesine rağmen, milli bilincin uyanması ve yeşermesine büyük katkı sağlamış, içinde derin anlam taşıyan siyasi olayları barındırmaktadır.

1980'li yıllarda başlayan çözülme süreci neticesinde 1991 yılında SSCB dağılmış ve birlik içinde yer alan devletler kendi bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Bu süreçte başta Kırgızistan olmak üzere diğer kardeş Cumhuriyetlerinin de bağımsızlıklarını kazanıp bağımsız devletler olarak dünya sahnesine çıkmaları, diğerlerinde olduğu gibi Türkistan halkı arasında da yıllardır Rus baskısı altında büyük ölçüde kaybedilen milli ve manevi değerlerini öğrenme, araştırma ve sahiplenme eğitimlerinin ortaya çıkmasını tetiklemiştir.

Rusya'da Çarlık rejiminin yıkılışına denk gelen 1916 milli mücadele hareketiyle ilgili çok sayıda kaynak vardır. Coğunluğunu arşiv belgeleri ve hatıraların oluşturduğu bu kaynaklardan başka, konu hakkında gerek Sovyet döneminde gerekse bağımsızlıktan sonra pek çok da çalışma yapılmıştır. Fakat kaynak sıkıntısı olmamasına rağmen konunun ele alınışı açısından Sovyetlerin başında yapılan çalışmalarla, rejimin oturduğu dönemde yapılan çalışmalar arasında ciddi farklar vardır. Sovyetlerin dağılmasından sonra yapılan çalışmalar ise, Sovyet dönemindekilerin tam tersi değerlendirmelerle karşımıza çıkmaktadır.

Kırgız milli kimliğinin oluşturulmasındaki en önemli evrelerden birini teşkil eden ve bu yönüyle de son derece güncel olan 1916 milli mücadele hareketinin incelenişindeki dönemsel yaklaşım farklılıkları Kırgız tarihinin en önemli sorunlarından olup,

günümüzde toplumun ihtiyaç duyduğu tarafsız, tarihi gerçeklere uygun tarih araştırmalarının yapılması, yayımlanması ve topluma sunulmasına ihtiyaç vardır. Bu açıdan bakıldığında, Kırgızistan'ın bağımsızlığına kavuşması ve eğemenliğini kazanması tarihçilere yeni yükümlükler getirmiştir.

1916 milli mücadele hareketinin Kırgız tarihindeki önemli ve güncelliği, konuyla dair pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen bu çalışmalardaki dönemsel yaklaşım farklılıkları ve olayları tarihi gerçeğe uygun olarak kaleme alma arzu, bu tezin konusu olan *Tarihname* türü bir çalışmayı zorunlu hale getirmiştir.

Kırgızistan'da meydana gelen 1916 milli mücadele hareketinin tarihnamesi olan bu çalışma, önsöz, giriş ve sonuç bölümleri dışında "kaynaklar" ve "araştırma eserler" olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş'te çalışma hakkında genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde konunun temel kaynakları durumundaki arşiv belgeleri neşrinden oluşan derlemeler (sbornik dokumentov) ve kaynak mahiyeti taşıyan şiir ve roman türündeki edebi eserler tanıtılıp değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ise, SSCB dönemi ve sonrasında yazılan araştırma eserleri (kitap, makale, dergi) alt başlıklar halinde incelenmiştir.

Avtandil Taalaibek Uulu

Ankara / 2018

GİRİŞ

Çarlık Rusya kurulduğu dönemden itibaren Türkistan halkının yaşadığı coğrafyaları istila etme ve sömürme amacı olmuştur. Nitekim XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Kırgız halkı çeşitli iç ve dış etkenlerin de etkisiyle Rus İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmiştir. Ancak Rusların genel olarak Türkistan'da olduğu gibi Kırgızların yaşadığı topraklarda da tam anlamıyla sömürgeci politikalar takip etmeleri, kendilerine karşı direnişe yol açmış. XX. Yüzyılın başında, Kırgızların da yer aldığı birbirini takip eden birçok bağımsızlık hareketi patlak vermiştir. Kırgızların katıldığı milli mücadele hareketlerinin başlıcaları olarak 1898 yılındaki Andican ayaklanmasını, 1916 milli mücadele hareketini ve bunun devamı mahiyetindeki Basmacı hareketini gösterebiliriz. Bunlar arasında 1916 milli mücadele hareketi, Türkistan'ın büyük bir bölümüne yayılması, başta Kırgızların olmak üzere diğer Türkistan halkının harekete aktif olarak katılması ve hareketin Çarlığın bölgedeki varlığına ve sömürgeci politikalarına büyük bir darbe vurmuş olması gibi sebeplerden dolayı diğer bağımsızlık mücadelelerinden ayrılmaktadır.

1916 milli mücadele hareketinin en sert geçtiği merkezlerin başında kuşkusuz büyük bir kısmı günümüz Kırgızistan topraklarında kalan Yedisu bölgesi gelmektedir. 1916 yılı Kırgızlar için ve Türkistan halkının tarihinde kara harflerle yazılan, uzun zamanların geçmesiyle de unutulamaz olan çok üzücü ağır olaylar olmuştu. Uygun ikliminden dolayı Rus göçmenlerin Yedisu bölgesine akın etmeleri ve bölge insanı olan Kazak ve Kırgızların ellerinden toprakların alınarak Ruslara verilmesi bölgedeki sosyo-ekonomik yapıyı alt üst etmiştir. Toprak gaspı sayesinde başta Prejevalsk¹ olarak değiştirilen Isık Köl havalisi ve hemen bütün Yedisu bölgesindeki verimli topraklardan yerli halk atılmış, bu da büyük bir huzursuzluğa yol açmıştır. I. Dünya Savaşı'nın ağır yükü ve 1916 yılında Türkistanlıların cephe gerisinde çalıştırılmak üzere işçi-asker olarak cepheye çağırılması ve bu süreçte yaşanan usulsüzlükler huzursuzluğu daha da büyütmüş ve bir müddet sonra rus imparatorluğuna karşı bağımsızlık milli mücadelesine dönüşen topyekûn bir silahlı kalkışma başlamıştır.

---

¹ Çarlık Rusya'nın Orta Asya hakkında bilgi sahibi olmasında önemli katkılar olan Tümgenaral Nikolay Prjevalskiy (1839-1888) ünlü Rus coğrafyacısı, Orta Asya araştırmacısı ve asker kimliği ile bilinmektedir. 1888 yılında Merkezi Asya'ya seyahati sırasında yakalandığı hastalık sonucunda hayatını kaybetmiştir. Isık Köl Bölgesin'nin merkezi olan ve bugün Karakol adıyla bilinen şehir 1889 yılında Prejevalskiy olarak değiştirilmiştir. Söz konusu şehire daha sonra tekrar Karakol adı verilmiştir.

Yedisu bölgesi, 1916 milli mücadele hareketinin bugünkü Kırgızistan ayağındaki önemli merkez durumundadır. Sovyet (SSCB) dönemindeki siyasi sınırlara bağlı olarak Kırgızistan ve Kazakistan arasında bölünmüş olan Yedisu bölgesi dışında hareket bütün Kırgızistan topraklarına yayılmış olup, bugün hala Kırgız ve Kazaklar arasında tazeliğini koruyan son derece acı olaylar yaşanmıştır. 1917 Sovyet İhtilaline kadar süren olaylar sırasında bölge halkı bir taraftan düzenli askeri birliklerin diğer taraftan da devlet tarafından silahlandırılan Rus göçmenlerin kurşunları altında perişan olmuştur. Evler, mahalleler hatta yerleşim yerleri toptan yok edilmiş, yerli halkın bütün varlıklarına el konulmuştur. (Usenbayev, 1967, ss. 222-225, 233-235) Ölümden kurtulanlar dağlara ve komşu ülke Çine sığınmaya çalışmıştır. Çine kaçan birçok insanlar yolda açlıktan, hastalıktan, Rus askerlerinin sığıdığı kurşunlardan vefat etmişlerdir. K.U. Usenbayev'in İstatistik verilerine göre Doğu Türkistan'a kaçan insanların sayısı 170 bin olarak hesaplanırken, bunların 130 bini Kırgızdı. (Usenbayev K. , 1967, s. 236) Olayların çağdaşı B.D. İsakeyev ise insan ve hayvan kayıplarını binlerce ifade etmektedir. Binlerce insan kışın zor şartlarında canını kurtarabilmek için geçit vermez dağlar üzerinden Doğu Türkistan'a geçerek Çin'e sığınmıştır. Çin Hükümetinden şefkat bulamayan sığınmacıların bir kısmı aç ve hasta çıplak vaziyette kalın kar tabakası ile kaplı dağları aşarak geri dönmeye çalışmıştır. Dönebilenler, bu defa kendilerini bekleyen Rus birlikleri ve silahlandırılan Rus köylüsünün insanlık dışı muameleleriyle karşılaşmışlardır. (T.Şeyşekanov B. , 2003, s. 78,79)

Başta günümüz Kırgızistan toprakları olmak üzere bütün Türkistan'da etkili olan 1916 milli mücadele hareketi gerek sebepleri gerek niteliği gerekse hâlâ Türkistan insanının hafızasında tazeliğini koruyan ağır sonuçları bakımından tarafsız araştırmalarda konu edilebilmiş değildir. Maalesef en başından itibaren 1916 hareketini konu alan araştırmacılar, milli mücadele hareketini ve sorunlarını yorumlarken siyasi tesirler altında kalıp dönemsiz analizler yapmışlardır. Türkistan'da Rus İmparatorluğu'nun emperyalist politikalarına karşı yürütülen bu hareket, özellikle Sovyet döneminde yazılan eserlerde Marksist-Leninist bakış açısıyla ele alınarak çarpıtılmıştır.

1917-1936 yıllar arasında yazılan eserler, önceki incelemelerde olduğu gibi çoğunlukla arşiv kaynaklarına ve milli mücadele hareketine katılanların hatıratlarına ortasından 60'li yılların sonuna kadar tarih araştırmalarında rejimin güçlü baskısından dolayı olaylar tek taraflı olarak ele alınmıştır. Milli mücadele hareketinde rol oynayan manaplar ve baylar

(Yudahin, 1994, s. 551) hakkında karalayıcı, hiç hak etmedikleri ithamlar dikkat çekmektedir. Olayların gerçek sebepleri göz ardı edilirken dış müdahale, Panislamizm ve diğer akımların etkisiyle meydana geldiği şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır. Bunun yanında 1916 milli mücadele hareketinde Rus işçi devrim hareketinin oynadığı rol abartılmıştır. Bu dönemde kaleme alınan eserlerin çoğu Sovyet liderlerin sözleriyle doldurulmuştur, tarih kitabından çok parti propaganda kitabı hâline gelmiştir. Sovyetlerin son döneminde, niceliksel artış ve buna paralel olarak yeni yaklaşımlar görülmekle birlikte birçok çalışmada resmî ideolojinin yansımaları devam etmiştir. Bu bağlamda 1916 olaylarıyla ilgili tarihi gerçeklere uygun fikirler 1980'li yılların sonundan itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Sovyetlerin dağılıp bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasıyla da tarih araştırmalarında köklü değişiklikler yaşanmış, Sovyet dönemiyle çelişen milli nitelikli çalışmalar başla mıştır. Uzun yıllara dayanan bağımsızlık milli mücadelelerinin sonucunda Kırgızistan'ın da bağımsızlığına kavuşmasına ve egemenliğini kazanması kuşkusuz tarihçilere yeni sorumluluklar yüklemiştir. En başta Sovyetler Birliği döneminde rejimin istekleri doğrultusunda oluşturulan Kırgız tarihinin yeniden gerçeklere uygun olarak kaleme alınması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Zira Sovyet iktidarı ve tarih araştırmalarını kuşatan komünist ideoloji, milli ve manevi değerleri küçümsemiş, başta 1916 milli mücadele hareketi olmak üzere Türkistan'daki bütün milli mücadelelerini topluma yanlış aktarmıştır.

Çok sayıda araştırmaya rağmen kısaca değinilen dönemselsel ideolojik yaklaşım Kırgız tarihinin en önemli problemi olarak karşımızda durmaktadır. Bu problemi aşabilmenin yolu tez konumuz olan tarihname türü bir çalışmayla mümkündür. Başka bir ifadeyle 1916 milli mücadele hareketi hakkında yazılmış eserlerin analizine ihtiyaç vardır. Bugüne kadar konuyla ilgili böyle çalışma yapılmış değildir. Kırgız tarihi açısından zorunluluk haline gelen böyle bir çalışma ile Rusya'nın sömürgeci siyasetine karşı 1916'da vuku bulan milli mücadele hareketine dair kaynaklar (arşiv belgeleri, hatıralar v.s) ile konu hakkında yapılan araştırmalardan (kitap, makale) hareketle farklılıkların ve benzerliklerin ortaya konması amaçlanmıştır.

1916 yılındaki milli mücadele hareketi genel olarak Türkistan diye ifade ettiğimiz, günümüzde Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ı içine alan çok geniş bir coğrafyada meydana gelmiş olup, 1916 yılından itibaren gerek özel gerekse de genel mahiyette pek çok araştırmaya konu edilmiştir. Hem coğrafyanın genişliği hem

de araştırmaların ve kaynakların fazlalığı nedeniyle, bu alışma Kırgızistan coğrafyasındaki milli mücadele hareketinin tarihnamesiyle sınırlandırılmıştır.

Bu tez konusunun seçilmesinde birçok etken vardır. Her şeyden önce Türkistan’da 1916 yılında cerayan eden milli mücadelesinin son zamanlarda Kırgız tarihi içerisinde en fazla tartışılan konuların başında gelmesi ve konuya tarihçiler, edebiyatçılar, politikacılar gibi toplumun her kesiminden ilgi gösterilmesi bu konunun seçilmesinde rol oynamıştır. Kırgız milli kimliğinin inşasındaki en önemli evrelerden biri olması, dönemsel yaklaşımlardaki çelişkiler (arlık dönemi, Soviyetlerin ilk dönemi, Soviyet rejiminin yerleştiği dönem ve bağımsızlık sonrası), bu konunun seçiminde kişisel nedenlerin de rol oynadığını ifade etmek gerekir. Lisans tezi olarak “*Ürkün*” 1916 *Kırgızlar’ın y bölgesindeki Rus İmparatorluğuna karşı milli mücadelesi Kanat han’ı* alışmış olmam da yine benzeri bir konuyu çalışmaya itmiştir.

Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın ortaya konulmasında geniş bir kaynak taraması yapılmıştır. Öncelikle konunun temel kaynakları durumundaki arşiv belgelerden oluşan derlemeler (Sbornik Dokumentov), 1916 milli mücadele hareketine bizzat şahitlik etmiş kişilerin hatıratları ile yine bahsi geçen olaylara tanıklık etmiş kişilere ait şiir ve roman türündeki edebi eserler temin edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra gerek Soviyet döneminde, gerekse Soviyetlerin dağılmasından sonra yayımlanan bilimsel ve popüler nitelikteki araştırma eserlerin (kitap, makaleler) toplanmasına başlanmıştır. Çalışmanın konusunu oluşturan kaynak ve araştırma eserler, Kırgızistan Milli Kütüphanesi, Kırgızistan Bilimler Akademisi, Bişkek Lenin Kütüphanesi, Kırgızistan Milli Devlet Arşivi’nden temin edilmiştir. Bunun yanında özel kütüphanelerden temin ettiğimiz eserler de olmuştur.

Çalışmada amaçlanan hedefe ulaşabilmek için;

1. Öncelikle konunun kaynakları analiz edilmiş, arlık devrinden kalan arşiv belgeleri ve yargı tutanakları ile hatıralar karşılaştırılmıştır. Kaynakların her biri ayrı ayrı alınarak konuya yaklaşımları ortaya konulmaya çalışılmıştır.
2. 1916 yılından günümüze kadar konumuza dair yapılan çalışmalar dönemlere ayrılanarak incelenmiştir.

3. Milli mücadele hareketinin çıkış nedenleri, gelişimi, sonuçları, dış güçlerin etkileri vb hususlara eserlerde belirtilen görüşler dikkate alınarak cevaplar aranmıştır. Ayrıca aynı konu hakkında neden farklı sonuçlara varıldığına cevabına ulaşılmaya çalışılmıştır.

4. Yapılan çalışmalarda en fazla speküle edilmiş olan hareketin niteliği üzerinde ayrıca durulmuştur.

5. Soviyet döneminde “isyan, ayaklanma” şeklinde değerlendirilmiş olan 1916 olaylarının, milli mücadele sonrasında milli kimliğin ve ulusal değerlerin ortaya konulması doğrultusundaki çalışmalarda “başkaldırı, katliam, soykırım, ulusal kurtuluş hareketi, bağımsızlık hareketi, bağımsızlık mücadelesi ve özgürlük mücadelesi” şeklinde değerlendirilmeye başlandığı görülmektedir. Bu bağlamda tezde bu durum dikkate alınmış, bu terimler üzerinden konu ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma, geçmişten günümüze Türkistanlı Türklerin yabancı ulusların işgallerine ve zulümlerine karşı bağımsızlık ve özgürlük için ortaya koydukları mücadelelerinden biri olan 1916 milli mücadele hareketinin önemini anlatmaya yardımcı olacağı düşünülebilir. Tez çalışmasının 1916 milli mücadele hareketi hakkında ileride yapılacak araştırmalara da katkı sağlayacağı, günümüze kadar kullanılmayan ve analizi yapılmayan eserlerin gün yüzüne çıkarılacağı ifade edebilir. Çarlık ve Soviyet dönemlerinde kullanılan bazı terimlerin (isyan ve ayaklanma, ürkün gibi) yerine, konunun niteliğini yansıtan daha gerçekçi (katliam, milli mücadele hareketi, bağımsızlık, özgürlük ve kurtuluş hareketi gibi) terimlerin kullanılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Her şeyden önemlisi yeniden incelenecek olan bu araştırma sayesinde Türkistan halkının tarihi kader birlikteliğini ve arzusunu göstermesine ve gelecekte olanların birlikteliğini sağlamlaştıracak olan hissiyatın şekillendirilmesinde de önemli bir yerin olacağı ümit edilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYNAKLAR

Türkistan'daki 1916 yılında meydana gelen milli mücadele hareketi hakkında çok sayıda arşiv belgesi ve hatırat bulunur.

Arşiv belgeleri Rusya'nın Orenburg, Moskova, Petersburg, Kazakistan'ın Almatı, Kırgızistan'ın Bişkek, Özbekistan'ın Taşkent ve Türkmenistan'ın Aşkabad gibi merkezlerinde toplanır. Bu dökümanlar Çarlık Rusya'ya bağlı bölgelerde, vilyaetlerde, kasabalarda, köylerde devlet kurumlarında çalışan yönetici, memur ve görevliler tarafından hazırlanmıştır. Bu belgelerin bazıları XX. yüzyılın 20'li yıllarından itibaren çeşitli süreli yayınlarda ve müstakil olarak yayımlanırken, daha sonraki dönemlerde belge neşrinden oluşan bir dizi eser basılmıştır.

1916 olaylarıyla ilgili hatıratlar harekete katılan ya da şahitlik edenlerin anlattıklarına dayanır. Bunlar Sovyet döneminde çeşitli yayınlarda müstakil derlemeler şeklinde yayımlanmış, bağımsızlık sonrasında sadece hatıratların neşredildiği az sayıda da olsa eser basılmıştır.

Arşiv belgeleri ve hatıratlar 1916 olaylarının sosyo-ekonomik ve politik nedenleri, gelişimi ve sonuçları hakkında ayrıntılı, doyurucu ve anlaşılır bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Nitekim belge ve hatıratlardan konuyla ilgilenen başta tarihçiler olmak üzere diğer bilim insanları yararlanmışlardır.

1.1. ARŞİV BELGELERİ

Türkistan'da 1916 yılında vuku bulan milli mücadele hareketi hakkında çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır. Arşiv belgelerinin içerisinde raporlar, mektuplar, telgraf yazışmaları, yargı tutanakları vs. mevcuttur. Bu dokümanlar bugünkü Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerinde görev yapan Çarlık Rus memurları ile (yöneticiler, memurlar ve diğer görevliler) yerli Rus işbirlikçileri tarafından tutulmuştur.

Arşiv kaynaklarında bağımsızlık, milli mücadele hareketine şahitlik eden ve katılan kişilerin yanı sıra, Türkistan Türklerinin ve göçmen Rusların, şikâyetlerini gösteren dilekçeler de vardır. Bu şikâyet mektuplarında çalışan halkın zor durumu, yerli ileri gelenlerin, Çarlık yöneticilerinin ve memurların halka uyguladıkları baskılardan bahsedilmektedir.

Sözü edilen bu eserlerde çeşitli ve hatalı bilgiler de dikkati çeker. Örneğin, belgelerin bir kısmında Çarlık idaresinin milli mücadele hareketini bastırmak için uyguladığı acımasız önlemler haklı gösterilir ve harekete katılanların hareket boyunca Rus göçmenlere karşı takındığı tavır abartılır. Bu nedenle belgeler incelenirken iyi analiz edilmeli ve başka güvenilir kaynaklarla karşılaştırılmalı olarak kullanılmıştır.

1916 olayları ile ilgili bazı belgelerin kaybolduğu yönünde tarihçiler arasında görüş² de hâkimdir. (Usenbayev K. , 1967, s. 14) Kırgızistan'da kimi tarihçiler arasında 1916 olaylarıyla ilgili bazı önemli belgelerin yok edildiği şeklinde bir kanaat vardır. Kaybedildiği düşünülen bu belgelerin Çarlık Rusya'nın milli mücadele hareketini bastırırken sivil halka yönelik acımasız uygulamalarıyla ilgili olduğunu düşünülmektedir.

1916 olaylarıyla ilgili belgeler Orenburg, Moskova, Peterburg, Almatı, Bişkek, Taşkent ve Aşhabad gibi şehirlerdeki arşivlerde bulunmaktadır. Bu arşivlerden toplanan konuyla ilgili arşiv kaynaklarının belirli bir kısmı Kırgızistan Cumhuriyeti İlimler Akademisine bağlı el yazmalar bölümünde muhafaza edilmektedir.

---

² K.Usenbayev bu konuda Orta Asya halkının özgürlüklerini yeniden kazanabilmek için verdikleri onca mücadelenin önemini azaltmak, Rus İmparatorluğunun milli mücadele hareketini bastırırken halka uyguladığı acımasız uygulamaları yok etmek ve milli mücadele hareketi hakkında gerçeklerin ortaya çıkarmamak adıyla Rus İmparatorluğu'nun gizli ajanları, askeri, polisi ve idarecileri tarafından belgelerin ortadan kaldırıldığını düşünmektedir.

Türkistan coğrafyasının farklı bölgelerinde 1916 milli mücadele hareketini ilgilendiren arşiv belgeleri neşrinden oluşan bir dizi derleme eserler yayımlanmıştır. (A. Çuloşnikova, F.Boşko & S. Volin, 1932)

Arşiv belgeleri neşrinden oluşan ilk yayın *İstoriya vosstaniya Kırgız v 1916 godu* (Çuloşnikova, 1926, s. 53-75) (1916 Kırgız Ayaklanmasının Tarihi) adlı çalışmadır. Önsözü A. Çuloşnikov tarafından hazırlanan bu eser, 1916 yılında Moskova ve Leningrad'da Rusça yayımlanmış olup, eserdeki belgeler daha önce Krasny Arşiv dergisinde “*K istorii vosstaniya kirgiz v 1916 godu*” (1916 Kırgız Ayaklanmasının Tarihine Yönelik) adıyla neşredilmiştir.

Eserde, Türkistan halkının I. Dünya Savaşı'nda cephe gerisinde çalıştırılmak maksadıyla 25 Haziran 1916 tarihinde ilan edilen ve Türkistan genelinde bir ayaklanmaya yol açan Rus İmparatorluğunun “Kopiya telegrammi iz Astrahani upravlyayuşçemu zemskim otdelom” adlı kararı, 20-25 Temmuz 1916 tarihli Kırgızları ilgilendiren ve DUMA'ya³ sunulan bu iki adet resmi belge ve yine Kırgızlarla ilgili “*Pamyatnaya zapiska o kirgızah*” adlı bir adet muhtıra, 7 Ağustos 1916 yılında Orenburg, Ural, Semipalatinsk şehirlerinde ve Yedusu bölgesinde gelen Kırgızların gerçekleştirdikleri toplantı tutanakları ve son olarak Yedisu bölgesinde Askeri Valisi General Folbaum'un Türkistan Genel Valisi'ne gönderdiği, adı geçen bölgede cephe gerisinde çalışmak istemeyen ve sorun yaratan halkla ilgili hazırladığı rapor bulunmaktadır.

Özellikle Kırgızlarla ilgili muhtıra, 6 Ağustos 1916 yılında Kırgızların gerçekleştirdikleri toplantı tutanakları ve Yedisu bölgesi askeri valisi General Folbaum'un raporu bağımsızlık hareketinin sebeplerini, gelişimin ve niteliğini ortaya koyması bakımından bilhassa önem taşımaktadır.

1916 milli mücadele hareketini de konu alan bir sonraki belge neşri derlemesi 1929 yılında yayımlanmıştır. Krasny arşiv (Kızıl Arşiv) adlı eser meşhur tarih dergisinde yayımlanan ve Rusça olarak basılan belgeleri iki bölümden oluşmaktadır. Dergide konumuzu ilgilendiren belgelerden başka 1914- 1917 yılları arasında Çek – Slovaklarla Çarlık Rusya arasındaki diplomatik ilişkileri, Türkistan'daki 1916 bağımsızlık milli mücadele hareketini, I. Dünya Savaşı öncesindeki grevleri, Sibrya'nın istilasını, I. Dünya

³ DUMA: Çarlık Rus İmparatorluğun'da 1905-1907 yılları arasında devrimci hareketlerin baskısı sonucu kurulan, 1906-1917 yılları arasında temsil ve yasama kuvveti gibi görevleri yerine getiren bir kurum.

Savaşı'nın ortaya çıkışını, stolipinşinalar⁴ döneminde Kafkasya'daki devrimci hareketleri, III. Aleksandr ve Sosyalist hareketleri konu alan belgeler de bulunmaktadır. Belgelerin dizilişinde kronolojik bir sıra takip edilmemiştir.

Dergide konumuzla ilgili belgeler, önsözü P.G. Galuzo tarafından hazırlanan "Vosstaniye 1916 g. v Sredny Azii (Türkistan'da 1916 Ayaklanması) adlı başlık altında toplanmıştır. (1929, s. 39-94) Burada Türkistan Genel Valisi A.N. Kuropatkin'in "İz dnevnika A. N. Kuropatkina" adlı günlüğü ile yine onun Türkistan'da meydana gelen 1916 yılındaki olayları konu alan ve Nikolay Romanova hitaben kaleme aldığı "Raport A.N. Kuropatkina na imya Nikolaya Romanova" adlı raporu bulunmaktadır.

A.N. Kuropatkin'in gerek günlüğü gerekse onun Nikolay Romanov için hazırladığı raporu 1916 bağımsızlık milli mücadele hareketiyle ilgili ilk resmi kayıtlar mahiyetinde olup, Çarlık Rusya'nın olaylara bakışını yansıtmaya açısından önem taşımaktadır. Aynı zamanda bu kayıtlar Çarlığın Türkistan'daki sömürgeci politikalarını ortaya koyması bakımından önemlidir.

Krasny arhiv dergisinde (3/16, 3/34- Moskova-Leningrad, 1926-1929) yayımlanan bu belgeler, daha sonraki belge neşirlerinde de yer almış ve konuyla ilgili kaleme alınan araştırma eserlerde sıkça kullanılmıştır. 1930-50' li yıllar arasında 1916 milli mücadele hareketiyle ilgili belge neşri çalışmaları hız kazandı. Tarihçiler olayların sosyo-ekonomik ve siyasi gelişimini bütün yönleriyle ortaya koyabilmek için yeniden arşiv belgelerine yönelmişlerdir.

Bu dönemde yayımlanan ilk belge neşri F. Bojko ve S. Volin tarafından hazırlanan "Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii" (Orta Asya'da 1916 Ayaklanması) adlı çalışmadır. (F.Boşko, S.Volin & P.Galuzo, 1932) 1916 bağımsızlık milli mücadele hareketiyle ilgili üçüncü belge neşri olan bu eser, 1932 yılında Taşkent'te Gosizdat Uz. SSSR Basımevinde Rusça yayımlanmıştır.

Eserde bulunan belgelerin hepsi Rusçadır. Kronolojik bir sırayla yerleştirilen belgeler üç bölümde toplanmıştır. "Vosstaniye v izobrajenii tsarkoy administratsii" (Çarlık idaresinin Gözünden Ayaklanma) adlı birinci bölümde Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki temsilcilerine Semarkand Askeri valisi Likoşin'e ait "Doklad Samarkanskogo voyennogo

⁴ Stolipinşina: Çarlık Rusya'da 1905 devriminden sonra soylu tabakanın ayaklandığı döneme verilen addır.

gubernatora Likoşina” adlı rapor, Sirderya askeri valisi Galkin’e ait “Doklad Sır-Darinskogo voyennogo gubernatora Galkina” adlı rapor, Taşkent bölge idarecisi Karaulşikov’a ait “Doklad Taşkentskogo uyezdnogo naçalnika Karaulşikova” adlı rapor, Oluya- Atinskogo uyezdnogo naçalnika Kostalskogo” adlı rapor, Taşkent emniyet genel müdürü Tihotskiy’e ait “Doklad politseymeystera starogo goroda Taşkenta Tihotskogo” adlı rapor, askeri savcı yardımcısı İgnatoviç’e ait “Doklad pomoşnika glavnogo voyennogo prokurora İgnatoviça” adlı rapor ve Kaşkar’daki konsolosluğun dragomanı (tercüman) Stefanoviç’e ait “Doklad dramomana konsulstva v Kaşkare Stefanoviça” adlı rapor bulunmaktadır. “Gosudarstvennaya Duma o vostanii” (Devlet meclisi Ayaklanma hakkında) adlı rapor, 13-15 Aralık 1916’da A.F. Kerenskiy, Mansıyev, Kapnist vb milletvekillerinin de katıldığı devlet meclisindeki oturumda bağımsızlık milli mücadele hareketiyle ilgili sundukları bildiriler ve stenografi raporları yer almaktadır. “*Povıstanstı o priçinah vosstaniya*” (isyancılar; Ayaklanmanın Sebepleri Hakkında) adlı raporunda ise milli mücadele hareketi bastırıldıktan sonra Doğu Türkistan’a kaçmak zorunda kalan Kırgızlar Kulca’daki Rus elçisine yazdıkları “*Zayavleniya o priçinah Kara Kırgız Prejevalskogo uyezda Rossiyskomu konsulu v Kuldje*” adlı dilekçe bulunmaktadır. Bunların dışında esere S. Volin tarafından kaleme alınan “Obzor arhinıh materialov po vosstaniyu 1916 goda v Sredney Azii” adlı eseri de yer almaktadır. Yayımdan sonra kaleme alınan araştırma eserlerde sık sık müracaat edilen buradaki arşiv belgelerinin bir kısmı daha hazırlanan belge neşri eserlerinde de tekrar basılmıştır. 1930’ların başlarında 1916 bağımsızlık milli mücadele hareketinin sorunlarının araştırılmasında belge neşrinden oluşan bu eser büyük katkı yapar. Eser 30’lu yıllarda Soviyet iktidarı zamanında hazırlanmış konuyla ilgili çok değerli belgeleri içinde barındırmaktadır. Bu belgelerde bağımsızlık milli mücadele hareketinin sosyo-ekonomik ve politik nedenleri ile hareketin bastırılmasına yönelik alınan kararlar ortaya konulmaktadır. Elbette buradaki belgeler devlet görevlileri tarafından hazırlanmış olduğundan Çarlık Rusya’nın sömürgeci politikaları ve olaylar karşısındaki acımasız uygulamaları haklı gösterilmektedir. Bu eserde Çar Hükümeti’nin resmi belgelerinden başka 13-15 Aralık 1916 da A.F. Kerenskiy, Mansıyev, Kapnist vd. milletvekillerinin de katıldığı devlet meclisindeki oturumda sundukları bildiriler ve stenografi raporları da bulunmakta olup konunun anlaşılması bakımından önemlidir. Bizim için özellikle A.F. Kerenskiy’in devlet meclisinde konuyla ilgili sunduğu bildirisi çok önemlidir. Çünkü Kerenskiy 1916 yılı

Aralık ayında devlet meclisinde 1916 olaylarıyla ilgili kendi düşüncelerini ortaya koyan bir konuşma yapmıştır. Kerenskiy'nin konuşması devlet meclisinin Türkistan bölgesindeki durum hakkında alacağı kararlara etki etmiştir.

Belge ve materyalleri L.V. Lesnoy tarafından toplanan ve önsözü T.R Rıskulov tarafından yazılan, bir diğer eser Vosstaniye 1916 g. v Kırgızstane (L.V.Lesnoy & T.R.Rıskulov, 1937) (Kırgızistan'da 1916 Ayaklanması) adlı çalışmadır. Bu eser 1937 yılında Moskva'da Sotsekgiz Basımevinde Rusça basılmıştır. (Rıskulov & L. V., Vosstaniye 1916 g. v Kırgızstane, 1937)

Belge ve raporlara dayalı derleme eserlerden dördüncüsü olup, tamamı 1916 milli mücadele hareketine ait arşiv belgeleri neşrinden oluşmaktadır. Belgelerden birçoğu Kırgız Sovyet Sosyalist Birliği Vakfı (Dokumentı iz Fondov TSAU Kırgızskoy ASSR)'ndan alınmıştır. Eserin önsözünde milli mücadele hareketinin nedenleri ve önemli evrelerinin incelendiği bir tarihçe yer alır. Eserde toplam 40 belge bulunmaktadır. Bazıları o güne kadar ilk kez yayınlanan bu belge raporlar 12 başlıkta toplanmıştır. Bunun yanında eserin sonuna açıklayıcı notlar ile olayların kronolojisinin verildiği ekler bölümü dâhil edilmiştir.

On iki alt başlıkta toplanan eserin birinci bölümü Kırgızların bulunduğu bölgelerdeki seferberlik ilanının uygulanışıyla ilgili olup, toplam 2 belge bulunmaktadır. İkinci bölümdeki belgeler II. Nikolay'ın Türkistan'da seferberlik ilanını içeren kararnamesi ve onun uygulanışını konu alır. Bu bölümde 3 belge yer almaktadır. Üçüncü bölümde bölgedeki halkın kararnameye olan tepkisini kapsayan 4 belge bulunmaktadır. Dördüncü ve beşinci bölümler Prejevalsk bölgesindeki olaylar ve bölgedeki toplu kısımlara ilgilidir. Bu bölümlerde toplam 7 belge yer almaktadır. Altıncı bölüm Pişpek⁵ bölgesindeki olayları ilgili olup toplam 4 belge bulunmaktadır. Lepsi bölgesindeki milli mücadele hareketini konu alan yedinci bölüm 2 belgeyi barındırır. Sekizinci ve dokuzuncu bölümlerde Kuropatkin'in bağımsızlık milli mücadele hareketini bastırmak için aldığı önemleri ve milli mücadele hareketine katılan Kırgızları yaşadıkları yerlerden çıkarmak için hazırladığı plana dair toplam 6 belge yer almaktadır. Onuncu bölümde hareket sırasında ve sonrasında hayatını kaybedenlere ilgili 3 belge bulunmaktadır. On birinci bölümde hareket bastırıldıktan sonra Doğu Türkistan'a sığınanlara dair 3 belge yer

⁵ Pişpek: Kırgızistan'ın bugünkü Başkenti olan Bişkek'in Çarlık dönemindeki adı.

almaktadır. Son bölümde ise 1916 milli mücadele hareketinin sebeplerini ele alan 6 belge yer alır.

Eserde bulunan belge ve raporlarda Türkistan'da görev yapan Çarlık idarecilerinin ayrımcılık yaptıklarına dair belgeler dikkat çekmekte olup, seferberlik halinin uygulanmasında, cezalandırıcı birliklerin ve onun yerli işbirlikçilerinin hareketin bastırılmasında yerli halka yönelik acımasız ve katı tutumları gözler önüne serilmektedir. Örneğin, Türkistan Genel Valisi A.N.Kuropatkin'in 1916 olaylarının yaşandığı yerleşim yerlerinden Kırgızların çıkarılmasını ön gören planı, yapılan haksızlıklara kanıt niteliğindedir. Bu plana göre Bişkek, Karakol ve Çarkent bölgelerinden yaklaşık 37338 Kırgız köylüsünün yaşadıkları yerlerin değiştirilmesi ve 2510 361 hektar üzerinde topraklarının da ellerinden alınması amaçlanmaktaydı. (Lesnoy & T.Rıskulov, 1937, s. 86) Bu eserdeki belgelerin tamamı daha sonra hazırlanan belge neşri eserlerde yayımlanmıştır. Bununla birlikte bu eserin yayımından sonra kaleme alınan araştırma eserlerde bu eserde yer alan arşiv belgeleri sıkça kullanılmıştır.

Kazakistan'da savaş sonrasında F.N.Kreyev ve S. YA. Şafiro tarafından arşiv belgeleri neşrinden oluşan Vosstaniye 1916 godu v Kazahstane (F.N. Kreyev, Ş.Ya. Şafino, & B.S. Suleymanova., 1947) (Kazakistan'da 1916 Ayaklanması) adlı eser hazırlanmıştır. Bu çalışma arşiv belge neşrinden oluşan beşinci kaynak eser olup, 1947 yılında Almatı'da Rusça basılmıştır.

Üç bölümden oluşan eserde Çarlık memurları tarafından Verniy⁶ bölge mahkemesinin savcısına sunulan raporlar, mektuplar ve telgraf yazışmalarından oluşan toplam 164 arşiv belgesi yer almaktadır. Bu belgelerde 1916 yılında Kazakistan'da ve Yedisu cereyan eden milli mücadele hareketi, harekete katılan sosyal katmanlar, harekete aktif olarak katılan Kazak entellektüeller ve geniş halk kitleleri hakkında bilgiler verilmektedir. Eserin Sonunda olayların kronolojisini, hareketin yoğun olarak yaşandığı yerlerden olan Kırgız, Kazak, Uygur ve Dunganların yaşadığı küçük yerleşim yerlerinin listesi, eserde yer alan arşiv belgelerinin sıralamasını gösteren liste, kısaltmalar ve eserde geçen bazı yabancı kelimelerin Kazakçasının verildiği sözlük kısmı yer almaktadır.

---

⁶ Verniy: Kazakistan'ın eski Başkenti Almatının Çarlık devrindeki adıdır.

Eserin üçüncü bölümünde yer alan “*Semireçenkiy vosstaniye*” (Yedisu Bölgesindeki Ayaklanma) adlı alt başlıkta Yedisu bölgesindeki 1916 olaylarını ilgilendiren 35 arşiv belgesi bulunmaktadır. Bunların dışında diğer bölümlerde Yedisu’da 1916 yılında yaşanan olayların nedenleri, başlayışı, gelişimi, bastırılması vb. konular hakkında detaylı bilgiler mevcuttur.

Sözü edilen belgeler daha sonra yayımlanan eserlerde yer almıştır.

1916 yılındaki milli mücadele hareketine ait arşiv belgeleri neşrinden oluşan çalışmalardan en kapsamlısı 1960 yılında yayımlanmıştır.

S.G. Agadcanov, F.Azadaev, A.I.Akatova, H.Ziyaev, F.N. Kiriye, N.S. Orlova, Ya. M. Seriy, O. D. Çehoviç tarafından derlenen, redaktörlüğü A. V. Pyakovskiy, T.E. Eleuov, A.G. Zima, O.K. Kuliyeve ve H.T.Tursunov tarafından yapılan ve önsözü baş redaktör A.V. Pyakovskiy tarafından yazılan bu eser Vosstaniye 1916 g.v. Sredney Azii i Kazahstane (A.V.Pyaskovskiy, 1960) (Orta Asya ve Kazakistan’da 1916 Ayaklanması) adını taşımaktadır. Arşiv belgeleri neşrinden bu eser olup, 1960 yılında Moskova’da İzdatvo AN SSSR Basımevinde Rusça basılmıştır.

Eser, hacim ve içerik bakımından oldukça zengindir. SSCB Tarih Enstitüsü, Merkez Arşiv Kurumu, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerindeki Tarih Enstitülere bağlı Akademilerde görev yapan ve yukarıda adı geçen tarihçiler tarafından hazırlanan eserde 508 arşiv belgesi bulunmaktadır. Eser Moskova, Leningrad, Taşkent, Alma-Ata, Bişkek, Duşanbe vd. şehirlerdeki devlet arşivlerinde muhafaza edilen seçme belgelerden oluşturulan eserin sonuna açıklamalar, terminoloji sözlüğü ve indeks ilave edilmiştir.

Eserdeki belgelerden büyük bir bölümü ilk defa yayımlanmıştır. Bazı belgeler daha önce Krasnyy arhiv (3/16, 3/34 Moskova- Leningrad, 1926, 1929) dergisiyle, Vosstaniye 1916 g.v Kırgızstane (Dokumentı i materialı) (Moskva, 1937), Vosstaniye 1916 g. Kazahstane (Dokumentı i materialı) (Alma-Ata, 1947) adlı eserler basılmıştır. Eserde yer alan belgeler on bölüm altında tasnif edilmiştir. Birinci bölüm, bahsi geçen hareketin sebepleri hakkında bilgi veren belgelerden oluşmakta olup, “*Ukaz o mobilizatsii inorodsev*” na tilovıye rabotı i dopolnitelnyye rasporyajeniya sarskoy administratsii” (Çarlık hükümetinin yabancıların cephe gerisinde çalıştırılmalarını ve ek emirleri konu alan

seferberlik ilanıyla ilgili kararnamesi çıkmıştır) adını taşır. Bu bölümde 33 belge bulunmaktadır. İkinci bölümdeki belgeler, “*Vosstaniye v Sredney Azii*” (Obzorniye dokumentı po vsemu Turkestanskomu general gubernatorstvu) Orta Asya’daki ayaklanma Türkistan Valisine ait belgelere genel bakış) başlığında verilmiştir. Üçüncü bölümden dokuzuncu bölüme kadar Türkistanda yer alan; Fergana, Yedisu, Akmol, Semerkand, Semipalatinsk, Ural, Zakaspiy ve Turgay bölgelerindeki olaylara ilgili belgeler yer almaktadır.

Bu eser Türkistan’daki 1916 yılında milli mücadele hareketinin sosya-ekonomik ve politik nedenleri hakkında derinlemesi araştırma yapacak olan bilim adamlarına kolaylık sağlaması amacıyla hazırlanmış en önemli kaynak durumundadır.

SSCB’nın dağılmasıyla 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Orta Asya Cumhuriyetlerinde 1916 olaylarına yönelik çalışmalara hız verilmiştir. 1916 olaylarının 80. Yıldönemi nedeniyle Kazakistan’da II cilt olarak basılan *Kaharlı 1916 cıl (Grozniy 1916 god)* (A.R.Sadıkov & A.Berhamanov, 1998) adlı derleme eser, yapılan çalışmaların başında gelmektedir. 1998 yılında Almatı’da yayımlanan eserin I. Ciltindeki arşiv belgelerinin tamamı Rusça’dır. Sözü edilen eserin I. Cildinde 1916 olaylarının Kazakistan ve Yedisu bölgesini içeren arşiv belgeleri yer almaktadır. Eserdeki arşiv belgelerin bir kısmı daha önce *Vosstaniye 1916 g. Kazakstane* (Dokumentı materyalı) (Almatı, 1947) ve *Vosstaniye 1916 g. v Sredney Azii i Kazakstane* (Moskva,1960) adlı çalışmalarda yayımlanmıştır. Letonya, Litvanya ve Estonya’daki arşivlerden temin edilen bu belgeler 1916 olaylarının her yönüyle ortaya konulması açısından elbette kıymetlidir. Diğer belge neşri eserinde olduğu gibi bu eserin sonunda da belgelerin kısa açıklamasını içeren liste, açıklayıcı notlar ilave edilmiştir.

Eserin I. Cildinde 129 arşiv belgesi bulunmaktadır. Bu belgelerden yaklaşık 30 tanesi Yedisu bölgesindeki 1916 olaylarına liderlik edenlerin mahkeme tutanaklarından, hareket sonunda Doğu Türkistan’da Çin hükümetine sığınmak zorunda kalan Kırgızlar ile onların geride bıraktıkları topraklarının zulüm Rus Hükümeti tarafından göçmenlere verilmesinde ve 1916 olaylarıyla ilgili DUMA’da yapılan tartışmalardan oluşur. Kazakistan’da 2007 yılında basılan Kazak ult-azattık kozgalısı adlı çok ciltten oluşan önemli bir eserin II. ve III. ciltlerinde 1916 yılındaki olaylarıyla ilgili arşiv belgeleri

yayımlanmıştır. (Kazak ult-azattık kozgalısı, Cedisu Issık-Kulskaya tragediya; 1916-1920 gg.[sbornik dokumentov i materiyalov], 2007)

Eserin II. ciltinde 1916 yılındaki Yedisu Bölgesindeki milli mücadele olayların konu alan 158 arşiv belgesi yer almaktadır. Bu belgelerden tamamı daha önceden yayımlanan *Vosstaniye 1916 g.v. Kırgızstane* (Dokümenti i Materiyalı, Moskva; 1937), *Vosstaniye 1916 g. Kazakstane* (Dokümenti materiyalı, Almatı; 1947), *Vosstaniye 1916 g. v Sredny Azii i Kazakstane* (Moskva; 1960) ve *Vosstaniye Kırgız v 1916 g.* Moskva; 1925) adlı çalışmalarda basılmıştır.

Bu tür eserlerin biri de B.S. Suleymanov ve Ya. Basın tarafından hazırlanan *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazakstane (priçini, harekter, dbiçuşye silı.* (B.S.Suleymanov & V.Ya.Basın, 1977) (*Orta Asya ve Kazakistan'da 1916 Ayaklanması (Sebepleri, niteliği, itici Güçleri)*) adlı monografidir. Eser 1977 yılında Almata'da Nauka Yayınevi tarafından Rusça basılmıştır.

Eser Milli mücadele hareketinin siyasi ve sosyo- ekonomik nedenleri, I. Dünya Savaşı ve Kazakistana etkisi, milli mücadelesinin başlaması ve Türkistan'da ulusal kurtuluş mücadelesinin gelişmesi adlı üç bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda sonuç ve ekler kısmı yer almaktadır. Bu eserin ekler kısmında konuyla ilgili toplam 37 tane belge yayımlanmıştır. Bu belgerin hepsi Rusça olup, yerleştirilmesinde kronolojik bir sıra takip edilmiştir. Eserde bulunan belgelerden 33 tanesinde Kostanay, Aktöbe, Ural, Sırderya, Akmola, Atbasar, Semipalatinsk, Oluya-Ata, Vernıy (Alma-Ata) gibi bölgelerdeki milli mücadele hareketi öncesi Çarlık Rusya imparatorluğuna karşı yapılan propaganda faaliyetleri, karışıklıklar, Çarın Türkistan halkını işçi-asker olarak alımına yönelik tepkiler, cephe gerisinde çalıştırılmak amacıyla alınan Türkistan Halkının sayılarını ve görev dağıtımlarını gösteren sayısal veriler, 1916 olaylarının sebepleri, milli mücadele hareketinin başlaması, ilerlemesi, bastırılması ve Doğu Turkistan'a sığınmak mecburiyetinde kalan Türkistan Halkı hakkında bilgiler verilmektedir. Bunların dışında eserde Yedisu'daki olaylarla ilgili 3 belgeden “*İz doklada o sostoyanii zemleotvodnomejevih rapor ve Semeriçenskom pereselençeskom rayone*” adlı raporda 1906-1914 yılları arasında Yedisu bölgesinde yaşayan Kırgızların ellerinden zorla, zulmederek alınan topraklara yerleşen Rus göçmenlerin ortak kullanabileceği toplam ve ayrı ayrı kullanabileceği toprak miktarını ve bölgede oluşturulan yerleşim yerlerin

sayısını gösteren tablo verilmekte, belgelerde Kırgızların elinden bu toprakların nasıl zülümce zorla alındığı ve yerli halk üzerinde doğurduğu olumsuz sonuçlar anlatılmaktadır. *1906- yılından itibaren Stolipin'in yer-su reformundan sonra çok hızlı bir şekilde rus-ukrayin çiftçileri Orta Asya'ya akın etmişlerdir. 1906'da Orta Asya bölgesine yaklaşık 77 bin rus-ukrayin çiftçileri yerleştirilmiştir.* (A. Kanimetov, 2016, s. 139) Bu rapor Yedisu bölgesindeki olayların başlamasında yatan sebeplerden Rusya'nın uyguladığı iskân politikasını ortaya koymasından önemlidir. Bir diğer “*iz telegrammu pomoşnika Türkestanskogo general-gubernatora o hode podavleniya vosstaniya*” adlı eserde Oluya- Ata, Verniy gibi bölgelerdeki milli mücadele hareketinin yanı sıra Pişpek, Koçkor, Tokmok ve Prejevalsk'daki olaylar hakkında da bilgiler verilmektedir. Son olarak “*İz doklada naçalnika ştaba 6-go opolçençeskogo okruga komanduyuşemu voiskomi Türkestanskogo voennogo okruga generalu Kurapotkinu*” adlı raporda ise Yedisu bölgesindeki olayların nasıl başladığı ele alınırken, Çarlık Rusya'nın bölgedeki iskân politikalarının hareketinin başlamasına neden olduğunun altı çizilmektedir.

Kazakistandaki 1916 milli mücadele olaylarının anlatıldığı ve dönemin konuyla ilgili yazılmış en önemli kaynaklarından biri olan bu eserdeki belgeler daha önce yayımlanan arşiv belgelerinden oluşan kaynak eserlerde yer almıştır. Bu tür karma eserlerden ikincisi M. Mahmutbekova ve P.Ş. Kazıbayev tarafından hazırlanmıştır. *1916 cılındagı Kırgızstandagı Kötörülü* (Kırgızistan'da 1916 Ayaklanması) adını taşıyan bu eser, 1996 yılında Bişkek'te Kırgızistan Yayınevi tarafından hazırlanmıştır. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde L.V. Lesnoy tarafından derlenerek 1937 yılında Moskvada yayımlanan arşiv belgeleri neşrinden oluşan Vosstaniye 1916 g.v Kırgızstane adlı eseri bulunmaktadır. Bu eserdeki belgelerin tamamı T. Abdıldabekov tarafından Kırgızcaya çevirilmiştir. (P.Ş.Kazıbayev [, 1996, s. 14-199)

Arşiv belgeleri neşrinden oluşan derleme eserler, yukarıda belirtildiği üzere 1916 olaylarıyla ilgili çok kıymetli bilgiler içermektedir. Rusyanın ve Orta Asya'nın farklı şehirlerinde bulunan arşivlerindeki belgelerden oluşan önemli bu eserler, konunun aydınlatılması açısından temel vazifesi görmektedir ve başta tarihçiler olmak üzere konuyla ilgilenen herkese büyük kolaylık sağlanmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki, bu tür çalışmalarda neşredilen belgelerin hemen tamamı Çarlık Rus etkililer tarafından hazırlandığı için çok dikkatli olunmalı ve mutlaka başta hatıratlar olmak üzere diğer

kaynaklarda karşılaştırılarak kullanılmalıdır. Bununla birlikte hadiselerin gerçek sebeplerinin ortaya konulabilmesi için Rusların bölgeye gelişinden itibaren uyguladıkları sosyo-ekonomik ve kültürel politikaların çok iyi bir şekilde ortaya konulmasına ihtiyaç vardır. Zira 1916 yılında başlayan milli mücadele hareketi eserler de bahsedildiği gibi sadece Rus Çarlığının Orta Asya halklarını I.Dünya Savaşında cephe gerisinde çalıştırmak üzere ilan kararnameyle izah etmek mümkün değildir. Bu Çarlık Rusya'nın aldığı karar bardağı taşıran son damla olmuş ve halkın Ruslara karşı ayaklanmasına neden olmuştur. Oysa 1916 ayaklanmasının gerçek sebebi, kökleri 1916 yılının çok öncesine giden Orta Asya halkını yaşamaz hale getiren Çarlık Rusya'nın sosyo-ekonomik ve kültürel sömürüsüdür.

1.2. 1916 OLAYLARIYLA İLGİLİ EDEBİ ESERLER

Bugüne kadar 1916 olayını içeren ilmi çalışmalar ve arşiv belgelerini inceleme gibi devamlı araştırmalar yapılmaktadır. 1916 yılındaki milli mücadele hareketi Kırgız halkının kalbinde silinmesi güç derin acı izler bıraktı. Bu durumun Kırgız edebiyatında parlak yansımaları görülür. Hareket sürecinde ve sonrasında birçok şair sömürgeci halka zulüm eden Çarlık rejimine karşı başkaldıran kendi bağımsızlıkları için mücadele eden kahraman Türkistan yiğitlerinin kahramanlıklarını konu alan, yaşamları canlı olarak betimleyen ve anlatan gerçekçi şiirler, şarkılar, türküler (eldik ırlar) ve destansı uzun şiirler besteleyip kaleme aldı.

Bu edebi ve folklorik türdeki eserler, özellikle bunların içerisinde şiirler ve saz kopuz şairleri tarafından söylenen şarkılar, o günü adeta yeniden yaşatır. Bu tür kendine özgü tarzlarıyla olayları genellikle tarihsel gerçeği şiirsel kurgu ile karıştırarak renkli bir biçimde anlatmaktadır. Bu eserlerden en popüler olanı da milli mücadele hareketine aktif şekilde katılan halk ozanı ve şairi İsak Şaybekov'un *Kayran El* (Çok cefa çekmiş halkım) adlı eseridir. (Isak Şaybekov, 1940) Bu destansı uzun şiir 1916 hareketi zamanında dilden dile söylenerek meşhur haline gelmiştir. Herhangi bir Kırgız köyünde onun şiirlerini, hikâyelerini duymak mümkündür. Bu meşhur eser üç defa yayımlanmıştır.

Yine aynı şekilde milli mücadele hareketine aktif olarak katılan ozan ve şairlerin birisi de M. Tatıbekov'un *1916 cılkı kötörülüş cönündögü ırlar* (Tatıbekov,) (1916 Ayaklanması Hakkında Şiirler) ve M. Toksobayev'in *1916 cılkı ürkün* (1916 Yılındaki Ürkün)

adlarında destansı uzun şiirleri mevcuttur. Bunların dışında K. Malikov'un Azamattar, K. Bayalinov'un "*Acar romanı*" A. Ubukeyev'in *Çır Döbö*, A. Toktomuşev'in *Pismo is Kakşaala* (Kakşaaldan Mektup) A. Tokombayev'in *Ranenoye sertse* (*yaralı kalp*) M. Elebayev'in "*Uzak col*" ve T. Kasimbekov'un "*Kırgın*" adlarında çağdaş yapıtları bulunmaktadır.

Türkistan Türkleri açısından bir varoluş mücadelesi olan 1916 milli mücadele hareketi ve bu mücadeleye katılan Orta Asyalı kahramanları konu alan edebi tarzdaki bu eserler de konumuzun aydınlanması bakımından oldukça önemlidir. Zira T. Kasimbekov dışındaki yazarlar, ya milli mücadele hareketine bizzat katılmışlar ya da şahitlik etmişlerdir. Dolayısıyla da yazdıkları bütünüyle hayal mahsülü olmayıp, bildikleri, gördükleri kişi ve olayları konu almışlardır. Bu eserler sayesinde, gelecek nesillere bağımsız bir devlet bırakabilmek için canını seve seve vermekten kaçınmayan yiğit kahramanlar ve onların kahramanlıkları ölümsüz hale gelmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYETLERİN İLK DÖNEMİNDEKİ ARAŞTIRMALAR

Kırgızistan'da 1916 olaylarının incellenmesi Soviyet idaresinin tesisinden hemen sonra başlamıştır. 1920-30'lu yıllarda 1916 olaylarıyla ilgili 50'den fazla çalışma yapılırken, 20 ye yakın Kırgızistan'da yayımlanan bu çalışmalarda daha çok olayların sosyo-ekonomik ve politik nedenleri, gelişimi, sonuçları, cereyan ettiği dönem ve milli mücadele hareketine katılanların sosyal yapıları üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bilindiği üzere Sovyetlerin ilanından sonra tarih yazımı totaliter rejimin ön yargılı ideolojik baskısı altında kalmış, Marksist-Leninist düşünceler dışına çıkmasına izin verilmemiştir. Fakat henüz rejimin yerleşmediği 1920'lerde yazılan eserlerde yönetimin yapısıyla çelişen çalışmalar kaleme alınabilmiştir. 1936-1947 yılları arasında konuyla ilgili yok denecek kadar az çalışma yapılmıştır. Bunda Stalin döneminde artan siyasi ve kültürel baskılar sebebiyle II. Dünya Savaşının getirdiği zor şartlar etkili olmuştur. Bu nedenle genel olarak 1930'lu yılların ortasından 60'lı yılların sonuna kadar bilimsel çalışmalarda konuyla ilgili yapılan değerlendirmelerde(değerlendirme nelerdir) dönemin siyasi konjektürüne uygun sonuçlara varıldığı görülmektedir. Bu dönemde 1916 milli mücadele hareketi soviyet tarih yazımında anti sömürge karşıtı, emperyalizm karşıtı ve feodalite karşıtı bir hareket olarak değerlendirilmiştir. Rus devriminin bir parçası olarak ele alınmıştır. Çünkü Marksist- Leninist bakış açısından dolayı, 1916 milli mücadele hareketinden dolayı, 1916 milli mücadele hareketiyle Rus işçi sınıfının mücadelesi arasında bağ kurulmuştur.

1916 olayları, 1960'lı yılların sonundan 90'lı yılların başına kadar 1947-1967 yıllar arasında olduğu gibi aynı çizgide ele alınmıştır. Fakat olayların bütün yönleriyle incelenip ortaya konulduğunu söyleyemeyiz. Bu nedenle Perestroyka (Yeniden yapılanma dönemi) yıllarında ve 1991'de Sovyetlerin dağılışıdan sonra bağımsızlığını kazanan Orta Asya Cumhuriyetlerinde bu konuyla alakalı çalışmalar daha hız vermiştir. 1991 yılından günümüze kadar 1916 olayları ve sorunları özellikle Kırgız tarihçileri, araştırmacıları tarafından incelenmeye devam edilmiştir. Bu dönemdeki yazıların birçoğu olayları Çarlık Rusyanın sömürgecisi politikalarına karşı dayanma gücü kalmayan Orta Asya Türklerinin

ve diğerk etnik grupaların, rejimin uygulamalarına karşı verdiği Şiddetli bir tepki ve ulusal kurtuluş hareketi olarak değerlendirilmektedir.

2.1. RUS YÖNETİCİLERİNİN 1916 MİLLİ MÜCADELE HAREKETİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Türkistan'da 1916 yılında meydana gelen milli mücadele hareketinin incelenmeye başlanması Ekim Devrimi'ne kadar uzanır. Rus yönetiminin olaylara bakışını Türkistan bölgesindeki genel ve askeri valilerin, yargı organlarının, tenkil (cezalandırıcı) birlikleri komutanlarının ve diğerk yöneticilerin raporlarında ve telegraflarında görmek mümkündür. 1916 milli mücadele hareketinin ana kaynaklarından olan bu raporlar ve telegraflarda 1916 olayları genel olarak "bunt" "myatej" "kötörülü" (isyan-başkaldırı), şeklinde adlandırılmış, aynı zamanda "shuçaynoye yavleniye" (talihsiz olay) olduğu dile getirilmiştir. Çarlık Rusyanın bölgedeki en üst düzeyli memuru durumundaki Türkistan genel valisi Kuropatkin gelişmeleri "bolşım gorem" (büyük üzüntü) olarak nitelendirmiştir. (K. Usenbayev, 1967, s. 4) Benzeri bir değerlendirmeyi IV. DUMA milletvekili Aleksandr Kerenskiy yapmış, o da "talihsiz bir olay" demiştir. Ona göre bu olay, Çarlık Rusya sınırları içerisindeki topraklarda sosyo-ekonomik hayatı olumsuz yönde etkilediği gibi hem Rus göçmenlerin hem de yerli halktan binlerce kişinin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. ([Haz] F.Boşko, S.Volin, & [Red] P.Galuzo, 1932, s. 116) Yedisu bölgesi iskân müdürü I. Gonçarovskiy ise "tahrip edici güç" olarak tanımlamıştır.

Olayları yakından bilen dönemin önemli isimleri tarafından yapılan bu tanımlamalardan anlaşıldığı üzere, 1916 olayları Rusya tarafında, kendisine indirilen büyük bir darbe olarak görülmüştür. (F.Boşko, S.Volin, & P Galuzo, 1932, s. 105-106) Arşiv belgelerinde 1916 milli mücadele hareketinin niteği dışında, hareketin sebepleri, işçi-asker alımını içeren Çar kararnamesinin halk nezdinde yarattığı etki, alımlar sırasında yaşanan olumsuzluklar, hareketi önlemeye yönelik tedbirler, hareketin başlaması, gelişme-ilerlemesi, bastırılması ve yargılama sürecinde yaşanan hadiselere ilgili tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu raporlarda milli mücadele hareketinin nedenleri sıralanırken, olayların Çarlık rejimine bağlı yöneticilerin bölgeye ve orada yaşayan insanları iyi tanımadıkları, yerli ileri gelenlerin hükümetle birlikte halkı bezdirdikleri ve bazı yerli ileri gelenlerin de halkı Ruslara karşı kışkırttıkları şeklinde görüşler ağır basmaktadır.

Türkistan bölgesi genel askeri valisi A. N. Kuropatkin, 1916 olaylarının asıl sebeplerini şu şekilde açıklamaktadır. “Birincisi bu bölgeyi yönetmede hükümetin ciddi, kesin ve belirlenmiş programın olmasından dolayı bir sürü yanlış işler yapılmıştır. İkincisi bölge yöneticilerinin sık sık değişmesi, idarede daha önceliklere kurulan bağlantı, kendi üstünlüğüyle hareket eden ve bölge hakkında bilgisi olmayan insanların ortaya çıkması, bizim Türkistan’da yerli halka yakın olan, onun ihtiyaçlarını, yaşam şartlarını, ilgil alanlarını, çıkarlarını, ruh halini bilen ve farklı yabancı etkileri bertaraf edebilecek güçlü bir iktidar kurulmasına neden olmuştur. Üçüncüsü bölgede yerli halkı yönetmede yükümlü, maddi yönden kötü durumda bulunan az sayıdaki asker ve görevli personel, muazzam bir bir büyüklüğe sahip bir alanda farklı köylerde yerleşmiş yerli nüfusa yakın olmamışlar, Dördüncüsü 1904 yılından itibaren birçok kez halkın çıkarlarına itibar etmeden, Rus yerleşim yerlerinin kurulması ve hayvban otlaklarının oluşturulması amacıyla Kırgızlara ait yerlerin kamulaştırılması artmıştır, bütün bunlar Kırgız ayaklanmasının temelinde tarımsal bir sebep olduğunu ortaya koyuyor. Beşincisi, Rus İmparatorluğu yerli halktan oldukça vergi alımını arttırmasıyla da bu olayların çıkışında büyük rol oynamıştır. (A.V.Pyaskovskiy vd., 1960, s. 81)

Benzeri tespitler Semarkand askeri valisi Likoşin tarafından da yapılmıştır. 17 maddeden oluşan hareketin sebeplerini sıraladığı raporunda aynı noktalara temas etmiştir.

Türkistan halklarının cephe gerisinde çalıştırılmasını esas alan Rus Hükümetinin kararnamesi milli mücadele hareketinin çıkmasını ateşleyen neden olduğu, istisnasız bütün Çarlık idarecilerinin raporunda görülmektedir. Çarın kararnamesi yerel idarelerin ve Türkistan halkının karşısına beklenmedik bir durum olarak çıkmış, halkın büyük tepkisiyle karşılaşmıştır. (F.Boşko, S.Volin, & [Red] P. G., 1932, s. 26-28) Öyle ki daha kararnameye karşı tepkiler, cepheye gönderileceklerin yer aldığı isim listelerinin oluşturmaya başladığı anda başlamıştır.

A.F.Kerenskiy, 13 Aralık 1916 tarihinde DUMA’da yaptığı bilgilendirme toplantısında, *“Türkistan olup bitenlerin nedeni merkezî hükümetin ilan ettiği kanunsuz kararnameyle, kanun ve hukukun gerektirdiği en basit unsurların çiğnenmesidir.”* (İbraimov, Osmonakun "Azattık" 23.02.2015, 2016, s. 245-247) derken Fergana askeri valisi İvanov ise, *“İşte yarı hazırlıklı Rus hükümetinin işçi alımı hakkındaki emri milli mücadele hareketinin başlamasına neden oldu”* demiştir. Taşkent bölge idarecisi N. N.Karaulşikov,

“Temmuzun başında askeri yükümlülüklerin yerine getirilmesine yönelik söylentiler bölgedeki barışçıl ve huzurlu hayat akışını bozdu.” Cümleleriyle Rus imparatorluğunun ilan ettiği işçi-asker alımıyla ilgili söylentilerin bile huzursuzluğa yettiğini dile getirmiştir. Taşkent emniyet genel müdürü Tihotsk da raporunda, Karaulşikov’a paralel ifadeler kullanır ve kararnamenin yerli halkın sakin yaşam biçimini bozduğunu belirtir. (F.Boşko, S.Volin, & P.Galuzo, 1932, s. 34) Oluya-Ata bölge idarecisi S.N Kastalsk, kararnamenin ilanından sonra halkın tepkisini şu şekilde aktarmaktadır; *“Mayıs ayının sonlarında halk arasında yerli halkın askere alımı hakkında söylentiler yayılmaya başladı. Haziran ayında bu söylentiler yazılı basında da yorumlanmaya başladı. Yönetim askere alım hakkında çıkan bütün bu olup bitenleri onların saçmalıkları olarak düşündü. Yerli halka göre ise yönetim onların askeri yükümlüklerini yerine getirmesini istiyordu. Kararname ilan edildikten sonra (yerli halk) onların dediklerin bir kelimesine ve kandırılarak cepheye alınacaklarını düşündü. Yedisu’daki Müslüman halk arasındaki (kararnameye karşı) hazırlıklar daha da güçlendi ve buna karşı hazırlıklar başladı. Halk arasındaki söylentiler Oluya-Ata bölgesine kadar ulaştı. Halktaki kanı o kadar güçlüydü ki yönetimin onların düşüncelerini değiştirmeye yönelik hiçbir açıklaması fayda etmedi”.* ([Redkollegiya] A.V.Pyaskovskiy vd, 1962, s. 306-307)

Arşiv belgelerinde, 1916 hadiselerinin temel sebebi olan tarım toprak ve iskân politikalar başta olmak üzere ekonomik sömürüye dair de bilgiler yer almaktadır. Semerkand askeri valisi Likoşin, yerli hükümeti memurlarının halktan farklı adlarla yüksek oranda, kanunlarda belirtilenden daha çok vergi aldıklarını ve bu kişilerin vergi toplarken yolsuzluk yaptıklarını belirtir. Fergana asker valisi İvanov ekonomik sömürünün bir başka tarafını raporunda ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. İvanov’a göre pamuk ticareti başta olmak üzere diğer kar getiren ticari sermaye, tefecilik yoluyla yerli idarenin, Rus ve yerli burjuvanın ellerinde toplanmıştır. Bunun sonucunda da çiftçilerden topraksız kalanların sayısı artmıştır. (F.Boşko, S.Volin, & P.Galuzo, 1932, s. 63) 15 Aralık 1916’da Gr. Kapnist, katıldığı DUMA’daki oturumda Kırgızlara ait otlak, tarla ve kıştakların (Kışla, Köy) nasıl zorla alındığını anlatmıştır. ([Haz] P.G.Galuzo & F.Boşko, 1932, s. 151) A.N. Kurapatkin, Kırgızların ellerinden verimli topraklarının alınmasıyla, çaresiz kalan halkın kendilerine karşı nasıl kin besler hale getirildiğini. *“40 yıl içinde biz bu biçare halkı kendimize yakınlaştıramadık. Rusları yerleştirmek için Kırgızları asırlardan beri kullandığı, faydalandığı güzel yerlerinden kovarak, Kırgızların yeni rejime olan*

memnuniyetsizliğini doğurduk” cümleleriyle dile getirmiştir. Yedisu Bölgesi askeri valisi A.İ. Alekseyev de Kırgızların özgürlük hareketini başlatan nedenlerin başında toprak sorununu gösterir ve şu ifadeyi kullanır; “*Kırgızların toprakları zorla ellerinden alınmış, son 10 yıl (1905-1915) içinde sadece devlet hazinesine aktarılan topraklar 200 bin hektara yakındır, Yedisu bölgesinde çalıştığım ilk 10 yıl içerisinde Pişpek ve Prejevalsk uyezdlerinin verimli topraklarına 40 bine yakın gönüllü köylü ruslar yerleştirilmiştir.*” ([Redkollegiya] A.V.Pyaskovskiy vd, 1962, s. 374)

Belgelerde, bu kanlı 1916 milli mücadele hareketinin asıl sebepleri arasında toprak meselesi dile getirilmiş olsa da, hareketin başlamasına neden olan derin sosyo-ekonomik nedenler üzerinde yeterince durulduğu söylenmez. Zira Türkistan Rus İmparatorluğu’nun işgaline uğradıktan sonra bütün varlıkları talan edilmiş, koloni olarak görülmüş, insanı horlanmış, aşağılanmış, resmi dairelerde rüşvet, adam kayırmak vb.sömürgeci yönetimin bütün katmanlarını sarmıştı. Memurların her zaman birbirlerini koruyup kollaması yüzünden yargı organları nezdindeki girişimler ve şikâyetler de neticesiz kalmıştır. 1916 olayının sebepleri olarak belgelerde yeteri kadar yansımayan toprak meselesi Türkistan’daki huzursuzluğun temel sebebiydi. XIX yy.ın sonundan itibaren devam eden ve XX yüzyılın başında hızlanan Rus köylüsünün göçüyle bölgede demografik yapı Rusların lehine değiştiği gibi topraklar da büyük oranda Ruslara geçmişti. Bu talihsiz olaylar Kırgızların verimsiz yerlere zorla göç ettirmişlerdi. Bu durum Rus makamları nezdinde defalarca dile getirilmiş ama ona rağmen hiçbir şekilde dikkate alınmamış, uygulamalar aynen devam etmişti. Kırgızların Gulca’daki Rus konsolosuna yazdıkları bir dilekçede, “*Bizden topraklarımızı zorla aldılar, bize ise dağları, verimsiz toprakları veridiler. Fakat ormanlarla kaplı dağların da hazineye ait olduğu ortaya çıktı*” ([Haz] F.Boşko, S.Volin, & [Red] P.G.Galuzo, 1932, s. 163) şeklindeki şikâyette de ifade edildiği üzere Kırgızlara ancak dağlar, verimsiz yerler kalmıştı. Oysa bu mesele 1916 olaylarının başlamasına yol açan temel nedendi.

1916 milli mücadele hareketinin bir diğer nedeni, Türkistan’nın gelişimini engelleyen sömürgeci Rus İmparatorluğunun rejiminden yerli halkın nefret etmesidir. Rus Çarlığının idarecileri raporlarında bu konu hakkında sessiz kalmayı tercih etseler de, Kn. Mansariyev 15 Aralık 1916 ‘da katıldığı DUMA oturumunda Rus imparatorluğunun yerli halka köle muamelesi yaptığını belirterek, halkın rejime karşı beslediği kin ve nefret

duygusunun altında yatan esas nedenin bu olduğunu dile getirmiştir. (P.G.Galuza & F, Boşko, 1932, s. 149)

Toprak meselesi gibi temel etkeni göz ardı eden yönetimi, 1916 hareketini Osmanlı devleti ve Almanya'nın bölge halkı arasında yürüttükleri Rusya karşıtı propagandalarda aramaya çalışmıştır. Türkistan bölgesi genel askeri valisi A.N.Kuropatkin, Samarkand askeri valisi Likoşin Türkistan askeri bölge kurmay başkanı M.N. Mihaylovskiy Yedisu bölge askeri valisi A.I.Alekseyev ve Pişpek (Bişkek) şehir komutanı F.G.Rımseviç raporlarında Osmanlı ve Almanya'dan gelen ajanların Türkistan halkının arasındaki Rusya karşıtı propagandalara işaret etmişlerdir. Dış güçlerin sınırlı bir müdahalesi hakikatse de, Türkistan coğrafyasının genelinde meydana gelen geniş olayları bununla izah etmeye çalışmak kesinlikle doğru olmadığı gibi, yıllardır sürdürülen acımasız sömürüyü görmezden gelmek de aslında Rusya'nın Türjistan insanına bakışını göstermesi önemlidir. Çünkü onlara göre Türkistan sömürülmesi gereken ve medeniyetten nasibini almamış bir coğrafyadır.

Rus idarecilerinin hazırladığı raporda söz konusu hareketin nedenleri sıralanırken bazı hususlara hiç değinmedikleri görülmektedir. Bunlardan belki de en önemlisi Türkistan'da Çarlık Rusya döneminde kültürel hayatta yaşanan gerilemedir. Gerçekten de Çarlık devrinde bölgede kültürel yönden kayda değer bir gelişme olmamış, aksine bölgenin müslüman halkı kendi değerlerinden de uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Kırgız kültürü, örf adetlerini yok etmeye çalışılmış, Kırgızlar kendi kültürünü yaşatacak ve geliştirecek imkânlardan mahrum bırakılmıştır. Çok az sayıda Kırgız çocuğu öğrenim imkânı bulabilmiştir. Yerli Rus okullarında okuyan bu çocukların kabul edilmesinde de bir tek sebep vardır. O da, Çarlık Rus idaresinin çeşitli kademelerdeki yerli hizmetkerleri hazırlamaktır.

Aynı şekilde belgelere yansımayan daha başka hususlar da vardır. Mesela, Rus sanayi mallarının Türkistan pazarlarına akması neticesinde zayıf durumdaki yerli sanayinin yok olmasında hiç bahsedilmez. Yine birinci dünya savaşı yıllarında Türkistan'da en fazla yetiştirilen ve kar oranı yüksek olan pamuğun fiyatına getirilen kısıtlama ile pamuk yetiştiren çiftçinin çok zarar etmesi ve büyük ölçüde yok olması da görmezden gelinmiştir. Çarlık yöneticilerin 1916 yılında genel olarak Türkistan'da özel olarak da Kırgızistan'da cereyan eden olayları hazırlayan nedenleri doğru tespit etmedikleri

görülmektedir. Yalnızca sömürgeci anlayışın getirdiği bir mantıkla olaylara yaklaşmışlar, kökleri derine giden gerçek sebepleri görmezden gelmişlerdir.

Tarihi belgelerde, yerli halkı oluşturan farklı sosyal katmanlardan insanların milli mücadele hareketinde yer alışı, genel olarak yerli halkın harekete bakışı; işçi-asker talebi karşısındaki tavrı, zenginleri ve manaplar gibi üst tabakalar ile dini liderlerin tutumu gibi hususlarda net cevaplar bulmak mümkündür. Milli Mücadele hareketinin filitini Rus imparatorluğunun işçi-asker alımı yönündeki kararı ateşlemiş, kararın ilanından hemen sonra halk arasında şiddetli tartışmalar başlamıştır. Tartışmalar daha çok işçi verelim mi vermeyelim mi; karara boyun eğelim mi yoksa Ruslara karşı direnelim mi, şeklinde gelişmiştir. Bu tartışmalara dair bilgiler daha çok hatıratlar ile yargılama sürecinde bağımsızlık hareketine katılanların, harekete liderlik eden şahısların (Kanat Abıke Uulu vb) ve Rus görgü tanıklarının ifadeleri yer almaktadır.

Belgelerde yerli zenginlerin işçi-asker alımı için oluşturulan listelerin yazımı sırasında takındığı tutum hakkında da bilgiler verilmektedir. Genel olarak ifade etmek gerekirse yerli burjuva da işçi alımı kararından etkilenmiştir. Bu kesim, askeri yükümlükten kurtulmak için kendi yerlerine rüşvetle yanlarında çalışan fakir insanları yazdırmışlardır. Böyle işin içinde rüşvet olduğu için halktan gelen şikâyetleri görmezden gelmişlerdir. Böylece işçi-asker olarak cepheye gitmekten kurtulmuşlarsa da, hem yerlerine yazdıkları kişiler, hem de yeni bir işçi bulmak için harcama yapmak zorunda kalmışlardır. Yedisu bölgesi askeri valisi. M.A. Folbaum, Türkistan bölgesi genel askeri valisi A.N.Kuropatkin'e gönderdiği telegrafta, Verniy (Almatı) bölgesindeki seçkin manapların işçi alımları için listeler oluşturulurken otoritelerini kullanarak kendilerini ve yakınlarını korumak amacıyla listelere yazdırmadıklarını bildirmektedir. (Pyaskovskiy, 1962, s. 337) Fergana askeri valisi ise *"bu sosyal katman ekonomik yönden Rusya'ya bağlanmıştır,"* diyerek yerli Rus İmparatorluğu ile yerli burjuva arasındaki maddi çıkara dayalı ilişkiye dikkat çekmiştir. (F. Boşko & İ. S. Volin, 1932, s. 63)

Belge ve sunulan raporlarda 1916 milli mücadele olayı nasıl başladı ve hedefi neydi sorusuna da cevaplar aranmıştır. Kimilerine göre kendiliğinden başlayan, kimilerine göre ise, dış güçlerle organize edilen ve hedefi Rusya ve bölgedeki Rus nüfusun azaltma bir hareketti. Örneğin; Kerenskiy, "Hareket kendiliğinden vuku bulmuş derken", ([Haz] F.Boşko, S.Volin, & [Red] P.G.Galuz, 1932, s. 116) Fergana valisi İvanov Yerli Halk

tümüyle yerli ruslara aynı oranda (milli mücadele hareketine) hazırladılar diyerek, Orta Asya Halkının milli mücadele hareketine kendilerini hazırladıklarını ifade etmiştir. Oluya-Ata (Evliya Ata) bölge idarecisi S.N. Kastalsk ve Yedisu bölgesi askeri valisi İ.D. Kolonovskiy başta olmak üzere daha pek çok kimsenin dış müdahaleden, dolayısıyla da organize bir hareketten bahsettiği hareketin hedefi V.E. İgnatoviç ve P.O. Palengut gibi isimlere göre Rus hükümeti ve bölgedeki Ruslardı. (K. Usenbayev, 1967, s. 4) Askeri savcı yardımcısı V.E. İgnatoviç Türkistan bölge askeri genel valisi A.N. Kuropatkin'e gönderdiği yazıda Yedisu ve Samarkand bölgeleriyle, şehirdeki karşılıkların Rus idaresine ve Rus halkına karşı yapıldığını ifade ederken, Samarkand bölge askeri vali yardımcısı P.O. Palengut da aynı şekilde Cizak şehrindeki ayaklanmaları Rus göçmenlerini yok etme amacını taşıdığını söyler. (A.V.Pyaskovskiy vd., 1960, s. 128)

Belge ve raporlarda milli mücadelenin bastırılması ve sonrasında başlayan yargılamalarla ilgili pek çok bilgi bulunmaktadır. Konu ile ilgili belgelerin çoğu olayın gelişimi ve tenkil müfrezelerinin faaliyetlerine aittir. Hareketi bastırmak için çok sert yöntemler kullanarak, zalimce suçlu suçsuz binlerce insan katledilirken, binlerce insan zalim Rus hükümetinin askeri saldırısından ülkelerini terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Asırlar boyu nice zor günleri atlatan Kırgızların tarihinin en acı olaylarından birinin yaşandığı dönemdir neredeyse tamamıyla yakılıp yıkılmıştır. Olayların bastırılmasında cezalandırıcı birliklerin acımasız askeri yöntemleri o kadar serttir ki, bölgede inceleme yapan DUMA milletvekili Kerenskiy tarafından eleştirilmiştir. Kırgızistan'ın Tokmok şehrindeki cezalandırıcı kuvvetlerin muameleleriyle ilgili olarak A.F.Kerenskiy *"bu Tokmok şehrinde gezici tenkil generalı Folbaum kendi müdürünün emirlerini en güzel şekilde eksiksiz yerine getirmiştir ve onun adamları ise onlara gönüllü olarak gelen ya da teslim olan yerli Kırgız rehinelere nehri geçerken tesadüfen veya bilerek batırdılar"* diyerek rus birliklerinin zalimce davranışlarını eleştirmekten çekinmemiştir. ([Redkollegiya] T.K.Çorotegin, T. Şeyşekanov, & A. Bedelbayev vd, 2016, s. 246)

Harekete katılan yerli halkın hırsız, haydut canı gibi gösterildiği belgelerde dikkati çeken diğer bir husus ise yargılama sürecinde yaşanan usulsüzlüklere. Bu süreçte birçok Türkistan halkının idam edildiği ve ellerinden topraklarının alındığı görülmektedir. Bu haksız durumun oluşmasında mahkeme heyetine sunulan gerçek dışı belge, bilgi ve suçlamalar etkili olmuştur.

Rus İmparatorluğunun resmi belgelerinden başka 13-15 Aralık 1916'da A.F. Kerenskiy, K. Mansıryev, Gr. Kapnist vb milletvekillerinin de katıldığı DUMA daki oturumda konuyla ilgili sundukları raporlarda ve stenografi (şifreli yazı) raporları da bizim için çok önemlidir. Çünkü 1916 yılı Aralık ayında Türkistan bölgesindeki durum hakkında alacağı kararları bu raporlar doğrultusunda vermiştir. DUMA'da yaşanan tartışmalar raporlara da yansımıştır. DUMA'da farklı parti ve sınıftan insanlar sözü edilen olaylarla ilgili fikir beyan etmiştir. Yapılan tartışmalarda Rus İmparatorluğu sert bir şekilde eleştirilmiştir. Onlara göre milli mücadele hareketinin başlamasının nedeni, kanunsuz şekilde ilan edilen ve uygulanan asker alımını konu alan kararnamedir. Milletvekilleri, Rus kararnamesinin yasallara uygun olmadığı yönünde hem fikirlerdir. Bunun yanında Rus İmparatorluğunun yanlış iskân politikalarının 1916 yılındaki milli mücadele hareketinin doğmasına neden olduğu yönünde de görüş bildirmişlerdir. (S.Volin, 1932, s. 105-162)

Söz konusu arşiv belgelerinin büyük bir çoğunluğu Rus memurlarının, yöneticilerinin ve farklı teşkilatlarda bulunan çalışanlarının raporlarından oluşmaktadır. 1916 yılında yaşanan olayları aydınlatmada birinci derecede kaynak konumunda bulunan bu belgeler unutulmamalıdır ki, Rus görevlileri tarafından hazırlanmıştır. Bu insanların milli mücadele hareketini tarafsız olarak raporlarına yansıtılmaları beklenmeyeceğinden, bunlardan faydalanırken çok iyi analiz edilmeli ve mahkeme tutanakları ve hatıratlarla karşılaştırılmalıdır. Her şeye rağmen Rus Hükümetinin yöneticileri raporlarındaki görüşlerinin 1916 milli mücadele hareketinin niteliği başta olmak üzere konuyla ilgili diğer sorunların anlaşılması, çözülmesi ve sonuçlandırılmasında da önemli yer aldığı kuşkusuzdur.

2.2. KIRGIZİSTAN'DAKİ İLK İLMİ ARAŞTIRMALARDA 1916 YILIN'DAKİ MİLLİ MÜCADELE HAREKETİNİN İNCELENİŞİ

Türkistan'da ve onun bir parçası olan Kırgızistan'da 1916 yılında cereyan eden olayların incellenmesi Sovyet idaresinin tesisinden hemen sonra başlamıştır. 1920-1930'lu yıllarda 1916 olaylarıyla ilgili birçok çalışmalar yapılırken bunların 20'ye yakını Kırgızistan'da yayınlanmıştır, bu eserlerde 1916 milli mücadele olayları çeşitli yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır. İlk çalışmalar 1924 yılında başlamıştır. *Noviy Vostok (Yeni Doğu)* adlı dergide T.R.Rıskulov ve G.İ. Broydo'nun "*Bıloye*" adlı dergide ise A.Miklaşevskiy'nin makalesi yayımlanır.(T.Rıskulov, 1924, s. 267-270)

Kırgızların 1916 yılında Rus İmparatorluğuna karşı vatan, özgürlük için verdikleri mücadeleyi konu alan T.Rıskulov'un "*İz istorii borbu za osbobojudeniye Vostoko*" (*Mücadele tarihinden Doğunun kurtuluşu için*) adlı eserinde "*Teorii-platsdarma*" formülünden yola çıkarak, olayların önceden Çarlık Rus yönetimi tarafından planlandığını, çok sayıda Rus askerlerinin Türkistanı sınırına zalimce girmesinin bunun bir kanıtı olduğunu söyler ve asıl amacı bu topraklarda Çin ve diğer güçlerin etkisini azaltmak ve ileride komşu Çin'i işgal etmek gibi düşüncesi olduğunu dile getirir.

Rıskulov'un olayların önceden Çarlık Rusya'nın yönetimi tarafından planlandığı şeklindeki görüşü G.İ. Broydo tarafından da dile getirilir. Bu nedenle iskân faaliyetleri, Yedisu bölgesindeki toprak sorunu, Kırgız sosyo-kültürel yapısı ve Yedisudaki 1916 milli mücadele hareketini konu alan "*Mateiryalı k istorii vostaniya Kırgız v 1916 godu*" (Kırgızların 1916 Ayaklanması hakkında Tarihi Kaynaklar) adlı makalesinde olayları geliştirdiği "*Provokasyon Teorisi*" ile açıklamaya çalışır. Yazara göre de 1916 olayları Çarlık Rus yönetiminin provokasyonları sonucunda çıkmıştır. Asıl amacı Kırgız nüfusunu ortadan kaldırıp, topraklara kendileri sahiplenmekti. Böylece Çarlık Rusyanın ileride gerçekleştirmeyi planladığı sömürgeleştirme çalışmalarına kolaylık sağlanacağını belirtir. Broydo milli mücadele hareketinin dini ve milliyetçi sebeplerden çıkmadığını altını özellikle çizer. (G.Broydo, 1925, s. 2)

Bu tür teoriler E.Fedorov tarafından 1920'li yılların ortasında yazılan, Oçerki natsionalno osvoboditelnogo dvijenya v Sredney Azii (Orta Asya'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri Hakkında Denemeler) adlı eserde eleştirilir. Türkistan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısı XX. yüzyılın başındaki milli mücadele hareketlerini konu alan çalışmasında Fedorov "*Provokasyon Teorisini*" eleştirirken, 1916 olaylarını yoksul işçilerin katılımıyla gerçekleşen kitlesel hareket olarak değerlendirir ve 1916 milli mücadele hareketine katılan Kazakların, Kırgızların sadece Rus İmparatorluğuna karşı değil, aynı zamanda manaplara ve baylara milli mücadele hareketine aktif olarak katılmayan yerli aydınlara karşı da yapıldığını belirtir. (E.Federov, 1925 , s. 69) Fedorov 1916 yılı olaylarının anti sömürgeci ve anti feodal karakterli olduğunu beyan eden ilk yazarlardan birisidir.

A.Miklaşevskiy ise "*Sotsialnoe dvijeniyeye 1916 g.v Turkestane*" (1916 Yılında Türkistan'da Sosyal Hareketler) adlı eserinde 1916 olayını Rus İmparatorluğuna ve göçmen Ruslara karşı yapılmış bir halk hareketi olarak değerlendirmektedir. Çünkü Orta

Asya halkı hem Rus İmparatorluğunun yıkılmasını hem de Rus göçmenlerinin bölgeden göç etmelerini istemekteydi.

1920’li yıllarda 1916 olaylarının niteliğini belirlemek için ilk adımlar atılmaya başlamışsa da, yeterli araştırmalar yapılmamış, tartışmalar devam etmiştir. Tartışmalar sonucunda bilimsel araştırmaların yapılmasına karar verilmiştir. “*İstorii partii pri Sredazbryuro TSK VKP*” (Merkez komitesine bağlı Parti Tarihi Araştırma Bölümü) tarafından organize edilen çalışmalara I. Menitskiy’in “O Harektere sobitiy 1916 g.v Turkestane” (1916 Yılında Türkistandaki olayların niteliği hakkında) adlı makalesi ile başlamıştır. Bu makale 1916 olaylarının 10. yıldönemi münasebetiyle 29 Temmuz 1926 yılında Pravda Vostoka (Doğunun doğruları) adlı gazetede yayımlanmıştır. Daha sonra Cusup Abdrahmanov’un “*Po povodu stati tov Menitskogo*” (Yurттаş Menistkiy’in Makalesi Hakkında), I. Menitskiy’nin “*Otvét Cusup Abrahmanu*” (Cusup Abdrahmanov’a cevap) “*Moy otvét tovorış Rıskulovu*” (Benim Yurттаş Rıskulova cevabım) adlı makaleleri de yayımlanmıştır. E. Federov’un “*O vostanii 1916 goda v Turkestane*” Tezisi (Türkistandaki 1916 Ayaklanmasıyla ilgili Tezler), P.G.Galuzo’nun “*1916 g.v Turkestane i kak sleduyet o neyom dumat*” (Türkistan’da 1916 Milli Mücadele Hareketi ve onun Hakkında düşünülmesi) T.Rıskulov’un “*Po povodu vistupleniya tov. Menitskogo*” (Yurттаş Menitskiyin konuşmasıyla ilgili) ve N. Kuzminin “*O Marksistkom ponimaniı vosstaniı 1916 goda*” (Marksist düşüncesiyle 1916 ayaklanması) adlı eserleri kaleme alınır, yapılan bütün çalışmalar 1916 yılında No:2 numaralı Kommunisçeskaya mısl (Komünüst Düşünce) dergide toplanır. Adı geçen çalışmalarda genel olarak 1916 milli mücadele hareketinin asıl sebepleri, niteliği, harekete katılan sosyal katmanlar, Rus göçmenlerin milli mücadele hareketindeki rolleri vb. konularda değinilmiştir. Tartışmalar daha çok milli mücadele hareketinin niteliği üzerinde yoğunlaşmıştır. Örneğin, İ. Menitskiy 1916 milli mücadele hareketiyle 1905 ve 1917 Ekim devrimleri arasında bağ kurarak, 1916 olaylarının bütün yönlerini bu devrimlerde ilişkilendirir, ancak Türkistandaki milli ve dini gerçekleri gözardı eder. Cusup Abdırhmanov ve T.Rıskulov 1916 olaylarının devrimci yanını kabul etmekle beraber, milli mücadele hareketinin Rus İmparatorluğunun yönetiminin sömürgeci politikaları sonucu çıktığını, hareketin temelinde milliyetçi fikirlerin yattığını ileri sürerlerken, İ.Menetskiy’nin görüşüne karşı bir tez ortaya atarlar. P.G.Galuzo, E.Federov ve N.Kuzmin ise olayları Marksist-Leninist

bakış açısıyla değerlendirmişlerdir, 1916 Milli mücadele hareketini anti sömürgeci ve feodal karakteri olarak nitelendirmişlerdir.

Bu çalışmalar daha sonra kaleme alınan eserlerde sık sık kullanılmış olup, bunlardan bazıları günümüzde de tekrar yayımlanmıştır.

Zamanla konu ile ilgili tartışmalara T.Rıskulov'un "Vostaniye tuzemtsev v Turkeстане 1916 godu" (1916 yılında Turkestanda'daki yerli halkların ayaklanması), *Vostaniye kazahov i kirgızov 1916 godu (k 10-y godovşine)* (1916 Yılındaki Kazak ve Kırgızların Ayaklanması) *Yeşyo raz o harektere vosstaniya 1916 g. v Turkeстане* (Türkistanda 1916 Yılındaki Ayaklanmanın Niteliği hakkında), V. Nekrasov - *Klidot'in "Rekvizitsya Kirgiz na tloviye raboti v 1916 godu (Oçerk)"* (1916 Yılında Kırgızların Cephe gerisinde çalışmalarına yönelik alım), İ Çekaninskiy'nin "Vostaniye Kirgiz-Kazahov Djetisuyskom, Semerçenskom kraye v iyule- sentyabre 1916 goda" (Temmuz-Eylül 1916 yılında Yedisu bölgesindeki Kırgız-Kazakların Ayaklanması), P.Galuzo'nun *Voorujeniye rus skih pereselentsev v Sredney Azii* (istoričeskiy oçerk) (Orta Asyada Silahlı Rus Yerleşimciler) P.Alekseyenkova'nın "Krestyanskoye vosstaniye v Fergana" (Fergana'da köylü ayaklanması) B.D.İsakeyev'in *Kirgızskoye vosstaniye 1916 goda* (1916 Kırgızların Ayaklanması) (B.D.İsakeyev, 1932) Cusup Abdrahmanov'un "Nezabıvaemaya godovşina" (K 15 letyu vosstaniya v Kirgızii) (unutulmayan yıllar), (C. Abdrahmanov, 1931, ss.170-175) "1916g. Dnevnik pisma Stalinu" (1916 Günlükten Staline gönderilen mektuplar) B.Soltonoyev'in *Kızıl Kirgız Tarihi* (Kızıl Kırgız Tarihi) (Belek Soltonoyev, 1993) *1916 cıldagı kötörülüşü* (1916 yılındaki Kırgız Ayaklanması) (Belek Soltonoyev, 1993) vb yazarların çalışmaları eklenir.

Tartışmalarda ve yapılan çalışmalarda 1916 olayları değerlendirilirken konuyla ilgili farklı düşüncelerin ortaya çıktığı görülmektedir. İleri sürülen görüşler bu şekilde özetlenebilir.

- 1- 1916 milli mücadele hareketi kışkırtmalardan dolayı başladı (T.Rıskulov ,, G.İ.Broydo);
- 2- 1916 olayları kendiliğinden gelişti. Lideri, herhangi bir hedefi ve devrimci içeriği olmadan cereyan etti. (K.V.Harlampoviç, V.Nekrasov-Kliodt);

3- 1916 milli mücadele hareketini öğrenmede farklı yaklaşımların yapılması gerekir (A.V Şestakov)

4- 1916 milli mücadele hareketi, Rus İmparatorluğunun uyguladığı toprak, askeri işçi olarak cephelere sevk edilmesi kararı ve iskân politikalarına karşı uzun zamandan beri devam eden bir sürtüşme ve memnuniyetsizlikten dolayı ortaya çıktı. Çünkü söz konusu politikalar sonucunda Yedisu bölgesinde yaşayan ve geçimini hayvancılıkla sağlayan Kırgızların bu alanda sağladıkları gelirlerinde iki kat azalma yaşanmıştır. Çarlık yönetimi, başta Kazak-Kırgız stepleri olmak üzere, bütün Türkistana yönelik bir Rus nüfusu yerleştirme politikası yürütmekteydi. Verimli toprakları ele geçiren Ruslar, arkalarına yönetim gücünü de alarak, buldukları bölgelerde yerli halka karşı ciddi bir baskı ve sindirme politikalarını uygulamaktadırlar. Bu nedenlerden dolayı bu bölgede 1916 olaylarında milli mücadele hareketinin en önemli merkezi olmuştur. (T.Rıskulov, Cusup Abdrahmanov, B.D.İsakeyev)

1916 olayları hakkında ortaya konulan genel görüşlere rağmen, hareketin karakteri hususunda tartışmalar devam etmiştir. Tartışmayı başlatan İ. Menitskiy “*O harektere sobitiy 1916 g.v Turkestane*” (1916 Yılında Türkistandaki olayların niteliği hakkında) adlı makalesinde 1916 yılı olaylarıyla ilgili olarak, “*bizim elimizde baskı altında kalmışların konuşmaları var. Kendi yerli burjuvazisi gibi, bütün sömürgeciler millet ayrımı yapılmadan eşit görülür ve Rus İmparatorluğu bu sömürgecilerin koruyucusu olarak sayılır. Buradan mantıksal bir sonuç çıkarılırsa milletin bu duruma boyun eğmesi yanlış ve siyasi olarak da zararlıdır.*” şeklinde bir ifade kullanır. (İ.Menitskiy, 1926, s. 151) İ. Menitskiy’nin bu eleştirilerinden dolayı T. Rıskulov da Marksist-Leninst bakış açısıyla milli mücadele hareketinin milli unsurlarına dikkat çeker. Çarlığın Türkistan’da uyguladığı milli baskının, herhangi bir Avrupa ülkesinin yaptığı ulusal baskıdan farkı olmadığını öne sürer. Bu düşünceden hareketle T.Rıskulov “*Po povodu vistupleniya tov. Menitskogo*” (Yurttaş Menitskiy’nin Konuşmasıyla ilgili) adlı çalışmasında: *Çarın sömürgeci baskılarına olan itirazlar yerli halkın, işçilerin ilk olarak Rus İmparatorluğuna karşı ayaklanmasına neden oldu. Mücadeleciler (Orta Asya halkı) hiçbir ayırım yapmadan Çarın Rus idarecilerine, çiftçilerine ayrıca Ruslarla işbirliği yapan hain zenginlere saldırdılar. Bunların hepsi ayaklanmanın Ruslara karşı olduğunu gösterir*” der (T.R.Rıskulov, 1926, s. 175-176) Yazar, *Vosstaniye tuzemtsev v Turkestane 1916 goda* (1916 Yılında Türkistandaki Yerli Halkların Ayaklanması) adlı makalesinde

Çarlık Rusya'nın Rus rençperleri Türkistan'a göçürme siyasetinin 1916 olaylarının başlamasını tetikleyen sebeplerinden biri olduğunu ileri sürer. Riskulov "*Vosstaniye tuzemtsev v Sredney Azii v 1916 godu*" (1916 Yılında Orta Asya'daki Yerli Halkların Ayaklanması) adlı çalışmasında ise Rus demiryolu işçilerinin Rus sömürge yönetimi taraftarları gibi hareket ettiklerini belirtir. Onların sömürgeci bir ruh içinde büyüdüğünü, bu yüzden halk hareketine katılanlara karşı acımasız bir tutum sergilediklerini ve hatta bazı yerlerde hareketin bastırılmasına katkıda bulduklarını savunur. (T.Rıskulov, 1991, s. 47) Rıskulov'un ileri sürdüğü bütün bu düşünceler milli mücadele hareketinin Ruslara karşı yapıldığını kanıtlamaktadır. T.Rıskulovun görüşleriyle C.Abdrahmnovun "*Ne zabıvaemaya godovşina*" (K 15-letyu vosstaniya v Kirgizii) (Unutulmayan yıllar) adlı makalesinin içeriği benzerlik taşımaktadır. Çünkü C.Abdrahmanov da 1916 hareketin Rusların iskân politikasına baskı karşı yapılmış bir halk mücadelesi olduğunu savunmaktadır. (Abdrahmanov C. , 1931, s. 175) C. Abdrahmanov da 1916 milli mücadele hareketinin Çarlığa ve bütün Ruslara karşı yapıldığını öne sürerken, ayrıca Soviyet-Kırgız tarihi yazımında belki de ilk olarak hareketin idaresi hususunda zengin ve manapların olumlu katkılarının olduğunu ileri sürmektedir. A.V.Şestakov'un "*15 letiye vosstaniye v Sredney Azii*" (Orta Asyadaki ayaklanmanın 15 yılı) adlı eserinde anlatılanlara göre milli mücadele hareketine katılanların başında (Kırgız ve Kazak) zengin ve devlet yöneticileri bulunmaktaydı. (A.V.Şestakov, 1931, s. 32-39) A. N. Zorin ise "*Revolyuşionnoye dvijeniya v Kirgizii*" (Severnaya Çast) (Kırgızistanda Devrimci Hareket) adlı çalışmasında, "1916 Kırgız ayaklanması Çarlık Rusya'ya ve onun sömürgeci politikalarına, diğer taraftan zengin sömürgeci (Bayıstva, Manapstva) tabakaya, Türkistandaki Rus nüfusun yapılmış milliyetçi ve birleşik halk hareketidir", diye milli mücadele hareketini karakterize ederken T.Rıskulovla aynı görüşlere sahip olduğu görülmektedir. (A.N.Zorin, 1931, s. 21) B.İsakeyev'in, "*Kırgızkoye vosstaniye 1916 goda*"(1916 Kırgızların ayaklanması) B.Soltonoyev'in *Kızıl Kırgız tarihi* (Kızıl Kırgız Tarihi) ve *1916 cıldağı Kırgız kötörülüşü* (1916 yılındaki Kırgızların ayaklanması) adlı çalışmalarına ayrı bir parantez açmak gerek. İsakeyev, Kırgızistan'daki 1916 olaylarıyla ilgili ilk çalışma yapan kişilerin başında gelmektedir. Arşiv belgelerinden de faydalanarak hazırladığı, *Kırgızskoye vosstaniye 1916 goda* (1916 Kırgızların ayaklanması) adlı çalışmasında Kırgızistan'daki 1916 olaylarını bir bütün olarak incelemiştir. Fakat bu genelleme girişimi daha çok Kuzey Kırgızistan ve Pişpek

bölgesindeki olaylardan hareketle yapmış olduğu yönündeki fikirlerden farklı olarak, söz konusu hareketin sadece Ruslara karşı olduğu yönündeki ruslara karşı yapılmış bir ayaklanma niteliği taşıdığı sonucuna varmıştır. Ona göre 1916 yılı olayları, ulusal kurtuluş karakteri taşımaktadır ve Çarlık Rus idarecisinin talanlarına iskân politikalarına, *uçastka*⁷ ve *volost*⁸ idarecileri ile Türkistandaki Rus göçmenlere karşı yapılmış anti sömürgeci bir milli mücadele hareketidir. (B. D.İsakeyev, 1932, s. 28-29, 43)

XX. yüzyılın başında genel olarak Türkistan coğrafyasındaki özel olarak da Yedisudaki milli mücadele hareketini Sovyet döneminde araştıranlardan birisi de B.Soltonoyevdir, onun *Kızıl Kırgız tarihi* (B.Soltonoyev., 1993) (*Kızıl Kırgız Tarihi*) adlı eseri genel olarak itibarıyla Marksist bakış açısıyla yazılmış olsa da, ayaklanmanın sebepleri, gelişme süreçleri ve neticeleri tarihi gerçeklere uygun düşmektedir. Bu nedenle adı geçen eser günümüzde de önemini korumaktadır. Ünlü tarihçi B.Soltonoyev'in 1916 cıdadığı kırgız kötörlüğü (1916 Kırgızların Ayaklanması) adlı diğer bir eseri de, 1916 milli mücadele hareketinin araştırılması bakımından oldukça önemlidir. Çünkü yazar milli mücadele hareketini kendi gözleriyle görmüş, pek çok tarihi olaya tanıklık etmiştir. (B.Soltonoyev, 1993, s. 151-191) Eserde özellikle Isık Köl bölgesindeki milli mücadele hareketine geniş yer ayrılmıştır. “Ayaklanmanın Planı” “Ayaklanmanın Başlaması” “Isık Köl'deki ayaklanma” “Kırgızların Çin'e Kaçışı” “Çinden Kırgızların geri dönmesi” gibi başlıklarla söz konusu bölgedeki hadiselerle dair önemli bilgiler veren yazarın, 1938' de Sovyet rejimi tarafından kurşuna dizilmesin de kuşkusuz 1916 milli mücadele hareketine ait fikirleri ve eserleri etkili olmuştur.

P.G.Galuzo'nun “*Voorujeniye russkih pereselentsev v Sredney Azii*” (*istoričeskiy oçerk*) (Orta Asyada silahlı Rus yerleşimciler) ve P.Alekseyenkov'nun *Krestyanskoe vosstaniye v Fergane* (*Fergana'da Köylülerin Ayaklanması*) adlı çalışmalarında, Türkistan genel valiliği, göçmen idaresi ve rejime bağlı diğer kurumların kaleminden çıkmış arşiv kaynaklarını kullanarak, daha çok Rus İmparatorluğunun Türkistandaki göç politikaları ve Rus göçmenlerin yerli halka karşı silahlandırılışı konu edilmiştir. Her şeyden önce yazarlar Türkistandaki göçmen sorununu devletin sömürü unsuru olarak görüp ve bu doğrultuda hadiseye bakmışlardır. Nitekim P.G.Galuzo ve P.Alekseyenkov Türkistandaki

⁷ Uçastka; Kökeni rusça kelime olup bölge anlamına gelmektedir

⁸ Volost: Rusça'da küçük yerleşim yeri anlamındadır

silahlı Rus göçmenleri, Çarlığın, sömürgeci politikalarını hayata geçirmede bir dayanak olarak gördüğü düşüncesindedirler. P.G.Galuzo, göçmenlerin bulunduğu bölgelerdeki yerleşim yerlerinin izinsiz kurulduğunu, yerleştirme konusunun stratejik yapılar göz önünde bulundurduğunu, XX. yüzyılın 80 li yıllarından itibaren göçmen Rusların silahlandırıldığını, bunun neticesinde de yerleşim yerlerinin silahlı bölüklere ve taburlara dönüştüğünü ifade etmektedir. (P.G.Galuzo, 1926, s. 6) Aynı şekilde P.Alekseyenkova da, Türkistan'ın Çarlık Rusya tarafından istila edilmesinden sonra Rus köylüsünün burada iskân edilmesinin uygun görüldüğünü, yerleşim yerlerinin askeri mevki sahibi kimselerin stratejik buldukları yerlerde kurulduğunu ısrarla dile getirmektedir. (P.Alekseyenkova, 1927, s. 6) İfade edildiği gibi bütün bu iskân ve göçmenleri silahlandırma politikaları, Çarlık hükümeti tarafından Türkistandaki olası başkaldırlara karşı sinsice alınmış önlemlerdi. Nitekim P.G.Galuzo'ya göre sömürgeci yönetim kendi çıkarlarını korumak için her türlü yola başvurarak, yerli halk ile merkezi Rusyadan göç ettirilen Rusları karşı karşıya getirmeye çalışıyorlardı. Bilinçli olarak bölgeye yerleştirilen Ruslar arasında, yerli halkın onlara saldıracakları ve bölgeden atacakları gibi söylentiler vardı. Buna dayanarak da Türkistan genel valiliği yerli halka karşı göçmen Rusları silahlandırmıştı. 1912 yılında silahlandırılan göçmen Rusların ellerinde; Semireçskiy (Yedisu) bölgesinde 15300 tüfek ve 1568200 fişek, Türkistan genelinde ise 32400 tüfek ile 22829335 fişek bulunmaktaydı. Fakat Galuzo 1916 1916 milli mücadele hareketinin cereyan ettiği esnada Rus göçmenlere olağanüstü durumlarda kullanılmak üzere dağıtılan silahların büyük oaranda kullanılmadığını, çünkü silahların büyük bir kısmının cepheye gönderildiğini, böylelikle Rus idaresinin bütün gayretlerine rağmen çok büyük bir Kırgız-Rus savaşın meydana gelmediğini ileri sürer. (P. G. Galuzo, 1926, ss. 70-72)

Tartışmaların sürdüğü dönemde gazete sayfalarında 1916 olaylarının 10. yıldönemi dolayısıyla “*K 10-letiyu vosstanya v Sredney Azii*” (Orta Asya daki Ayaklanmanın 10. Yılına) “*Pryamoy put k vosstaniyu 1916 god*” (1916 yılındaki ayaklanmaya giden yol), “*Borba Kırgızskogo naroda za osvobojeniye*” (Kırgızların kurtuluş mücadelesi) gibi eserler yayımlanır. Bunlarda 1916 yılı olayları Çarlık rejimine karşı yapılmış Rusya karşıtı bir halk hareketi olarak değerlendirilir. (O.Tımayev, 13.10.1927) Fakat manapların desteğinin 1916 milli mücadele hareketine gölge düşürdüğü bunun yanı sıra harekete

katılanların bulunduğu kamplardaki eserlerin ruhlarında sınıfsal mücedele yanlarının da ortaya çıktığı yazılır. (O. Tınayev, 3. 11. 1926)

Böylece, 1920’li yılların ikinci yarısı ve 30 yılların başlarında tartışmalar sosyo-ekonomik ön koşullar, hareketi oluşturan kuvvetler, farklı sosyal grupların rölü ve 1916 yılı olaylarının niteliği hakkında sorulara cevap bulmakla geçer. Bugün büyük bir kısmı Kırgızistan topraklarında kalan Yedisu bölgesi, 1916 milli mücadele hareketinin merkezi sayılır.

Konuyla ilgili söz konusu çalışmaların ilk sonuçları Kommunističeskaya mısl (Kömünist Düşünce) adlı dergide yayımlanır. Ancak “İstorii partii pri Sredazbyuro TSK VKP (b)” (Merkez Komitesine bağlı Parti Tarihi Araştırma Bölümü) ileri sürülen görüşleri erken öngörüler olarak kabul ettiği hareketin niteliği ile ilgili olarak çalışmalardan kesin sonuçlar çıkarma yoluna gitmez.

Sonraki yıllarda araştırmacılar dikkatlerini tarihi belgelerin incelenmesi konusuyula yoğunlaştırırlar. Konu, Marksist-Leninist bakış açısıyla sistemli bir şekilde araştırılmaya başlanır. Araştırmalar dönemin sınıfsal yaklaşımına göre uygunluk göstermekte, bu tarihe şartlandırılmış yaklaşım da güçlenen Stalinin ideolojik baskısıyla şekillenmekteydi. İdeoloji için yapılmış sınıfsal mücadelenin şiddeti kendi çizgisinde toplumda ideolojik mücadeleler gibi bazı problemleri ortaya çıkarır. Bu nedenle önceki İstorii partii (Parti Tarihi Araştırma Bölümü) de yeniden düzenlemeler yapılır. Parti, Devrimci Hareket ve Türkistan tarihiyle ilgili daha çok bilimsel araştırmaların yapılabilmesi için 1930 yılı Nisan ayında *SANIİR Sredne aziyatskiy nauçno-isledovatel’skiy institut istorii revolyutsii (Orta Asya Devrimi Tarihi Bilimsel Araştırma Enstitüsü)* kurulur. *SANIİR* aynı zamanda yerli elemanları yetiştirmekten de sorumluydu.

SANIİR ilk yıllarında Türkistan’da 1905 yılında yapılmış devrimle ilgili sorunların çözümü konusuyula ilgilenir. Çarlık İmparatorluğun merkezinde 1905 yılında oluşan devrimin Türkistan’da olup olmadığı hakkında tartışmalar ortaya atılır. 1932 yılında Taşkente bu konuyula ilgili *SANIİR*’in organize ettiği özel bir tartışma yapılır.

Bu konuyula ilgili yapılan tartışmaları aşmak için 1916 milli mücadele hareketinin 15.Yıl dönümü nedeniyle Kultropa Sredazbyuro TSK VKP (b) nin öne sürmüş olduğu çalışmalar büyük rol oynar. (P.Galuzo & F.Boşko, 1932) Burada olayların nedenleri, ön koşullar,

niteliği, harekete katılan sosyal katmanlar, ilerleyişi ve sonuçları ele alınır. İleri sürülen tezlerde 1916 yılı olaylarının, Türkistan Halkının sosyo-ekonomik, kültürel ve politik gelişimini olumsuz yönde etkilediği belirtilen, Çarlık Rusyanın Orta Asya'daki varlığına, askeri feodal uygulamalara, bölgede kurulmuş olan sömürü sistemine karşı yapılmış milli özgürlük ulusal kurtuluş savaşı olarak değerlendirilir. Açıkça belirtecek olursak milli mücadele hareketinin emperyalist savaşa, Rus İmparatorluğunun iskân politikasına, Rus memurları ve idarecilerinin talantlarına ve I. Dünya Savaşında cephe gerisinde çalıştırılmak amacıyla yerli halkın askere alınmasına yönelik faaliyetlere karşı bir hareket olduğunun da altı çizilir. 1916 milli mücadele hareketi Sosyalist devrim hareketi arasında bağ kurularak hareketin devrimci nitelikte olduğu ileri sürülür. (P. Galuzo & F. Boşko, 1932, s. 61)

1920 lerin sonunda özellikle de 1930 lu yılların ortalarından itibaren 1916 milli mücadele hareketinin karakteriyle ilgili olarak Komünist Partinin ideolojik yapısına da paralellik gösteren resmi yorumlar, söylemler, tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki çalışmalarda 1916 olayları ulusal kurtuluş hareketi olarak değil, sınıfsal farklılıklardan doğan bir halk hareketi olarak değerlendirmeye başlanmıştır. Bunun ilk örneklerine P.G.Galuzo'nun *Turkestan-koloniya (Türkistan Sömürge)* adlı monografisinde “*Za bolşevistkuyu kontseptsyu. Vosstaniye 1916 g. v Sredney Azii*” (Orta Asya'daki 1916 Ayaklanması Bolşevik Ana Fikriyle) adlı makalesinde, F.Bojkonun “*Vosstaniye*” (Ayaklanma) adlı makalesinde, K. A. Denisov'un “*Manapı v vosstanii 1916 goda*” (1916 yılındaki Ayaklanmada Manaplar) adlı makalesinde ve T.Rıskulov'un 1935 te Moskovada yayınlanan Kırgızistan adlı eserinde de rastlanır. P.G.Galuzo monografisinde Marksist-Leninst bakış açısıyla Rusya'daki devrime kadar sömürge konusunu ele alırken, 1916 olaylarının zengin sömürgeci tabakaya karşı (Bayıstva –Manapstva) yapıldığını ileri sürer. (P.Galuzo, 1929, s. 227) 1931 yılında kaleme almış olduğu “*Za bolşevistkuyu kontseptsyu. Vosstaniye 1916g. v Sredney Azii*” (Orta Asya'daki 1916 Ayaklanması Bolşevik Ana Fikriyle) adlı makalesinde, 1916 yılında yaşananların Sosyalizmin Türkistanda yerleşmesinde olumlu-olumsuz etkileri üzerinde durur ve Bolşevik anlayıştan hareketle, 1916 olaylarını monorşiye, emperyalizme ve yerli elit sömürgeci sınıfa vurulmuş bir darbe olarak nitelendirilir. F.Bojko da söz konusu makalesinde aynı hususu ifade etmiştir. (F.Boşko & P.Galuzo, 1932, ss.32-33) Denisov ise, makalesinde daha çok arşiv kaynaklarını kullanarak 1916 olaylarında manapların rollerini inceler ve

onların gerici fikirlere sahip olduklarını ileri sürer. Özellikle makalede manapların, Rus rejimi ile birlikte hareket ederek, 1916 yılı olaylarının bastırılmasındaki etkileri hakkında bilgiler verilir. Böylelikle Denisov 1916 Kırgızların milli mücadele hareketinin sömürü ve feodalite karşıtı özellikleri taşıdığını belirtir. (K.Denisov, 1935) T.Rıskulov 1916 yılındaki olaylarla ilgili belgelere dayanarak, Rus Hükümetine ve yerli zenginlere karşı 1916 yılında olduğu gibi birkaç kez Türkistan halkının büyük kitlesel işçi tabakalarıyla harekete geçtiği bilgisini verir. İşçi sınıfının 1916 olaylarındaki rolünü belirtirken, göçmen Rus işçileri ile fakir Rus köylüsünün de zulme başkaldıran yerli Türkistan halkını desteklediğinin altını çizer. Yazar sonuç olarak da şu değerlendirmeyi yapar; *“1916 yılındaki milli mücadele hareketi sadece Rus İmparatorluğuna karşı değil, yerli zengin sömürgeci “Bay-Manap” Kırgızlara da karşı yapılmış bir hareketti. Mücadeleciler Kırgız işçileri gibi Rus İmparatorluğunun ve kulakların baskısı altında ezilen bazı fakir Rus çiftçileri de kendi taraflarına geçirmeyi başarır”*. Bu Rıskulovun 1930 lu yıllardaki 1916 olaylarıyla ilgili farklı bir görüşü olarak değerlendirilebilir. Yazar böyle bir değerlendirmede bulunurken ve 1916 olaylarının karakteriyle ilgili derin değişiklikleri içeren farklı bir görüşü ortaya koymuş oluyor. (T. Rıskulov, 1935, s. 59) Rıskulovun bunun gibi 1916 milli mücadele hareketiyle ilgili görüşlerini belirttiği bu yıllarda Soviyet tarihinde Marksist-Leninst bakış açısının biçimlendiği ve yerleştiği şeklinde bir sonuç da çıkarılabılır. Bu dönemde herhangi bir tarihi vaka sınıfsal yaklaşımla değerlendirilmekteydi. Tarihi vakalarla ilgili yorumlarda sınıfsal yaklaşım olmadığı zaman, olaylar ne bilimsel ne de ideolojik kabul ediyordu. Dolayısıyla T.Rıskulov Kırgızistan adlı çalışmasında 1916 olaylarını sınıfsal yaklaşım ilkesine göre değerlendirilmiştir, milli mücadele hareketini öncelikli olarak yerli sömürgeci unsurlara karşı yapıldığını da vurgulamıştır.

1916 miil mücadele hareketinin 20.yıldönümü vesilesiyle Kırgız bölge komiserliği tarafından işçi kesimini bilgilendirme toplantıları yapılmış, bu toplantılarda konuyla ilgili sohbetler düzenlenmiş, raporlar okunmuş, konuşmalar yapılmıştır. Harekete katılan ya da şahitlik edenlerin anıları dinlemiştir. Bu kanlı olayların 20.yıl dönümü etkinlikleri vesilesiyle yapılan ilmi çalışmalar da *“Materialı dokladi o dvatsatiletii kırgızskogo vosstaniya 1916 goda” (1916 yılındaki Kırgızların ayaklanmasının 20. Yıl dönümü hakkındaki materyaller)* adıyla bir kitap haline neşredilmiştir. Rus Hükümetinin Kırgız topraklarında yürüttüğü ekonomik ve politik uygulamalar, milli mücadele hareketinin ön

koşulları, sebepleri, niteliği, harekete katılan sosyal katmanlar, olayların gelişimi, sonuçları, kitlesel halde Kırgızların Çin'e kaçıışı ve geri dönmelerinde yaşanan zorluklar, Geçici Hükümetin geri gelenlere karşı takındığı tavır gibi pek çok açıdan meseleyi ele alan çalışmalarda, 1916 olayları emperyalizm karşıtı, sömürge karşıtı, feodalite karşıtı bir ulusal kurtuluş ve devrimci halk hareketi olarak tanımlanmaktadır. (T. Rıskulov, 1936, s. 3)

Milli mücadele hareketinin 20.yıldönümü nedeniyle B. İsakeyev “*20 letiyu vosstaniya v Kirgizii*” (*Kırgızistandaki ayaklanmanın 20 yıldönümü*) adlı makalesiyle Kırgızistan'daki 1916 olaylarını konu alan ikinci çalışmasını yapmıştır. Yazarın bu çalışması 1916 olaylarının 20.yıldönümüne uygun özellikler taşımakta ve ilk çalışmasından herhangi bir farklılık olmadığını gözlemlemektedir. Fakat İsakeyev bu çalışmasında bazı (satılmış) “*zenginler ve manaplar*” ...(kendi halkına) ihanet etmişlerdi ve Çarlık Rusya için ajanlık yapmışlar diyerek ilginç bir değerlendirmede bulunmaktadır. (B.İsakeyev, 1936, s. 33)

Bu kanlı 1916 olaylarıyla birçok çalışmaları yapmış olan Z. D. Kastelskya eserinde Özbekistanda 1917 Ekim devrimi öncesinde halkın sosyo-ekonomik ve siyasi durumuyla 1916 olaylarının Özbekistan boyutunu ele alır, bununla birlikte 1916 yılındaki Güney ve Kuzey Kırgızistan'daki olaylara da değinir. Yazar 1916 olaylarıyla ilgili genel değerlendirmede bulunurken, Çarlık Rusya'yı halklar hapisanesine benzetir, Rusya'nın baskıcı zulüm politikalarına karşı yapılan milli mücadele hareketin sonusunda Türkistanda yaşayan halkların 1917 Ekim Devrim'in de etkisiyle özgürlüğü kavuştuklarını ifade eder. (Z. D. Kastelskaya, 1937, S. 65)

Türkistanda 1916 Milli Mücadele hareketinin 20.yıldönümü dolayısıyla kaleme alınmış çalışmalarda 1920'li yıllardaki tartışmalara devam edilmiş, fakat çalışmalarda konunun niteliğine yönelik farklı görüşler ileri sürülmemiştir. Eserlerde 1916 yılı olaylarının Rus İmparatorluğunun kati rejiminin politikalarına karşı başladığı ileri sürülmekte ve bazı eserlerde ise zenginler ile manapların hareket boyunca takındığı tutumlar sert bir şekilde eleştirilmektedir. Türkistan'da 1916 milli mücadele hareketinin meydana gelmesi ve yerli yönetici zengin güçler ve Müslüman din adamlarının 1916 olaylarında gerici bir rol oynadıklarını ısrarla belirtirler. Milli mücadele hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasının en büyük nedeni olarak hareketin liderlerinin işçi sınıfından olmamasına bağlayan yazarlar, bu bağlamda her türlü sosyal ve milliyetçi baskılardan kurtulabilmenin

yolunun ancak bağımsız bir devlet yönetiminde gerçekleşeceğini söylerler. (H. Tursunov, 1962, ss. 27-200)

Sonuç olarak 1920 li yılların başı ve 30 lu yılların ortasında, Soviyet Kırgız tarihi yazımının kurulduğu dönemde Kırgızistan'daki gelişmelerin de yer aldığı 1916 milli mücadele hareketiyle ilgili ciddi çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Marksist–Leninst bakış açısının biçimlendiği ve yerleştiği ilk 20.yıllık dönemdeki bu çalışmalarda milli mücadele hareketini hazırlayan ön koşullar, hareketin nedenleri, sosyal katmanları, onların rolleri, gelişimi, sonuçları ve tarihi etkisi ortaya konulmaya çalışılmış, sosyal katmanlardan köylü ve işçiler ön plana çıkarılmış, hareket 1917 Bolşevik Rus Devrimiyle ilişkilendirilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIRGIZİSTAN'DAKİ 1916 MİLLİ MÜCADELE HAREKETİ DÜNYADAKİ ARAŞTIRMACILARIN ESERİNDE ELE ALINIŞI

Tarihte uzun yollardan geçen Kırgızlar XIX yüzyılın sonlarında Rus İmparatorluğunun rejiminin yönetimi altında yaşamaya başlamışlardır. Gerçeği söylemek gerekirse SSCB dağılana kadar, Çarlık Rus yönetimiyle ilgili değişik fikirler söylenmekteydi. Bunların biride Kırgızların Rus İmparatorluğuna kendi istekleriyle dâhil olmuşlardır şeklinde ve uzun yıllar devam eden, tarih, edebiyat kitaplarında yer alan ve zorla öğretilen bir politikadır. Ancak Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla beraber Kırgızların egemenliğini kazanmasıyla bu bize öğretilen bilgilerin hiç gerçeğe uymadığını hepsi bir Rusyanın siyasi oyunu olduğunu göstermektedir. Gerçek şu ki; Rus İmparatorluğu Türkistan topraklarına zorla zulümce girmiş ve o kadar çok insanları katlederek işgal etmiştir.

Ayrıca Rus ve Sovyet tarihnamesinde XIX ve XX yüzyılın başında Türkistan devletlerinin tarihini araştırmada tek taraflı olarak bir takım çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Bazı önemli tarihi olayların araştırılmaması da göze çarpmaktadır. Türkistan ve bunun yanında Kırgızistan topraklarında Rus İmparatorluğuna karşı Türkistan halkının verdikleri milli mücadele hareketine bazı Amerikan, Avusturya, Türk, Çin, vb. yabancı tarihçiler de değinmiştir. Sovyetler dışında yapılan bir takım çalışmalarda hareketin niteliği, çıkış nedenleri, olayın gelişimi, sosyal katmanları, üst tabakaların siyasi etkisi ve rolü vb. konular değerlendirilmiş olup daha çok ulusal kurtuluş, özgürlük, milli mücadele hareketi şeklinde genel bir görüş hâkimdir.

3.1. 1916 HAREKETİNİN TÜRK ARAŞTIRMACILARIN ESERİNDE ELE ALINIŞI

Türk tarihçilerden başlayacak olursak, genel olarak Türkistan tarihi araştırmalarında Kırgızistan'daki 1916 olaylarına değinen bir takım çalışmalar vardır. Bunların başlıcaları olarak Adil Hikmet Bey "*Asya'daki Beş Türk*" Cemal Kutay'ın "*Anavatanda Son Beş Osmanlı Türkü*", Abdulkadir Inan'ın "*Türkistan'da 1916 Yılındaki Ayaklanma*", İbrahim Yarkın'ın "*Türkistan'da 1916 İsyanı Hakkında Bazı Bilgiler*", A. Zeki Velidi Togan'ın "*Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*", Akdes Nimet Kurat'ın "*Rusya Tarihi*"

Başlangıçtan 1917'e Kadar", Nadir Devletin Rusya Türklerinin Milli Mücadele tarihi (1905-1917) Baymirza Hayat'ın "*Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi; "Basmaçılar" Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917 1934)* ve "*1916-Yıl Kogalaninin 35 Yilligi" (1916 Ayaklanmasının 35. Yılı)*, Saadettin Gömeç'in Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri, A. Ahat Andican'ın Cedidizm'den Milli Mücadelesine Kadar Hariçte Türkistan Mücadelesi, Abdullah Recep Baysun'un *Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa*, Ali Bademci'nin *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Kolbaşılar ve Enver Paşa*, Aydın Idil'in 1921-1922 Yıllarında "*Basmacı Hareketi*" ve Enver Paşa, Füsün Kara'nın "*1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün*" ve Bayram Kodaman'ın "*The Consequences of Urkun: The Genocide of 1916 (Ürkün'ün Sonuçları: 1916 Sokırımı)*" Saadettin Gömeç'in *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi* adlı çalışmalarını verebiliriz. Türk tarihçilerin çalışmalarında 1916 milli mücadele hareketinin nedenleri konusunda ortak bir kanaat dikkat çekmektedir. Bunları yerli halkın ellerindeki toprakların zorla alınarak Rus göçmenlere dağıtılması, halka yüklenen ağır vergiler, Rus generallerin ve yüksek mevkideki memurların halktan aldıkları rüşvetler, istilacı Rus devletine karşı içten gelen düşmanlık duygusu ve dini baskı Rus sömüründen ve baskısından kurtulma isteği ve son olarak Çar II. Nikola'nın Türkistan ve Kafkasya halklarından cephe gerisi hizmetlerinde çalıştırılmak üzere işçi-asker talebi hususundaki 25 Haziran 1916 tarihli fermanı şeklinde sıralayabiliriz. (Abdulkadir İnan, 1993, s.26)

Baymirza Hayit, Rusların 1916 Cizzak şehrindeki milli mücadele hareketini bastırmak için uyguladığı insanlık dışı muamelelerini göstermek amacıyla Avusturyalı Savaş esiri, hareketi bastıran birliklerde görev yapan Subay Fritz Willfort'un anılarından şu notları aktarıyor: *2 Ağustos 1916. Eski Cizzak bir harabe yığını, erişilebilecek her şey ateşe verilmiş, her taraftan bizzat biz savaş esirlerinin gömmek zorunda olduğu cesetler ve telef olmuş atlar. Bizim görevimiz bütün cesetleri ister at olsun isterse insan bir çukura doldurmak. Cesetlerin sayısı çok olduğu zaman bir meydana üst üste yığılıyor ve ateşe veriliyor. Kızgın güneşin sıcağında cesetlerin ve leşlerin kokusu havayı berbat ediyor. Ne yazık ki bir de korkunç çığlıklar duyuluyor. Cesetler arasında can çekişen yarı ölüler, Rus askerlerinin vurduğu darbeleriyle hemen diğerleriyle birlikte gömülecek hale geliyorlar. Bizim askerler bu korkunç el emeklerinin karşılığı olarak Naçalniktan (başkandan) bol miktarda yiyecek, hatta mevziler için yağmalanmış battaniye, çay, tütün ve kurutulmuş meyve gibi her türlü ihtiyaç maddesi temin edebiliyorlardı".* Avusturyalı

savaş esirinin anlattıkları da gösteriyor ki 1916 yılında başta Kırgızistan olmak üzere bütün Türkistanı kaplayan milli mücadele hareketini bastırmak için Ruslar modern silahlı binlerce askerlerin göndererek masum zavallı halkı acımasızca katletmiştir.

Baymirza Hayit *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi* adlı çalışmasında 1916 olayları Türkistan'daki bütün halkların milli mücadele ulusal kurtuluş hareketi olarak değerlendirmekle birlikte Türkistan ve merkezi Rusya'da gelişen fikir akımlarının ve sosyo-politik gelişmelerin 1916 milli mücadele hareketinin başlamasında ve sonuçlanmasında etkili olduğu görüşündedir. Hayit Rus İmparatorluğunun içten bir ihtilalle, dıştan ise askeri yenilgilerle yıkıldığını belirtirken, Çarlık Rusyanın 1916 devrilmesini olaylarının hızlandırdığı düşüncesindedir. (B. Hayit, 1995, s. 211-212) Ayrıca Hayit 1916 hareketinin sonuçlarıyla 1917 yılındaki Şubat Devrimi'ni ilişkilendirir ve "Şubat (1917) ihtilali ile Rusyanın ve yıkılması, Orta Asya milli çevrelerine, milli politik taleplerini Çarlık devrinden daha açık ve seçik bir surette dile getirmeleri için fırsat vermiştir." der. Baymirza Hayit 1916 yılındaki milli mücadele hareketinin 35. yıldönümü münasebetiyle kaleme aldığı "1916-Yıl Kogalaninin 35 Yilligi" (1916 Ayaklanmasının 35. Yılı) adlı bir başka çalışmasında Çarlık Rusya yöneticilerinin bu hareketi doğrudan doğruya Rusya'ya karşı yürütülen "Pan-İslamcı" ve "Pan-Türkçü" bir silahlı saldırısı olarak değerlendirdiklerini belirtir. Hayit milli mücadeleler konusunda diğer eserlerinde olduğu gibi bu çalışmasında da Rusya yöneticilerin Pan-islamcı ve Pan-Türkçü fikirlerini destekleyen fikir beyan etmiştir. (Baymirza Hayit, 1995, s. 162)

Nadir Devlet, Saadettin Gömeç, Cemal Kutay, Baymirza Hayit, Abdullah Recep Baysun, Zeki Velidi Togan, Ali Bademci, Aydın İdil vd. tarihçiler 1916 milli mücadele hareketi ile Sovyet zamanında cereyan eden Basmacı hareketi arasında paralellik kurmaya çalışmışlardır. *Örneğin, Aydın İdil bu iki hareketi aynı zaman diliminde yaşamış olan Türkistan Türklerinin hep birlikte, milli direniş düşüncesi ve silahlı mücadele yöntemlerini benimseyerek, Rusya'ya karşı verdikleri ulusal kurtuluş milli mücadele hareketleri olarak görür.* (A. İdil, 2011, s. 48)

Zeki Velidi Togan, Abdullah Recep Baysun, Ali Bademci, Cemal Kutay vb. tarihçilerin eserle olaylara şahitlik eden ya da fiilen katlan Orta Asya'ya ve Hindistan'a gönderilen istihbarat örgütüne mensup Kuşçubaşı Mahsusa Selim Sami (Hacı Sami) Hüseyin, Bursalı İbrahim ve Adil Hikmet Beylerin bulunduğu Yedisu bölgesindeki Kırgız halkının

milli mücadele hareketinden, Pişbek (Bişkek), Tokmok ve Karakol şehirlerini kuşatıp Ruslara zor anlar yaşatan Cantay oğlu Şabdan Batiroğulları Muhiddin ve Hüsameddin Beylerden ve bunların batıda Çu havzasında Ayüke oğlu, Koçkor bölgesindeki Kanaat han idaresindeki Kırgızlarla olan ilişkilerden bahsedilmektedir. (A. Bademci, 1999, s.75)

Türk tarihçiler 1916 olaylarını, milli mücadele hareketi niteliğinde, sömürge karşıtı, emperyalizm karşıtı, Rus karşıtı ve Çarlık Rusya karşıtı bir hareket olarak değerlendirmektedirler. Onlara göre bu harekete toplumun her kesiminden katılım olmuş ve hareketi desteklemiştir. Bazı 1916 milli mücadele hareketiyle Basmacı hareketi arasında paralellik kurmaya çalışmıştır. Doyurucu bilgiler veren Türk tarihçiler Osmanlı Devleti'nin Türkistan'daki milli mücadele hareketini desteklediğini de düşünmektedirler. Ayrıca Teskilat-i Mahsusa'ya mensup Osmanlı zabitlerin Kırgızistan topraklarında cereyan eden 1916 milli mücadelesine aktif olarak katıldıkları konusunda hem fikirdirler. (Z. V. Togan, 1969, s. 341)

Bilindiği üzere Rusya'da totaliter rejiminin güçlü olduğu dönemde SSCB sınırları dışında bu ve benzeri konular hakkında yabancı yazarlar tarafından kaleme alınan eserler, Sovyet tarihçilerin sert ve acımasız eleştirilerine maruz kalmıştır. Fakat yabancılar tarafından yazılan eserlerde Türkistan halklarının milli mücadeleleri ve bunun yanında 1916 olayları hakkında gerçeği yansıtan ilginç bilgiler bulunmaktadır.

3.2. 1916 HAREKETİNİN BATILI ARAŞTIRMACILARIN ESERİNDE ELE ALINIŞI

Bunlardan en dikkat çeken E. Sokol'un 1954 yılında Amerika'da yayımlanan "*The revolt of 1916 in Russian Central Asia*" (*Rus Orta Asya'da 1916 Ayaklanması*) adlı eseridir. (E.D.Sokol, *The revolt of 1916 in Russian Central Asia* , 1954) Yazar bu eserde Sovyet Rus eserlerinden farklı olarak, 1916 yılında Türkistan'daki yerli halk tarafından gerçekleştirilen milli mücadele hareketini her şeyden önce sömürgeci düzene karşı verilmiş bir ulusal kurtuluş hareketi olarak değerlendirmektedir.

Fransız Türkolog Remi Dor (Remi Dor, 1991, ss. 119-143) ise "*Ala-Too*" dergisinde 1991 yılında yayımlanan "*Kül çokudan canırgan ırlar*" adlı makalesinin "*Kırgızdardın kıyın geçirgen eki uçuru*" (Kırgızların Zor Geçen iki Dönemi) adlı bölümünde 1916

yılında cereyan eden acı olayların temel sebebi olarak Rus İmparatorluğunun Türkistanı işgal ettikten sonra uyguladığı sömürü politikalarını gösterir.

3.3. 1916 HAREKETİNİN TÜRK DÜNYA'SI ARAŞTIRMACILARIN ESERLERİNDE ELE ALINIŞI

Çin'de Kızıl-Suu Kırgız otonom oblastında doğmuş ve oralarda yaşamak zorunda kalan Anvar Baytur adlı Kırgız bilim adamı da bahsi geçen konuya değinmiştir. Çin Kırgızlarından olan Anvar Baytur 1992 yılında yayımlanan *Kırgız tarihinin leksiyaları (Kırgız Tarih Konuşmaları)* adlı 2 ciltten oluşan eserinde, 1916 yılındaki milli mücadele hareketini de incelemiş, bu olayı "Kırgızdardın Rossiyaga karşı soguştarı" (Kırgızların Rusya'ya Karşı savaşları) adlı bölümde ele almıştır. Anvar Baytur "*Her taraftan Rusya'nın somürgeci baskısı artmış, Kırgız halkı asker alımına karşı büyük bir isyan gerçekleştirmiştir. 1916 yılının 7. ayında Kırgızistan'ın güneyinde isyan gerçekleşmiş, aynı yılın 8.-9. ayları içinde Bişkek, Karakol, Koçkor ve Talas'daki Kırgızlar ayaklanmışlardır. Fakat Rus hükümeti bölgeye sayısız asker gönderip insanları acımasızca katlederek Kırgız ilçelerini kana boyamıştır*", diyerek 1916 olaylarını Kırgız halkının Rusya'nın sömürgeci siyasetine karşı yapıldığını ve milli mücadelesi niteliğinde olduğunu belirtir. (Baytur, 1992, s. 123)

1990'li yıllarda yabancı yazarlar tarafından Türkistan'daki devrimci ve milli mücadeleleri ile ilgili yeni sorunların aydınlatılmasına yönelik bilimsel çalışmalar yapılmaya devam etmiştir. Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi'nin öğretim görevlisi Ço Mi Çca'nın "*İslamskiy faktor v vosstani 1916 goda*" (Ço Mi Çca, 1997, ss. 75-80) (*1916 Ayaklanmasında İslami Faktörler*) adlı makalesi bunlar içinde dikkat çekenidir. Türkistan'daki 1916 milli mücadele hareketine İslami faktörlerin etkisi üzerinde duran Ço Mi Cca, din adamların Türkistan halkının 1916 milli mücadelesini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları neticesinde hareketin, milliyetçi ve Rus karşıtı karaktere büründüğünü belirtir. Yazara göre Kırgızistan'ın Yedisu bölgesine bağlı bazı ilçelerdeki hareketlere ilişkin arşiv belgeleri bu iddiayı kanıtlamaktadır. Ço Mi Çca hareketin sloganı, arşiv belgeleri ve Türkistan genel valiliği raporlarından İslami faktörlerinin etkisinin görülebileceğini belirtir ve dini liderlerin, Rusya'dan bağımsız Müslüman bir ülke kurmayı amaçladıklarını ileri sürer. Bununla birlikte Müslüman dini liderlerini her

yerde gaza için harekete katılanları birleştiremediklerini de belirtir. Ço Mi Çca makalesinin sonunda 1916 milli mücadelesinde İslami faktörlerin görünürde bir etki yarattığı, özünde ise tek pek önemli bir etkisinin olmadığını dile getirir. (Ço Mi Çca, 1997, ss.70-75)

1916-1990 yılları arasında farklı dönemlerde Özbek ve Kazak tarihçilerin bahsi geçen konuyla ilgili kaleme aldıkları eserlerden ve onların görüşlerinden yukarıda bahsedilmişti. Bu nedenle 1991 yılından sonraki periyotta yazılan bazı Özbek ve Kazak tarihçilerin çalışmalarını bu bölümde ele alıyoruz.

Özbek tarihçilerin eserlerinde 1991 yılından sonra da XIX. yüzyılın çeyreği ve XX. yüzyılın başında Türkistan'daki milli mücadele hareketleri bu cümlede 1916 olayları da geniş yer bulmuştur. XXI. yüzyılın başında konuyla ilgili en dikkat çeken çalışma. C. Hamidovna'nın "*Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v Turkestan*" (na primere vosstaniya 1916 g. v Ferganskoy doline) (*Türkistan'da Ulusal Kurtuluş Mücadelesi (Fergana'daki 1916 Ayaklanması)*) adlı doktora tezidir. (Hamidovna, 2002) Hamidovna'nın tezinde 1916 yılında Fergana'da meydana gelen milli mücadelesi yeni arşiv kaynakları kullanılarak incelenmiş olup, milli mücadele hareketinin politik, ekonomik, sosyal ve ideolojik nedenleri, Çarlığın cephe gerisinde çalıştırmak amacıyla ilan ettiği seferberlik ilanı ve uygulanışı, olayların gelişimi, liderleri, yargılamalar ve sonuçları, Rus halkının 1916 milli mücadele hareketine bakışı, Rus hükümetinin milli mücadele hareketini bastırmak için aldığı karar ve 1916 yılında Türkistan'da kolonyaldık ve sömürgeci Çarlık rejimine karşı girişilen milli mücadelesinin tarihteki önemi detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur.

Hamidovna doktora tezinde Rus Çarlığının XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan'ı istila etmesiyle bölgede güçlü baskıcı bir askeri idare kurduğunu, bunun da Türkistan'daki yerli Müslüman halkın çıkarlarıyla uyuşmadığını, Çarlığın politik ve ekonomik olarak izlediği yolun sömürgeciliğe dayandığını, 1916 yılında Türkistan'da meydana gelen olayların en önemli nedenini de bu durumun oluşturduğunu belirtir. Eserde özellikle Çarlığın Türkistan'da uygulamış olduğu sömürgeci politikalar ve merkezi Rusya'dan başta Fergana bölgesi olmak üzere Türkistan'daki verimli topraklara Rus göçmenlerin yerleştirmesinin yerli halkın durumunu kötüleştirdiği anlatılmakta, Türkistan'da uygulanan eğitim politikalarının da Türkistan halkının örf, adet ve dini yaşayışını etkilediği, medreselerin gelişimine de büyük bir darbe vurulduğu

belirtilmektedir. Çarlığın bölgede uyguladığı ekonomik, politik ve kültürel baskılara ek olarak 25 Haziran 1916 yılında ilan edilen seferberlik kararının halkın toplu direnişe geçmesine neden olduğu vurgulanmaktadır. Yazar yargılamalara ve hadiselerin sonuçlarına da geniş yer ayırmıştır. Verdiği bilgilerden yargılama sürecinin ne kadar acımasız şekilde yapıldığı, harekete atılanların idam, sürgün ve hapis cezalar ile ağır şekilde cezalandırıldıkları görülmektedir. Hamidovna, 1916 milli mücadele hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasını hareketin tek merkezli olarak yönetilmemesine, askeri idareden yoksun olmasına ve harekete katılanların yeteri kadar silaha sahip olmamasına bağlamaktadır. Nitekim eserde hareket başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra binlerce Türkistan'ın çok ağır şartlarda, memleketlerinden uzakta merkezi Rusya, Sibirya ve Kafkaslardaki cephelerde zorla çalıştırıldığını anlatılmaktadır. Yazar 1916 milli mücadele hareketin en önemli olumlu yanının Türkistan'da aynı dine inanan aynı dili konuşan ve aynı soydan gelen soydaşların tek ulus gibi Rus Çarlığının emperyalist sömürgeci politikalarına karşı mücadele etmiş olmalarını göstermektedir. (İsmailova Cannat Hamidovna, 2002)

1991 yılından sonra Kazakistanda yapılan araştırmalarda 1916 milli mücadele hareketi geniş yer bulmuştur. 1991-2016 yılları arasında Kazak tarihçileri tarafından 1916 olayları hakkında birçok çalışma yapılmıştır.

Kazak tarihçileri tarafından 1993-1994 yıllarında 1916 milli mücadelesinin etaplarını, karakterini, ilerleyişini ve sebeplerini açıklayan makalelerden oluşan derleme, eser ve bir takım çalışmalar kaleme alınmıştır. N.T. Kencebayev, A.K. Bisenbayev ve S.A. Asanova'nın kaleme aldıkları "Kazahskiy narod v naçale XX veka: tragiçeskiy opıt modernizatsii" (XX. Yüzyılda kazak Halkı: Modernizmin Trajik Tecrübesi) adlı makalede yazarlar XX. yüzyılın başında Kazak toplumundaki milli mücadele hareketini halkçı karakterli olarak tanımlarlar. Kazak toplumunda korunan eski kabile anlayışı ve demokratik göçebe kalıntıların, bozkırlarda doğan kapitalist elementlerin ortaya çıkmasıyla yeni sosyo-ekonomik şartları meydana getirmeye başladığını, bunun neticesinde ulusal kurtuluş hareketinin idaresinin dini ve aydın kesimin eline geçtiğini belirtir. Onlara göre Pantürkizmi ön planda tutan, Kazak toplumunun farklı katmanlarından çıkan aydınların daha fazla ulusal-milli mücadele fikrini dile getirmesine neden olmuştur. (N.T.Kencebayev, 1993, s. 23-24)

1916 yılı olayları günümüz Kazakistan toprakları içerisinde de yoğun şekilde yaşanmıştır. Bu nedenle 1916 yılı Kazak halkının tarihine ulusal kurtuluş hareketi olarak geçmiştir. 1916 milli mücadele hareketi sırasında Akköz Batır (Akkoza Kosanova) gibi birçok Kazak yiğitleri harekete liderlik etmiştir. 2001 yılında Akköz Batır'ı konu alan *Akköz Batır (1916-cılkı kötörlüş) Akkoz Batır (1916 Ayaklanması)* adlı bir derleme eser yayımlanmıştır. (Kozıbayev, Akköz Batır (1916 cıldagı köterilis), 2001)

Eserin makaleler bölümünde yer alan M. K. Kozubayev'in "*İssikkulsko-çuyckiy oçag natsionalno-osvoboditelnogo dvijeniya 1916 goda*" (*Isık Köl-Çuy 1916 Yılındaki Ulusal Kurtuluş Hareketinin Merkezi*) adlı Isık Köl ve Çuy bölgelerindeki 1916 olaylarını konu alan çalışmasında, yazar Akköz Batır. Şabdan oğulları gibi milli mücadele hareketinin önemli liderlerinden birisi ve halk kahramanı olarak görmektedir. (M. Kozıbayev, 2001, s.15) M. K. Kozıbayev aynı makalesinde, A. Askarov da "*Glubokiye korni*" (*Derin Kökler*) adlı çalışmasında olayların nedeni ve niteliği hakkında genel değerlendirmede bulunurlarken, 1916 milli mücadele hareketinin metropollerle sömürülen yerler zengin ile fakir sosyal sınıflar arasında her yıl artan sosyo-ekonomik seviyenin halk hareketi şeklinde patlamasına neden olduğunu belirtirler. Yani metropollere karşı yapılmış bir halk hareketi olarak değerlendirirler. 29 Mayıs 2010 tarihinde Almatı'da 1916 hareketinin önde gelen liderlerinde Abdıgapar Canbosınov'un doğumunun 140.Yıl dönümü münasebetiyle uluslar arası bir sempozyum tertiplendi. Daha sonra bu sempozyuma ait bildiriler 2010 yılında Almatı'da *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye 1916 g. Istoriya i sovremennost* " (*1916 yılındaki Ulusal Kurtuluş Hareketi; Tarih ve Çadaşlık*) adıyla yayımlanmıştır. S.Macitov'un Redaktörlüğünde yayımlanan bu eserde Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi pek çok ülkelerden bildiriler yer almakta, bu bildiri kitabı olması nedeniyle 1916 hadiseleri çok çeşitli açılardan incelemiştir.

Genel olarak 1916 yılındaki milli mücadele hareketine dair birçok çeşitli bilgilerin bulunduğu ve eserlerde Yedusu, Sırderya bölgelerinde meydana gelen kanlı olayları konu alan çalışmalar ilgilendirmektedir. Bu eserlerde genel olarak 1916 milli mücadele hareketinin niteliği, sosyo-ekonomik sebepleri, olayların gelişimi, acımasız kırgınlar ve sonuçları gibi pekçok konu ele alınmıştır.

Tarihçiler, araştırmacılar 1916 milli mücadele hareketinin sebeplerini hep bilindik etkenlerle açıklamıştır. S.Macitov ise "*1916 god v Kazakstane; teoretiko faktologičeskoye omısleniye*" (*Kazakistanda 1916 Yılı; Kuramcı olgusal anlama*) adlı

bildirisinde önemli bir sebebi gündeme taşımıştır. Macitov olayın sebeplerini tek tek sıralarken, Rus İmparatorluğunun döneminde islam dinine yönelik küçük düşürücü yayınların yapıldığını, Kazak okullarında talebelere okutulan kitaplarda hristyan dualarının da kapladığını ve böylece bölgede ağırlıklı olarak Ruslaştırma siyasetinin artırdığını ileri sürer. (S.F.Macitov, 2010, s. 8-22)

Diğer Kazakların önde gelen tarihçilerinde biri ise Çokan Valihanov, onun 1916 hareketini konu alan “*Voprosı priçin natsionalno-osvoboditelnoyo vosstaniya 1916 goda*” (1916 yılındaki ulusal-kurtuluş ayaklanmasının sebepleri ve onun sorunları) adlı çalışmasında S.Macitov’un ileri sürdüğü esere paralel olarak bir tespitte bulunmuştur. Valihanova göre milli mücadele hareketi sömürgeci hükümetin yürüttüğü Ruslaştırma politikalarına karşı tepki olarak meydana gelmiştir. 1916-1917 yıllarında yaşanan en acı kanlı olaylar sonrasında halklarının sayısı büyük oranda azaldığı bilinmektedir. (Valihanov, 2010, s. 80)

Sovyet Birliğinin dağılmasından sonra 1991 yılından itibaren Kırgız, Kazak, Özbek yazarları tarafından kaleme alınan pekçok eserlerde 1916 milli mücadele hareketinin sebepleri, olayların gelişimi, niteliği, hareketin bastırılması ve sonuçları hususunda ortak bir kanaatin hâkim olduğu dikkat çekmektedir. Bu 1916 olayını her iki tarafta ulusal kurtuluş milli mücadelesi olarak kabul etmektedir ve bu hususta Türk tarihçilerin de hem fikirler oldukları yukarıda bahsedilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KIRGIZİSTAN EGEMENLİK DÖNEMİNDE 1916 MİLLİ MÜCADELE HAREKETİNİN İNCELENMESİ

4.1. KIRGIZ YAZARLARININ 1916 MİLLİ MÜCADELE HAREKETİNİ YENİDEN İNCELEMELERİ

Bilindiği üzere 1917’lerden egemenlik dönemine kadar yapılan bir takım çalışmalarda 1916 milli mücadele hareketinin daha çok sömürge karşıtı olduğu vurgulanmış bu yönü ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. 1916 olayının daha detaylı bir şekilde incellenmesi egemenlik döneminden itibaren gündeme konulmuştur.

1990’lı yılların başlarında 1916 olaylarının 75.yıldönümü bu sorunun yeniden güncellik kazanmasıyla birlikte bilimsel sempozyumlar yapılır, makaleler yayınlanır, Üniversitelerin tarih fakültelerinde toplantılar yapılır ve araştırmacılar farklı görüşler ileri sürerek konu enine boyuna tartışılır. Fakat milli mücadele hareketine önceki dönemlerden farklı olarak tek görüşlü yaklaşım pek az gözüktür. Bu bağlamda S.T. Taşibaliyev’in “*Znaya pravdu istorii ne predyavliyat drug-drugu şçet za svoih predkov*” (Atalarımız için tarihin gerçeklerini bilip birbirimize göstermeliyiz), O. İbraimov’un “*Neizvestny gentsid*” (Bilinmeyen Soykırım), T. Çoroyev’in “*Kötörülüş uluttukpu, eldikpi?* (Ayaklanma Ulusal mı, Halkçı mı ?), K.U. Usenbayev’in “*Vosstaniye 1916 goda: faktı i v misli*” (1916 ayaklanması: gerçekler ve düşünceler) ve “*İlimiy taldoolorun negizinde* (Bilimsel Analizlerin Temelinde), K. Toktomuşyev’un “*Prah predkov ne vızvayet k otmşeniyu*” (Ataların Külleri İntikam Çağrısı Yapmıyor) E. Makarov’un “*1916–y god: taniye pruşını variva*” (1916 Yılı: Gizli Gerçekler) T.N.Ömürbekov ve T.N. Çoroyev’in “*Kötörülüş tarihi: Kayçı pikirler*” (Ayaklanma Tarihi: Farklı Fikirler) T.N.Ömürbekovun “*Kötörülüşkö kimler koşulgan*” (Ayaklanmaya Kimler Katıldı), Dc. Baktıgulov’un “*Maksat-tarihiy çındıkka cetüü*” (Amaç tarihi gerçeklere ulaşmak) “*Tarihiy çındıktı kalıbına keltireli*” (Tarihi Gerçeği Yerine Getirme), S.İ.Begaliyev’in “*Başka col cok ele*” (Başka yol yok), E.İ. Semenovun “*Terende catkan sebepter*” (Derinde yatan sebepler), A.Soodonbekov’un “*Kar zamandın colu menen*” (Karlı Yollarda) , Malik Umar Uulu’nun “*Kanduu col menen*” (Kanlı Yol ile) E.Rahmankulova’nın “*Kanaat handın tataal tarcımalı*” (Kanat Han’ın zor tecrübesi)

T.Usubaliyev'in "*Vozrojdeniye feniksa ne legenda*" (*Feniksin Yeniden Doğuşu Efsane değil*) ve Ömüralı Uulu Çoyunun "*Kerenskiy: Türkistan okuyalarına borborduk biylik sebepter*" (*Kerenskiy: Türkistan Olaylarına Merkezi idarenin oluşturduğu sebepler*) adlı çalışmalarında milli mücadele hareketinin sebepleri, niteliği, Çin'e kaçmak zorunda kalan Kırgızların durumu, tekrar ana vatanlarına geri dönmesi, harekete katılan sosyal katmanlar, liderlik eden bay, manaplar, 1916 olaylarının sonuçları ve önemi hakkında farklı düşünce fikirler dile getirilir. Bunun yanında 1916 olaylarının yaşandığı dönemde Rus İmparatorluğunun başında olanlardan olup, daha sonra geçici hükümetin Başkanı olan Kerenskiy'nin Türkistanda 1916 yılında yaşanan olaylar ve Merkezi hükümetin yaşanan olaylardaki rolü ve etkisi hakkındaki düşüncelerini içeren farklı eserlerden kısaltılarak Kırgızcaya çevirilmiş bazı parçalar yayımlanır ve Milli Mücadele hareketinin 75.Yıldönümü nedeniyle Kırgızistanda 1916 milli mücadele hareketine katılıp, Rus askerlerinin şiddetli katliamından kurtulmak için Çin'e kaçan o zor günleri yaşayan bicare Kırgız Halkını anmak amacıyla "Ömür Göçü" adı verilen yürüyüşe katılanların duygu ve düşüncelerini anlatan yazılar kaleme alınır. Araştırmacılara göre milli mücadele hareketini hazırlayan nedenler şunlardır; Başta Rus İmparatorluğunun Türkistan'da uyguladığı iskân, toprak, göç, vergi, kültürel, nüfus, Ruslaştırma politikaları, bazı bay ve manapların Çarlık Rus idarecileri ile birlikte iş birliği yaparak kendi çıkarları için yerli halka baskı uygulaması, yerli halkın çağa ayak uyduramayarak birçok yönden geri kalması, dini etkenler ve dış güçlerin kışkırtmaları, devrimci hareketlerin etkileri ve 25 Haziran 1916 yılında Çar'ın cephe gerisinde çalıştırılması amacıyla Türkistan'daki halkın asker ve işçi alımıyla ilgili kararnamesidir. Nitekim yazarların birçoğu yukarıdaki sebeplerden yola çıkarak Çarlık Rusya'nın yürüttüğü sosyo-ekonomik ve politik, sömürgeci politikalarına karşı Türkistan'ın geniş topraklarında özgürce yaşayan soydaş halklar bu baskılara dayanamayıp şiddetli bir şekilde karşılık vermesiyle meydana gelen 1916 olaylarını, ulusal kurtuluş hareketi olarak değerlendirir. Böylece araştırmacılar bahsı geçen konuyla ilgili bu tür düşünce fikirlerini ülkenin gazete ile dergilerinde yayımlattıkları röportaj ve makalelerle anlatmaya ve ileri sürdükleri fikirlerini kanıtlamaya çalışır. (S.Tabışaliyev, 06.04.1991) Tarihçiler arasında yine milli mücadele hareketinin niteliği tartışma konusu olur. Bazı tarihçiler (T.N.Ömürbekov, T.K.Çoroyev, Dc. S. Baktıgulov) 1916 olaylarını ulusal kurtuluş, emperyalizm karşıtı, Rusya karşıtı, savaş karşıtı, sömürge karşıtı ve ilerici nitelikte olduğunu kabul etmektedir. (T. N.

Ömürbekov, Çoroyev, & Baktıgulov, 1991, s. 81) Bir grup tarihçi (S.T.Tabışaliyev, K.Usenbayev, Ye. Makarov, O.İbraimov, K.Toktomuş ev, A.Cumagulov) hareketin Rus karşıtı ve tüm halklara karşı yapıldığını kabul etmekte birlikte, özellikle 1950-70 li yıllardaki eserde yazarlar tarafından ileri sürülen, Koçkor, Kemin, Tokmok ve Isık Köl bölgesindeki yerli halkın milli mücadele hareketini organize edenlerle harekete liderlik edenlerin yerli feodal bay ve manapların olduğu, bu harekete dış güçlerin de etkisi görüldüğü, harekete katılanların merkez Rusya'dan bölgeye göç eden rus göçmenlerin köylerini yağmaladığı ve Rus öldürüldüğü için 1916 milli mücadele hareketini gerici olarak nitelenmesini doğru bulmamaktadır. Yazar makalesinde vergi örneklerle bu iddaları çürütmeye çalışır. Sonuç olarak yazar Rus göçmenlerine, özellikle Kulaklar ile Rus hükümetinin memurlarına gösterilen farklı şiddet ve acımasızlıklara rağmen Kırgızistan'm küzeyindeki yerli halkın Rus zulümüne olan özgürlük mücadelesini ilerici olarak niteler. S.Begaliyev ise Milli mücadele hareketinin bütün Ruslara karşı değil sadece göçmen Ruslara karşı tepkide bulduklarını ileri sürmekte, yazar ayrıca milli mücadelenin sadece ilerici ya da gerici nitelikte yorumlanmasına karşı fikrin bildirerek, 1916 olaylarının Kırgızları yok ve yeni sömürge alanları oluşturmak için Çarlık Rus hükümetinin kışkırtmaları ile meydana getirilmiş bir Soykırım "Genetsit" hareketi olduğunu ileri sürmüştür. Böylece 90 lı yılların başında da 1916 olaylarının niteliği üzerindeki tartışmalar devam ettiği görülmektedir. (S.İ.Begaliyev, 1991, s. 84-85)

Konun niteliği hakkında tartışmalara katılanlardan A.Mokeyev, Z.Eraliyev, T.N.Ömürbekov ve C.Cakıpbekov konuyla ilgili 1991 yılına kadar yazılan eserlerin neslelikten uzak, Komünist Partinin istediği doğrultuda yazdığını ve bay ve manapların hareketteki rolleri gibi konuyla ilgili birçok noktanın tartışmalı olduğunu belirtirler. Yazarlar K.Usenbayev'in incelemesini buna örnek gösterir. Her ne kadar Usenbayev eserinde konuyu derinlemesine ele almış ise de yazarın özellikle bazı bölgelerdeki hareketleri gerici nitelikte yorumlanmasının yazarlar tarafından eleştirildiği görülmektedir. Mokeyev, konuyla ilgili Almanya ve Osmanlı'nın harekete olan etkileri gibi birçok noktanın tekrar ele alınması gerektiğinin de altını çizer. Ömürbekov bazı yazar ve gazetecilerin çalışmalarında hareketi "ÜRKÜN" olarak adlandırılmasını eleştirmekte, yazar "ÜRKÜN"ü hareketin neticesi olarak görülmesi gerektiği belirtir. A.A. Arzımatova 1916 milli mücadele hareketinin siyasi yönünün Rusların devrim hareketinin bir parçası sonuncu çıktığını bu nedenle hareketin ulusal kurtuluş niteliğine büründüğünü

belirtmekte, bu sebeple “1916 yılındaki ayaklanma” ifadesinin yerine “sosyol devrim” ifadesinin kullanılması, bazı yerli feodal unsurların Çarlık idaresinin siyasetini yerine getirdikleri için hareketi “feodalite karşıtı” olarak değil “sömürge karşıtı” olarak nitelenmesi gerektiğini idda eder. Yazar ayrıca bazı feodal unsurların harekete etkin bir şekilde katıldıklarının da altını çizer. T.Niyazov, K.Moldokasimov, B. Cumabayev, B.Temirbayev ve S.İskenova ise hareketin çıkış sebeplerine odaklanırken hareketin temel çıkış nedenini Çarlık rejmin yürüttüğü iskân, toprak ve su siyasetine bağlamaktadırlar. Yazarlar yerli Kırgızların elinden zorla alınan verimli, sulu ve hayvanları otlatmaya elverişli yerlerin göçmen Ruslara verilmesinin halk nezdinde memnuniyetsizliğe neden olduğunu belirtmektedir. Son olarak M.Küçükov ise bütün Türkistan’da cereyan eden 1916 olaylarıyla 1917 Ekim Devrimi arasında bağ kurmaya çalışır. Kırgız Üniversitesi’nin Tarih fakültesindeki tarihçilerin konuyla ilgili genel düşünceleri alındıktan sonra şu sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir: Bu hareket Çarlık Rusyanın Türkistan’da uyguladığı sömürgeci siyasetine karşı bölgedeki bütün yerli halkın katılımıyla ulusal kurtuluş hareketi niteliğine bürünmüştür, yerli halk ellerinden zorla alınan toprakları geri almaya çalışılmıştır. Harekete boluş, bek, bay, manap ve hanlar liderlik etmiştir; hareket feodalite karşıtı olarak bir nitelik taşımamaktadır: bazı gazeteci, araştırmacı ve tarihçiler tarafından kullanılan “Ürkün” terimi hareketi bütünleyen genel bir tanım olamaz, çünkü “Ürkün”, hareketi bütünleyen genel bir tanım olamaz, çünkü “Ürkün” hareketinin sonucu doğmuştur. 1916 milli mücadele hareketi 1917 Ekim Sosyolist Devrimin bir parçasıdır. Görüldüğü gibi bu büyük konu için hazırlanmış programda bilim adamları ile özel görüşleriyle hareketin niteliği, başlaması, ilerleyişi ve liderleriyle ilgili genel bir değerlendirme yapmaya çalışmışlardır. (Baktıgulov, 1991, s. 82-91) Yazarın Komünist Parti’nin ana fikrinin dışında konuyla ilgili farklı fikirler ileri sürdükleri ve konuyla daha fazla eleştiriler yaklaştıkları görülmektedir. Yukarıda adı geçen makalelerin yazarların büyük bir çoğunluğu Türkistanda 1916 yılında meydana gelen olayları Çarlık Rusya’nın bütün Türkistanda uyguladığı baskıcı sömürgeci politikaların neden olduğu konusunda hem fikirlerdir. Bazı araştırmacı ve tarihçiler ise olayların sebepleri, ilerleyişi, sonucu ve niteliği dışında harekete katılan farklı etnik gruplar hakkında da bilgi verir. Örneğin T.N.Ömürbekov ve Dc. S. Baktıgulov 1916 olaylarının en şiddetli geçtiği Yedisu bölgesindeki özgürlük hareketine Kırgızlarla

birlikte, Uygur, Özbek, Kazak, Dungan, Sart Kalmak, Tatar ve bazı Rus, Ukrayinalı çiftçilerin de katıldığı bilgisini verir. (T.N.Ömürbekov & Baktıgılov, 1991, s.81)

17 Ekim 1991 de Milli Mücadele Hareketinin 75. Yıldönümü münasebetiyle Bişkekte bilimsel sempozyum düzenlenir, Sempozyumda 1916 olaylarıyla ilgili farklı görüşler ortaya koyulur, harekete katılan sosyal katmanlar hakkında bilgiler verilir ve olayların karakteri ve anlamını analiz edilir. Sempozyumda Devlet İlimler Akademisi Toplum Bilimsel Enstitüsü memurların, kamu temsilcilerinin, öğretim görevlilerinin, öğrencilerin ülkelerin merkez arşiv idaresindeki çalışanların, Tacikistan ve Kazakistan'dan gelen tarihçilerin de bulunduğu 120 den fazla kişi iştirak eder. Sempozyumda içlerinde K.K.Karakeyev, K.Usenbayev ve A. Çukubayev'in bulunduğu 19 kişi bildirileriyle söz aldı.

Sempozyum için hazırlanan belgelerin ve 1916 milli mücadele hareketi ile ilgili bildirilerin tamamı, Tarih Enstitüsü ve "İlim" Basımevinin içinde bulunduğu ekonomik problemlerden dolayı yayımlanmamıştır. Fakat K. Karayev'in "*İstoriçeskoye znaçeniye vosstaniya 1916 g.v. Kırgızstane*" (Kırgızistandaki 1916 Ayaklanmasının Tarihi önemi,) K. Usenbayev'in "O harekterea vosstaniya 1916 goda v Kırgızstane" (Kırgızistandaki 1916 Ayaklanmasının niteliği hakkında) , A. A. Çukubayev'in "Otrajeniye sobıtıy 1916 g. obşestvenno-politiçeskoy misli naradov Sredney Azii i Kazakstane" (Kazakistan ve Orta Asyadaki halkların toplumsal ve politik düşüncelerinin 1916 olaylarına yansımaları), D.Cunuşaliyev'in "V Epitsentre vosstaniya" (Ayaklanmanın merkez üssü) , D.M. Budyanskiy'nin "Kolonyalnaya politika Vremennogo pravitelstva v Kırgızstane i otnoşeniye k bejentsam kırgızam" (Geçici Hükümetin Kırgızistandaki Sömürgeci Politikaları ve Kırgız Mültecilere karşı tavrı) ve Dc. M. Malabayev'in "Zabota sovetskoy vlasti o bejentsah 1916 goda" (Sovyet Hükümetinin 1916 yılındaki mültecilere yönelik kaygısı) adlı bildirimleri ve ortaya konulan yeni talepler Tarih Enstitüsü ve İlim" Basımevi tarafından Vosstaniya 1916 g. v Kırgızstane (Kırgızistandaki 1916 ayaklanması) adlı eseri kitap halinde yayımlanmıştı. (Malabayev, (1993) K. K. Karakeyev'in "İstoriçeskoye znaçeniye vosstaniya 1916 g.v. Kırgızstane" (Kırgızistan'daki 1916 Ayaklanmasının Tarihi Önemi) adlı eserinde 1916 olaylarını Rus hükümetinin baskıcı idaresi sonucu 1916 yılında Türkistan'nın bütününde doğan bir ulusal hareket olarak nitelemektedir. (K.Karakeyev, 1993, s. 7-14) K.Usenbayev "O harekterea vosstaniya 1916 goda v Kırgızstane" (Kırgızistandaki 1916 Ayaklanmasının

niteliği hakkında) adlı bildirisinde hareketin niteliğini farklı yönleriyle ele alır. Usenbayev Kırgızistandaki 1916 milli mücadele hareketini önceden olduğu gibi ulusal kurtuluş, devrimci, sömürge karşıtı, savaş karşıtı, emperyalizm karşıtı, Çarlık karşıtı ve feodalite karşıtı olarak nitelenmiş, fakat Rus karşıtlığı nitelikte olmadığını da belirtir. (K.Usenbayev, 1993, s.28) A.A.Çukubayev “Otrajeniye sobıtıy 1916 goda obşestvenno-politiçeskoy mısli narodov Sredney Azii i Kazakstana” (Kazakistan ve Orta Asyadaki halkların toplumsal ve politik düşüncelerinin 1916 olaylarına yansımaları) adlı eserinde 1916 olaylarının Türkistan halkının toplumsal – politik düşüncelerine ve Kırgız şairlerin eserlerinde yansımalarını gösterir. (Çukubayev, 1993, s. 54) D.Şunuşaliyev “V Epitsentre vosstaniya” (Ayaklanmanın Merkez Üssü) adlı bildirisinde 1916 milli mücadele hareketini başlatan ve öne çıkan nedenler üzerinde dönüş bildirir. (D.Cunuşaliyev, 1993, s. 42-49) G.K. Krongart “*Demografiçeskoye aspektı istorii vosstaniya 1916 goda v Kırgızstane*” (Kırgızistandaki 1916 ayaklanmasının demografik yönleri) Adlı bildirisinde 1916 milli mücadele hareketi hakkında günümüzde dahi tam anlamıyla çözülmeyi bekleyen 1916 yılında Çarlık askerinin kıyımı sonrasında hayatını kaybeden Kırgızların sayısı hakkında bilgi verirken, 1897 verilerine göre 1897 den 1916 yılının başlarına kadar Kırgızların genel nüfus oranı 870 bin kişiyken, 1916 yılında Sovyet Birliği içerisinde yapılan nüfus sayımına göre ise Kırgız ASSR’ye kayıtlı 661 bin kişinin olduğu hesaplanmış, son iki sayımın verilere göre 1916-1926 yılları arasındaki 200 bin kişilik bir azalma gözükmektedir. (Krongart, 1993, s. 50-51) Bazı araştırmacılar bildirimlerinde Geçici Hükümetin politikalarını sert yivo bir dille eleştirir. Örneğin, D.M.Budyanskiy “*Kolonyalnaya politika Vremennogo pravitelstvo v Kırgızstane i yivo otnoşeniye k bejensam-kırgızam*” (Geçici hükümetin Kırgızistandaki Sömürgeci politikaları Kırgız halkına karşı tavrı) adlı eserinde şu ifadeyi kullanmaktadır; “Geçici hükümet Çırlığın sömürgeci politikasını devam ettirirken, Rusya’nın birliğini korumaya gayret etmiştir.” (D.M.Budyanskiy, 1993, s. 54) Dc. M.Malabayev ise “ Zabota sovetkoy vlasti o bejensah 1916 goda” (1916 Yılındaki mültecilere yönelik Sovyet iktidarının kaygısı) adlı bildirisinde Geçici hükümetin sömürgeci politikası ve Kırgızlara karşı tavrını eleştirirken, D.M.Budyanskiy’in düşüncelerine paralel olarak ; “Geçici hükümet mülteci Kırgızlara gerçekçi bir yardımda bulunmamışlardır. Diye görüşünü bildirir. Görüldüğü gibi Geçici hükümet önceki hükümetlerden farklı bir siyaset yürütmemiş, onların sömürgeci ve acımasız siyasetini devam ettirmiştir. (M.Malabayev, 1993, s. 66)

Sempozyum sırasında önceden olduğu gibi 1916 olayların niteliği ve anlamı hakkındaki sorular tartışma konusu olur. Alışa gelmiş görüşlerden olan ulusal kurtuluş, sömürge zulüm karşıtı ve savaş karşıtı olarak değerlendirmelerin dışında bazı tarihçiler geleneksel olmayan görüşleri ileri sürer. Örneğin K.Toktomuşev “*Sovremenniy vzglyad na vosstaniye 1916 goda*” (1916 yılındaki ayaklanmasına çağdaş bakış) adlı bildirisinde Kuzey Kırgızistandaki milli mücadele hareketinin ulusal kurtuluş, sömürge zulüm karşıtı ve aynı zamanda Rus karşıtı niteliğinde olduğu yönündeki fikrini yeniden dile getirir. Fakat K.Toktomuşev ileri sürdüğü tezinde hareketin Rusya’ya karşı değil, Rus çiftçi göçmenlere karşı yapıldığından bahseder. A.Arızmatova’nın “*Natsiyonalno-osvoboditelnaya revolyutsionnaya voyna 1916 goda v Kırgızstane: priçini i harekter*” (Kırgızistanda 1916 yılındaki ulusal kurtuluş devrimci savaş; sebepleri ve niteliği) adlı eserinde K.Usenbayev’in *Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii* (Kırgızistandaki 1916 ayaklanması) “Frunze,1967” adlı eserindeki hareketle ilgili görüşleri eleştirir. A.Arızmatova daha ileriye giderek tarih ilminde sıkça kullanılan “1916 Ayaklanması tanımının yerine “*Natsionalno –osvoboditelnaya revolyutsionnaya voyna 1916 goda v Kırgızstane*” (Kırgızistanda 1916 yılındaki ulusal kurtuluş devrimci savaş) tanımının kullanılmasını önerir. Fakat bu öneri katılımcılar tarafından destek görmez. D.Cunuşaliyev “*V epitsentre vosstaniya*” (Ayaklanmanın Merkez Üssü) adlı bildirisinde K.Usenbayev’le polemige girerek, hareketin feodalite karşıtı nitelikli olduğunu kabul etmez ve bölgelerdeki milli mücadele hareketlerinin Rus karşıtı nitelikli olduğunu da elde ettiği gerçekçi verilerle kanıtlar. T. Çoroyev’in bildirisinde hareketin ulusal kurtuluş ve aynı zamanda Rus karşıtı nitelikli olduğu savunulur. Çoroyev’e göre Kırgız halkının manapları Çarlık Rus İmparatorluğuna bağlı olmayan bağımsız Bir Kırgız Devletin kurmaya çalışır. Böylelikle 17 Ekim 1991 de Milli Mücadele Hareketinin 75.yıldönümü için Bişkek’te gerçekleşen bilimsel konferansta, Kırgızistan’daki 1916 Milli Mücadelesinin farklı sonuçları ile karşıt görüşler dile getirilmiştir. (Çoroyev, 1991, s. 3-4) Sempozyumda belkide ilk defa daha önce ileri sürülmeyen (1916 ayaklanmasının tanımı gibi) konular tartışılmıştır.

Sempozyumda 1916 milli mücadele hareketinin farklı yönlerini konu alan bildiriler de sunulmuştur. Fakat bu bildiriler ekonomik nedenlerden dolayı yayımlanamamıştır. Her ne kadar bildirilerden oluşan “*Vosstaniya 1916 goda v Kırgızstane*” (Kırgızistandaki 1916 ayaklanması) adlı eserde yayımlanmayan bildirilerin tamamının verilmemiş olsa da

içerikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, T.Ömürbekov bildirisinde Yedisu'da 1916 yılındaki ulusal milli mücadelesinde belki de çok az incelenen Çine (Doğu Türkistana/Kaşkar bölgesi) göç etmek zorunda kalan Kırgız mültecilerin durumlarını aydınlatmaya çalışmıştır. A.Çotonov “Vosstaniye 1916 goda v arhivih dokumentah” (Arşiv belgelerinde 1916 ayaklanması) adlı eserin sunmuştur. Sempozyumda Alma-Ata ve Duşanbe'den de katılımcılar bildirimleriyle katılmıştır. Böylelikle sempozyumun konusu genişlemiştir. Örneğin N.B.Hotamov (Duşanbe) bildirisinde 1916 milli mücadele hareketi öncesinde Türkistandaki halk kitlelerin durumunu aydınlatmaya çalışmıştır. C.K.Kasımbayev ve Yermuhanov (Alma-Ata) “Obostreniye agrornogo krizisa-osnovnaya priçina vosstaniye 1916 goda Kazakstane” (Kazakistandaki 1916 Ayaklanmasının temel sebepleri –tarım krizisinin şiddetlenmesi, A.Beysenbayev (Alma-Ata) “Traditsionnoe obşestvo Kazakstana i vosstaniye 1916 goda” (Kazakistan'ın geleneksel toplumu ve 1916 ayaklanması) adlı bildirimleri hazırlamışlardır. N.T.Kencebayev bildirisinde Türkistanda 1916 yılındaki milli mücadele hareketine Rusyadaki proletar olmayan partilerin tavrını ortaya koymuş ve bahsi geçen partilerin 1916 olaylarına karşı olumsuz bir tavır tanıdıkları yönünde değerlendirmede bulunmuştur. Son olarak S.Kuandıkovoy (Alma-Ata) “K voprosu o kontr revolyutsionnosti Alaşskoy intelegentsii” (Alaş Elitlerin karşı devrimi hakkında) Ş. Yusupov ve D.Berdıyev (Duşanbe) ise “Vosstaniye 1916 goda v Ura-Tyube i Garçinskoy volosti Tadçikstana” (Tajikistanın Ura-Tyube şehri ve Garçin Volostunda 1916 ayaklanması) adlı bildiriyle katılarak Türkistan'ın diğer bölgelerinde yaşanan milli mücadele hareketlerinin tarih sayfalarında yer almasına çalışmışlardır. (Kuandıkov, 1993, s. 4)

Sonuç olarak bu konferansa Kırgızistan'dan ve diğer Cumhuriyetlerden tarihçiler çalışmalarıyla katılmışlardır. Katılımcıların çalışmalarında 1916 milli mücadele hareketinin sosyo-politik ve ekonomik önkoşulları nedenleri, niteliği, itici güçleri, ilerleyişi ve hareketin başarısızlıkla sonuçlanmasının nedenleri, cezalandırıcı kuvvetlerin ve Çarlığın özgürlük için başkaldıran halka karşı uyguladığı baskılar ortaya koyulmaya çalışılmıştır Konferans sonunda K. K. Orozaliyev, K. U. Usenbayev ve A. A. Arzumatova gibi bazı bilim adamların belirledikleri sonuç ve tavsiyeler kabul edilir. Bu sonuç ve tavsiye kısmında Kırgızistan'da 1916 yılındaki milli mücadele hareketi hakkında günümüze kadar belirli bir ana fikrin olduğu belirtilir. Fakat bazı görüşlerin ideolojik

siyasal yapıya bağlı olarak ve oluştuğunun da altı çizilir. (Vosstaniya 1916 goda v Kırgızstane (Sbornik Materialov nauçnoy konferentsii, poev 75-letiyu vosstaniya), 1993, s. 73) Bu nedenle hareketin tarihiyle ilgili soruların yeniden kavranması, tarafsız değerlendirilmesi ve araştırılmaya devam edilmesi gerektiği ortaya koyulur.

1991 yılında Bişkek'teki sempozyum'da 1916 milli mücadele hareketinin sorunları, zor ve çelişkili yönleri yeni yaklaşımlarla tekrar ele alınmıştır. Sonraki çalışmalarda 1916 olaylarının farklı yanları sorunları ve daha önce konunun ele alınmayan taraflar etraflıca, derinlemesine, yeni yaklaşımlarla 1990'lı yıllarda Kırgızistan'da yayımlanan Ürkun 1916 Tarihy darektüü oçerkter (Ürkun 1916. Meşhur Tarihi Denemelerde), M.Mahmutbekova'nın Kırgızstandağı uluttuk boştonduk kötörülüş (Kırgızistan'daki Ulusal Bağımsızlık Ayaklanması) A. A. Arzimatova'nın "*Voyna 1916 goda: noviy vzglyad na yiyo pricini*" (1916 Yılı Savaşı: Onun Nedenlerine Yeni Bir Bakış), (Arzimatova, *Voyna 1916 goda: noviy vzglyad na yiyo pricini*, 1996) K. Usenbayev'in 1916: geroiceskiye i tragiceskiye stranitsı (1916: Kahraman ve Trajik Sayfalar) adlı çalışmalarında ve birçok bilimsel makalede ele alınmıştır. Örneğin, Ürkun 1916. Tarihy darektüü oçerkter (Ürkun 1916. Meşhur Tarihi denemelerde) adlı denemede farklı makaleler, günümüzde seyrek bulunan kaynak derecesindeki özel belgeler ve devlet adamlarının 1916 milli mücadele hareketi ile ilgili anıları (C Abdır Rahmanov, G. 1. Broydo, İsake Uulu Bayalı T. Riskulov, Belek Soltonoyev'in belge ve makaleleri, Tölö Aci Uulu Ibrayım, Huseyin Karasay Uulu'nun anıları Osmon Ibraimov'un makalesi gibi) yayımlanmıştır. Bütün bu belgelerde milli mücadele hareketinin nedenleri ve Kırgız toplumunun 1916 olayları sırasındaki farklı durumları sınıfsal yaklaşımla ele alınmıştır. (K.Usenbayev, 1993, ss. 15-20)

1996 yılında konuyla ilgili önemli çalışmalardan birisi ise M.Mahmutbekova'nın kaleme aldığı Kırgızstandağı uluttuk boştonduk kötörülüş (Kırgızistan daki Ulusal Bağımsızlık Ayaklanması) adlı incelemesidir Eser 1996 yılında Bişkek'te Erkin-Too yayınevi tarafından Kırgızca yayımlanmıştır. (M. Mahmutbekova, 1996) 1991 yılında Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra yazılan önemli çalışmaların başında gelen bu eserde, daha önce yayınlanmamış arşiv belgeler ve anılar kullanılmıştır. Eserde 1916 milli mücadele hareketi ve XX yüzyılın başında Kırgızistan'daki tarihi durum ayrıntılı olarak açıklanır. Tamamı konumuzla ilgili olan Mahmutbekova'nın bu eseri giriş hariç üç bölümden oluşmaktadır. Eserin giriş bölümünde eserin yazılış amacı, önemi,

bilimsel yenilikleri, izlediği yollar ve kullandığı kaynaklar hakkında bilgi verilmektedir. *Kötürülüştü şarttagan tarihiy kirdaal*" (Ayaklanmayı Hazırlayan Tarihiy şartlar) adlı birinci bölümde Çarlık Rusya'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısı XX. yüzyılın başında Türkistan'da izlediği sömürgeci politikalar, XX. yüzyılda Türkistan'daki genel durum ve milli mücadele hareketini hazırlayan şartlar ele alınmıştır. İkinci bölüm "*Kötürülüştün cürüşü*" (Ayaklanmanın ilerleyişi) olarak adlandırılmış olup, bu bölümde Kırgızistan'ın kuzeyi ve güneyin'deki 1916 ayaklanmalarının başlaması, ilerlemesi, harekete katılan sosyal katmanlarla birlikte bay ve manapların etkisi ve rolü aydınlatılmaya çalışılmıştır. "*Kötürülüştün basılışı*" (Ayaklanmanın Bastırılması) adlı üçüncü bölüm ise bağımsızlık hareketinin acımasızca basılışını, Doğu Türkistan'a göç eden Türkistan'lı halkları, onların geri gelişlerini, hareketin önemini konu almaktadır. Son olarak da eserin sonunda sonuç bölümü ve kaynakça yer almaktadır.

Mahmutbekova Kırgızistan'ın güney ve kuzeyindeki milli mücadele hareketinin Rus Hükümetinin Türkistana uyguladığı sömürgeci siyasetten dolayı ortaya çıktığını belirtir. Nitekim 1916 milli mücadele hareketini nitelendirirken şu şekilde açıklar 1916 yılındaki ayaklanma ulusal hareketli, yerli sömürgeci tabaka ve Rus sömürgeci baskısına karşı yapılır. Yazar aynı zamanda milli mücadele hareketini sivil halktan çıkmış kişilerle, Kırgız aydınların (M.Şabdanov vb) ile aynı seviyede yönettiğini, bu liderlerin Kırgız toplumun bütün tabakaları tarafından kabul görüldüğünü belirtir. (M.Mahmutbekova, 1996, s. 99)

Sonuç olarak M. Mahmutbekova 1916 özgürlük mücadelesine halkın tüm katmanların katıldığını ve bu nedenle hareketin ulusal kurtuluş nitelikli olduğunu belirtir.

Mahmutbekova hareketin safhaların 3 döneme ayırır: 1) 25 Haziran'dan 13 Ağustos'a kadarki dönem. Bu dönemde halk kararnameye karşı çıkmıştır. Fakat harekete halkın tüm katmanları, bay ve manapların birçoğu katılmamıştır. Bu nedenle bu dönemde hareket ulusal nitelikli olamaz (ne obşenarodniy); 2) 13 Ağustos'tan Eylül başlarına kadar. Birçok feodal aydın (bay ve manap) harekete aktif olarak katılır ve hatta harekete liderlik yapar. Bu nedenle bu dönemde hareketin ulusal (obsenarodniy) nitelik kazandığını gösterir: 3)1916 yılının Eylül-Ekim ayları. Milli mücadele hareketinin Çin'e kaçtığı dönemdir. (M. Mahmutbekova, 2006, s. 104)

Mahmutbekova'nın bay ve manaplar hakkındaki görüşü takdir toplamıştır Çünkü 60-80'li yılları araştırmacılar eserinde yerli feodalları gerici odakların merkezi olarak görmüş, Kırgız halkına hainlik" etmekle ve Çarlık hükümeti ile işbirliği yapmakla suçlamıştır. Böylelikle M. Mahmutbekova eserinde 1916 Türkistan'da cereyan eden ulusal kurtuluş milli mücadelesi hakkındaki yeni kaynaklar ve önceden kullanılmış eserlerden faydalanarak hareketin sorunlarını yeni yaklaşım ve yargılarla değerlendirmiş ve bağımsızlık hareketinde Kırgız toplumunun farklı tabakalarındaki insanların rollerini ortaya koymuştur. Yazarın bu yaklaşımı konuyla ilgili ileride yapılacak araştırmalara örnek teşkil etmiştir. 1996 yılında kaleme alınan dikkat çekici çalışmalardan birisi A. Arzımatova'nın "Voyna 1916 goda: "noviy vzglyad na yiyo priçini" (1916 Yılı Savaşı, onun nedenleri Yeni Bir Bakış) adlı eseridir. Arzımatovanın bu eseri konun niteliği hakkındaki tartışmaların devam etmesine neden olur. Arzımatova eserinde 17 Ekim 1991'de milli mücadele hareketinin 75.yıldönümü için Bişkek'te gerçekleşen bilimsel sempozyumda sunduğu "*Natsionalno-osvoboditelnaya revolyutsionnaya voyna 1916 g. v Kirgizstane: priçini i harekter*" (Kırgızistan'da 1916 Yılındaki Ulusal Kurtuluş Devrimci Savaş: Sebepler ve Niteliği) adlı bildirisinde sürdürdüğü tarih ilminde sıkça kullanılan "1916 Ayaklanması" tanımının yerine "*Natsionalnalno-osvoboditelnaya revolyutsionnaya voyna 1916 ga v Kirgizstane*" (Kırgızistan'da 1916 Yılındaki Ulusal Kurtuluş Devrimci Savaş:) tanımının kullanılmasını "*Voyna 1916 goda: noviy vzglyad na yiyo priçini*" '(1916 Yılı Savaşı: Onun Nedenlerine Yeni Bir Bakış) (Slovo Kirgizstana 1996, 18-19 oktyabrya) adlı yazısında tekrar gündeme getirerek ele alır. Yazar "ayaklanma" terminin bu tarihi olayın gerçekliğini yansıtmadığını düşünmektedir. A Arzımatova emperyalist güçlerin baskılarına karşı yapılan savaşları "*Natsionalniye voyni*" (Ulusal Savaşlar) olarak adlandırmakta, bu nedenle Kırgızistan'daki 1916 olaylarını "ayaklanma" olarak değil de "*revolyutsionnaya voyna*" (Devrimci Savaş) ya da "*Natsionalnaya voyna*" (Ulusal Savaş) olarak adlandırılması gerektiğini ileri sürmektedir. Yazar konu hakkında böyle düşünmesinin nedenlerini şöyle açıklar:

Sömürgeci dönemde yerli feodallar bölünmüştür. Bunlardan bazıları Çarlık Rusya'nın sömürgeci politikalarını yerine getiren yerli yönetimin bulunduğu bir grup oluşmaktadır. Bunlara karşı yapılan hareketleri feodalite karşıtı olarak değil sömürge karşıtı savaşlar olarak ele alınmalıdır. Bir diğerini ise egemen sınıfın başka bir deyişle sömürgeci hâkimiyetten nefret eden grup oluşturmaktadır. Bu nedenle yerli feodal kategorisine giren

gruplar ayaklanmaya aktif olarak katılmış, hatta bunlardan birçoğu ayaklanmalara liderlik ettiklerinden bu savaş halkçı (obyenarodny) niteliğini kazanmış bir ayaklanma oluşmuştur. Fakat diğer bir açıdan bakıldığında bu devrimin sosyal katmanları işçi sınıfı oluşmaktadır. Bu nedenle konu bu şekilde değerlendirildiğinde 1916 olayı, hem tarım hem de devrimci ulusal kurtuluş özgürlük düşünmesinin sebeplerini şöyle açıklamaktadır; sömürgeci dönemde yerli feodallar bölünmüştür. Bunlardan birini Çarlığın sömürge politikalarını yerine getiren yerli yönetimin bulunduğu grup oluşmaktadır. Bunlara karşı yapılan hareketleri feodaite karşıtı olarak ele alınmalıdır niteliklerini içinde barındırmaktadır. (A. Arzımatova, 1996)

1990'lı yıllarda kaleme alınan bir diğer önemli çalışma ise 1916 milli mücadelesinin 80.yıldönümü münasebetiyle K.Usenbayev tarafından kaleme alınan 1916: “geroiçeskiye i tragiçeskiye stranitsı” (1916, Kahraman ve Trajik Sayfalar) adlı bilimsel kitaptır. Eser 1996 yılında Bişkek'te İlim Yayınevinde Rusça basılmıştır. (Usenbayev K. 1997)

Usenbayev'in eseri "*Priçini vosstaniya*" (Ayaklanmanın Sebepleri), "*Hod i poraşeniye vosstaniya*" (Ayaklanmanın ilerleyişi ve Basılması) Karakter, spetsifiçeskiye osobennosti i politiçeskoye znaçeniye vosstaniya" Ayaklanmanın Politik Önemi, Niteliği ve Ayaklanmaya Has Özellikler) adlı üç bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda sonuç ve kaynakça bulunmaktadır.

Usenbayev, eserinde 1916 milli mücadele hareketinin nedenlerini, I. Dünya Savaş yıllarında işçilerin durumlarını, Kırgızistan'ın güney ve kuzeyindeki milli mücadele hareketinin ilerleyişini, bastırılmasını, yenilgi sebeplerini, göçmenlerin durumunu, onların başına gelmiş felaketleri ve anavatanlarına dönüşlerini, hareketin niteliğini harekete has özellikleri ve siyasi önemi vb. konular özenle değerlendirir ve açıklamaya çalışır. Yazar bunun dışında hareketin sosyo-ekonomik ve siyasi nedenlerini aşamalara ayırarak ortaya çıkarır. Monografi Moskova, Sank-Peterburg, Taşkent, Almatı ve Bişkek'in merkez arşivlerinde muhafaza edilmiş asıl belgelere dayanılarak yazılır. Eserde arşivdeki anket sonuçları, harekete katılanların ve şahitlerin anıları da kullanılır.

Usenbayev Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı istila etmesindenl. Dünya Savaşı dönemine kadarki Rus Çarlığının Türkistan'daki sömürgeci, baskıcı ve acımasız siyasetin tahlil ederken, 1916 bağımsızlık hareketinin çıkış nedenlerini Çarlığın sömürgeci siyasetine ve oluşan sosyo-ekonomik etkenlere bağlamaktadır. Yazar Kırgızistan'ın kuzeyinde ve

güneyindeki 1916 yılındaki milli mücadele hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi verirken, Belek Soltonoyev, Kemel Sabdan, Mokuş şabdan vb bay ve manapların hareket boyunca izledikleri tutumları sert bir dille eleştirir. Bay ve manapların hareketin öne geçmeye çalıştıklarını, bunu başaramayınca Kırgızistan'ın kuzeyindeki (Küçük ve Büyük Kemin) hareketlerin liderliğine soyunduklarını, bu durumdan faydalanıp eski itibarlarını kazanmaya çalıştıklarını ve milli mücadele hareketini Rus karşıtlığı niteliğe dönüştürmeye yeltendiklerini ifade ederken, onların bu tutumlarını olumsuz yönde değerlendirir.

Usenbayev milli mücadele hareketinin başarısızlıkla sonuçlanmasını hareketin lideri, programı, kesin belirlenmiş amaç ve hedeflerin olmamasına, yerel, düzensizlik içermesine, milli mücadelesine katılanların elinde yeterli silah ve teçhizatın olmamasına bağlamaktadır. Usenbayev hareketin başarısızlıkla sonuçlanmasını Kırgız zengin, bay ve manapların hareket sırasında takındıkları tutumlara da dayandırmakta, onların hareket sırasındaki rol ve önemini anlatırken "Ayaklanmanın başarısızlıkla sonuçlanmasına bay ve manapların hainliği de yardımcı oldu" diye yazar. Yazarın böyle bir değerlendirmede bulunmasında Çarlık memurlarının hazırladıkları resmi raporlar etkili olmuştur. Usenbayev'e göre hareketin başarısızlıkla sonuçlanmasına Kırgızların askeri silahlandırmada geri kalmışlığı ve mevcut feodal yapı öncesi kalıntı ilişkiler de yardım etmiştir. Bu durum halkın bir hedef etrafında Çarlık Rus yönetimine karşı birlikte hareket etmelerine engel teşkil etmiştir. Aynı zamanda yazar Çarlık yönetiminin kendi çıkarları doğrultusunda göçmen Rusları yerli halka karşı harekete geçirerek, hareketin zayıf noktalarından faydalandığı düşünmektedir. (K.Usenbayev, 1974, s. 130) Nitekim Çarlık yönetimi bundan faydalanıp bazı durumlarda başarılı da olmuştur.

Usenbayev, hareketin karakteri ve politik önemini açıklarken: "1916 yılındaki ulusal kurtuluş hareketi Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'daki hâkimiyetine, askeri-feodal üstünlüğüne, burada kurduğu barbar, yüzsüz, sömürgeci ve yağmacılık sistemine karşı yapılmıştır." diye ifade eder. (K.Usenbayev, 1997, s. 152) Harekete has özellikleri açıklarken ise, yerli zengin tabakaların kendi liderlerini akrabalarından seçmeye çalıştıklarını, yerli bay ve manapların kitlesel işçi hareketini kendi çıkarları için kullandığını, Rus işçi sınıfının harekete liderlik etmediğini, Kırgız çiftçilerin toprak için mücadele ettiklerini ve 1916 milli mücadele hareketinin çevresindeki devrimci

hareketlerinin ortaya çıkmasına olanak sağladığını düşünür. (K.Usenbayev, 1974, s. 182-186)

Usenbayev, yıllar önce çıkan *Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii* (Kırgızistanda 1916 Ayaklanması) eserinde dile getirdiği görüşleri, (1988-1990) Moskova'da, Frunzede (1988-1989), Taşkente (1988-1990) ve Almata'da (1990-1991) gerçekleştirilen Kokon, Andican ve 1916 milli mücadele hareketlerinin yeniden değerlendirildiği bilimsel konferanslarda ve bu eserde tekrar dile getirmekten kaçınmadı. Bilimsel toplantılarda ve bu incelemesinde de belirttiği 1916 milli mücadele hareketinin olmadığını gerici odaklı olduğu yönündeki anlamsız ve temelsiz görüşlerin doğru mezalimine cesurca tekrar dile getirdi. Yazarın Türkistan'da 1916 yılında Rus karşı oluşan milli mücadele hareketinin ulusal kurtuluş, devrimci, sömürge karşıtı emperyalizm karşıtı, savaş karşıtı ve feodalite karşıtı nitelikte olduğunu yine bu konuyla ilgili bahsi geçen bu eserde ortaya koyduğu görülmektedir.

Usenbayev, milli mücadele hareketine katılan sosyal katmanlar hakkında bilgi verirken harekete halkın bütün kesiminin katıldığını belirtir. Bu nedenle milli mücadele hareketini halkçı (obşenarodniy) nitelikli olarak görmektedir. Fakat yazar 1916 hareketini oluşturan sosyal katmanların tek uluslu (neodnorodnim) olmadığını belirtmektedir. Çünkü yazara göre harekete sadece yoksul köylüler değil, vatani için her şeye hazır olan kahraman Mokuş Şabdan Uulu, Kemel ve Aman Sabdan oğulları, Kanat Abukin, Batırgan Nogayev, Kokyumbay Çinin, Kıdır Baysarin vb. yerli bay ve manaplar da katılır. Bunlardan bazıları farklı köylerde hareketin yönetimini ele geçirmiş ve hatta kendilerini han olarak ilan etmiştir. Usenbayev arşiv belgelerine dayanarak Kanat Abukin ve Şabdan oğullarının işçi topluluğunun başlattıkları hareketin önünde duramayacaklarına çok geçmeden kanat getirdiklerini, bu nedenle halkın baskısı altında kalırız düşüncesi ile milli mücadele hareketini yapanlara katıldıklarına idda eder. (K.Usenbayev, 1997, s. 165)

1916 milli mücadele hareketine Osmanlı ve Almanya'nın etkisi hakkında Usenbayev onların hareketteki rolünü olumsuz yönde değerlendirir. Çünkü yazar hareketin içeriğini iç etkenlerle açıklamakta, hareketi ülkenin sosyo-ekonomik ve siyasi durumu ile koşullandırmakta, hareketin çıkışını Çarlık rejimin sömürgeci politikleri bay ve manapların feodal baskılarına dayandırmaktadır.

Yazar Kırgızistan'da 1916 yılındaki milli mücadele hareketin safhalarını 3 döneme ayırır: 1) Hareketin başlangıcı (Temmuz-Ağustos'un ilk günleri 2) Hareketin ilerlemesi (Ağustos-Eylül'ün ilk yarısı): 3) Hareketin başarısızlıkla sonuçlanması (Eylül ortasından Kasım'a kadar). (K. Usenbayev, 1967, s. 181)

Usenbayev'in incelediği konular eserlerinin sayısı ve özellikleri dikkate alındığında yazarın milli mücadele hareketleri konusunda en güvenilir ve değerli eserler veren tarihçilerden birisi olduğu söylenebilir. Temel kaynakları olarak bilinen arşiv kaynakları inceleyip, milli mücadele hareketine katılan ve harekete şahitlik edenlerin anlattıkları ile karşılaştırıp bir değerlendirmede bulunarak bu bilgiler ışığında 1965- 1997 yılları arasında 30'dan fazla bilimsel eser ve birçok makale kaleme almıştır.

Bilindiği gibi Sovyet döneminde milli mücadele hareketleri hakkında resmi ideolojinin dışında görüş belirtmek hiç de kolay değildi. Çünkü Komünist Parti'nin söylemlerin dışında fikir belirtildiği zaman çok çabuk ters tepkiler alınabiliyordu. Usenbayev'in ise milli mücadele hareketi hakkında eserler verirken, çok çeşitli tarihi bulgular ile olayları değerlendirdiği görülmektedir. Böylelikle kendisine karşı gelebilecek olumsuz tepkilerin de önüne geçmiştir. Nitekim 1916 olayları 1950-70'li yıllarda gerici unsurlar içinde barındığı yönünde görüşler daha ağır basarken Usenbayev bütün bu yanlı fikirlere rağmen 1916 olaylarını, ulusal kurtuluş, devrimci sömürge karşıtı emperyalizm karşıtı, savaş karşıtı ve feodalite karşıtı nitelikli olduğu yönünde görüş bildirmiştir.

Bütün bunların dışında Usenbayev'in 1916 milli mücadelesi hakkında yaptığı çalışmaların bir başka artısı ise 1916 yılında Fergana ve Narin bölgelerinde cereyan eden milli mücadele hareketlerine diğer tarihçilere nazaran eserlerinde daha fazla yer vermiş olmasıdır.

1990'lı yıllarda ülkede toplumda beliren yeni talepler ışığında geçmişten günümüze kadarki Kırgızların sosyo-ekonomik, politik ve kültür tarihini konu alan Kırgız i Kırgızstan: opit novogo istoričeskogo omisleniya (Kırgızistan ve Kırgızlar: Yeni Tarihi Tecrübeyi Kavrama). Kırgızı i ih predki. Netraditsionnyy na istoriyu i sovremennost (Kırgızlar ve Ataları, Tarihe ve Günümüze Sıradisi Bakış), Vvedeniye v istoriyu kırgızskoy gosudarsvennosti (Kırgız Devlet Yapısı Tarihi) ve Giriş), Istoriya kırgızov i Kırgızstana (Kırgızistan ve Kırgızların Tarihi). Kırgızdardın cana Kırgızstandın canı doordogu tarıhı (XVII-XX kk. başı) (Kırgızların Kırgızistan Yeni Dönemdeki Tarihi

(YVII-XY Yüzyılın Başı). U istokov kirgızskoy natsionalnoy gosudarsvennosti (Kirgiz Milli Devlet yapısının Kökeninde). Istoriya gosudarsvennosti Kirgızstana (Kirgızistan'ın Devlet Yapısı Tarihi) ve Istoriya kirgızov i Kirgızstana s drevneyşih vremen do naşih dney (Kirgızistan'ın ve Kirgızların Geçmişten Günümüze Kadarki Tarihi) adlı eserler yayımlanmıştır. Eserlere Kirgız tarihinin belirli sorunları, Kirgız Halkının ortaya çıkması, Kirgızistan'da devlet yapısının oluşumu, sömürgeci dönem, Kirgızistan'ın Rusya'ya katılımı. XIX. yüzyılın ikinci yarısı XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki Kirgız halkının sosyo-ekonomik hayat bağımsızlık, devrimci hareketlerin tarihi ve elbette Türkistan'da 1916 yılındaki milli mücadele hareketinin tarihi önemi de yansımıştır. Yazarlara göre 1916 milli mücadelesinin niteliği milli mücadele devlet oluşumuna olan azmin yeniden ortaya çıktığını göstermiştir (T.K.Koyçiyev, 1994). Bu durumun oluşmasına en çok Sabdan Batır'ın oğullarının düşüncelerinin katkısı olduğu idda edilmektedir. (C. K. Mombekova, 1999) Demek ki 1916 hareketinin devam ettiği dönemde halk devlet organları oluşturmaya çalışmış, hukuksal düzen kurulmuş ve milli devlet oluşumun temelleri atılmaya çalışılmıştır.

2000'li yılların başında Kirgızistan tarihinin bütün okullarda okutulması için devletin temel düşünce ve yapısına uygun *Istoriya kirgızov i Kirgızstana* (Ö.Osmonov & A. Asankanov, 2000) (*Kirgızistan ve Kirgızların Tarihi*), *Kirgızstan tarhi (en bayırkı doordon azırkı mezigilge çeyin)* (*Kirgızistan Tarihi En Eski Dönemden Günümüze Kadar*), *Kirgızistan (Maalımatnaama)* (*Kirgızistan Bilgilendirme*), *Istoriya Kirgızstana (s drevneyşih vremen do naşih dney)* (*Kirgızistan Tarihi (Geçmişten Günümüze Kadarki Tarihi)* adlı eserde hazırlanmıştır. Eserde Kirgızistan tarihinin eski çağlardan günümüze kadarki dönemleri, tarihi şahsiyetlerin hayatları, faaliyetleri, Kirgızistan'ın Çarlık Rusya'ya katılımı, XIX. yüzyılın ikinci yarısı XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki Rusya'nın sömürgeci politikalarına karşı yapılmış olan özgürlük için milli mücadele hareketleri, Soviyet dönemi ve olarak çağdaş bağımsız Kirgızistan dönemi ele alınmıştır. Eserde Türkistan ve bunun yanında Kirgızistan'da 1916 yılındaki milli mücadele hareketinin sebepleri Çarlık Hükümetin Türkistan'daki baskıcı ve sömürgeci (Rus göçmenlerin Türkistana yerleştirilmesi, yerli halkın elinden verimli toprakların zorla alınıp göçmen Rus çiftçilerine verilmesi, Ruslaştırma, dini ve manevi değerlere baskı vb.) politikaları gösterilmektedir. 1916 yılındaki milli mücadele hareketine bay ve manaplar, din adamları, Kirgızistanda yaşayan Kirgızlarla beraber Uygur, Özbek, Dungan, Kazak, Tatar

ve diğer azınlıklar hatta bazı göçmen Ruslar da katıldığı için hareket halkçı nitelikli olarak değerlendirilmiştir. (Osmonov, 2003, s. 177-178)

1916 olayları ve sorunların yeni görüşlerle araştırılmasında G.Aytpayeva'nın "*Ürkün*" *smisl tragedii 1916 goda v kontekste bolşogo vremeni*" (Ürkün, Uzun zaman içerisinde 1916 yılı tradejisinin anlamı) (Aytpayeva, 1999, s. 36-43) D.Saparaliyev'in "*Baatır, vostrebovanniy epohoy*" (Talep edilen dönem batırı), K.Koşoyun (Azamat Altay) "*1916 cilkı kozgolon*" (1916 Ayaklanması), A.Kanimetov'un "*Harekter, spetsifiçeskiye osobennosti i politiçeskoye znaçeniye vosstaniya 1916 goda*" (1916 Ayaklanmasının politik önemi, kendine has özellikleri ve niteliği) ve A.Supatayeva'nın "*1916 cıldagı Tündük Kırgızstandagı kötörülüştün cürüşü cana münözü*" (1916 Yılındaki Kırgızistan'ın Kuzeyindeki ayaklanmanın ilerleyişi ve önemi) adlı makaleleri örnek olarak söylenebilir.

Bilindiği üzere günümüzde 1916 yılında yaşanan olayları adlandırırken Ürkün kelimesi sıkça kullanılmaktadır. Yani 1916 yılında yaşanan acı felaketin diğer bir adı Ürkün'dür. Bu kelimenin kullanılması tarihçiler arasında tartışma konusu bazen olmuştur. Kimileri kün teriminin XX. yüzyılın başında yaşanan olayları adlandırmak için kullanılmasının pek doğru bulmamaktadır. Çünkü tarihçiler Ürkün'ün 1916 yılında yaşananların bir sonucu neticesinde ortaya çıktığını düşünmektedir. G.A. Aytpayeva "*Ürkün: smisl tragedii 1916 goda v kontekste bolşogo vremeni*" (Ürkün Uzun zaman İçerisinde 1916 Yılı Trajedisinin Anlamı) adlı makalesinde 1916 olaylarına "Ürkün" adının tarihçiler ve yabancılar tarafından uydurularak verilmediğini, 1916 yılında yaşanan kanlı olaylar neticesinde kendisi ve geleceği için korkan, endişelenen halkın zihninde canlanarak ortaya çıkmış bir terim olduğunu belirtir. (Aytpayeva., 1999, s. 37) D. B. Saparaliyev Sabdan Batır'ın devrini ve şahsiyetini konu alan onun doğumunun 160.yıldönümü münasebetiyle 19 Ağustos 1999 yılında Bişkek'te düzenlenen ilmi sempozyum için hazırlamış olduğu "*Baatır, vostrebovanniy epohoy*" (Talep Edilen Dönemin Batırı) adlı makalesinde 1916 milli mücadele hareketi sırasında Şabdan'ın oğullarının (Hüsamidin ve Kemel) hareketin liderleri olduklarını, Sabdan'ın ise milletin kalbinde milli kurtuluş mücadelesinin bayrağı olduğunu açıkça dile getirir. (Saparaliyev, 1999, s. 6-14) K. Koşoy (Azamat Altay) "*1916-cilkı kozgolon*" (1916 Ayaklanması) adlı makalesinde 1916 olayların sebeplerini belirtirken bilindik nedenlerin dışında, belki de eserlerde çok az rastlanan bir sebebi ortaya koymuştur. Yazar 1916 olayların çıkış sebepleri arasında 1898

yılındaki Andijan milli mücadele hareketine katılan yerli halkın yerleşim yerlerinin tamamen ortadan kaldırılıp, yerlerine Çarlık Rus tarafından yerleşim yerlerin kurulduğunu. Bu adaletsiz durumun 1916 yılındaki milli mücadele hareketinin doğmasına neden olduğunu belirterek, 1898 yılındaki Andijan ile 1916 milli mücadele hareketleri arasında bir bağ kurmaya çalışır. (K. Koşoy, (Azamat Altay), 2000, ss. 194-210) A. Kanimetov ise “Harakter, spetsifiçeskiye osobennosti i političeskoye znaçeniye vosstaniya 1916 goda” (1916 Ayaklanmasının Politik Önemi, Kendine Has Özellikleri ve Niteliği) adlı çalışmasında hareketin nedenleri arasında, Çarlık Rus İmparatorluğu'nun OrtaAsya bölgesindeki nüfus yapısını değiştirmek amacıyla, Rus göçmen zümrenin çoğunlukta olduğu bir bölge oluşturma gayretlerini göstermektedir. Yazar böylelikle Çarlık Rus yönetimin asıl niyetini ortaya koymuştur. (A.Kanimetov, 2002, s. 97) A. Supatayeva "1916-cıldagı Tündük Kırgızstandagı kötörülüştün cürüşü cana münözü (1916 Yılındaki Kırgızistan'ın Kuzeyindeki Ayaklanmanın ilerleyişi ve Önemi)" adlı makalesinde verdiği bilgilere göre günümüz birçok tarihçiden farklı olarak, adeta 1916 yılındaki milli mücadele hareketini gereksiz bulmakta ve yaşanan olayların neticesinde hareketin halkın nüfus, sosyo-ekonomik ve siyasi planlarına kötü tesir ettiğini düşünmektedir. (A.Supatayeva, 2003, s. 45-57)

XXI. yüzyılın başlarında 1916 olaylar ve sorunları Kırgız tarih yazım biliminde incelenmeye devam etti. Bu incelemelere C. Cakıpbekov'un “Sotsialno-ekonomiceskoye i političeskoy razvitiye Kırgızstana vo vtoroy polovine XIX naçale XX vekov”: Istoriografiya problemi (XIX Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başında Kırgızistan'ın Sosyo-Ekonomik ve Politik Gelişimi: Historiygrafi Sorunları) adlı eseri ve Istoriografiya Sotsialno-ekonomiceskoy i političeskoy istorii Kırgızstana vo vtoroy polovine naçale XXvv. (XIX Yuzyulin İkinci yarısı XX. Yüzyılın Başında Kırgızistan'ın Sosyo-Ekonomik ve Politik Tarihinin Tarihnamesi) adındaki doktora tezi T.Şeyşekanov'un Köldögü kötörülüş (Göl'deki İsyan) adlı çalışması ve Vosstaniye 1916 g Issık-Kulskoy kotlovine: pre osobennosti i predvoditeli (Isık Göl Hendeğindeki 1916 Ayaklanmasının Nedenleri, Özellikleri ve Liderleri) konulu doktora çalışması ve M. Mahmutbekova'nın *Narodno-osvoboditelnoye vosstaniye 1916 goda v Kırgızstane (istoriko-istoçnikovedçeskiy analiz vospominaniy)* (M.Mahmutbekova, 2006, ss. 286-291) (Kırgızistan'da 1916 yılındaki Ulusal Kurtuluş Ayaklanması (Hatıratların Tarihsel Analizi) adlı doktora çalışması ve bu tarihçilerin 1916 milli mücadele hareketi hakkında

uluslar arası konferans, sempozyum ve toplantılar için hazırladıkları daha sonra ise farklı bilimsel dergi ve gazetelerde yayımladıkları makalelerini örnek gösterebiliriz.

Bu çalışmalardan ilki olan C. Cakıpbekov'un *Sotsialno-ekonomiçeskoye i politiçeskoye razvitiye Kırgızstana vo vtoroy polovine XIX- naçale XX vekov: Istoriografiya problemi* (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başında Kırgızistan'ın Sosyo-Ekonomik ve Politik Gelişimi: Historiyografi Sorunları) adlı eseri 2003 yılında Bişkek'te Rusça yayımlanmıştır. (C. Cakıpbekov, 2003)

Cakıpbekov'un eseri giriş hariç, (1920'li Yılların ortası 30'lu Yıllarda Sovyet-Kırgız Tarihçiliğinin oluşması), "*Kötörülüştün azırkı kırgız tarihnaamesinde izildenişi*" (Ayaklanmanın günümüz kırgız tarihnaamasında araştırılması) "*Issledovaniye proplem dorevolyuccionnogo Kırgızstana v seredine 30-h- kontse 50-h godov*" (1930'lu Yılların ortası 50'li Yılların son Kırgızistan'ın Devrim Öncesi Sorunlarının İncelenmesi), "*Sovetskaya istoriografiya dorevolyuccionnogo Kırgızstana (60-ye- seredini 80-h godov)*" (Kırgızistan'ın Devrim Öncesi Sovyet Tarihçiliğinde (1960'lı Yıllar 80'li Yılların Ortası), "*Sovremennaya istoriografiya dosovetskogo Kırgızstana (s seredini 80-h- 90-e godı)*" (Kırgızistan'ın Sovyet Öncesi Çağdaş Tarihçiliği (1980'li Yılların ortasından 90'lı Yıllara Kadar) dört bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda sonuç, kaynakça ve açıklayıcı dipnotlar bulunmaktadır.

Bu eser Kırgızların XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında sosyo-ekonomik, politik ve kültürel hayatlarının tarihini ve tarihnamesini konu almaktadır. Yazar Sovyet dönemi ve sonrasındaki yerli ve yabancı yazarların incelenen dönemdeki Kırgızların sosyo-ekonomik politika ve kültürel hayatlarını konu alan eserleri tahlil etmiştir. Eserinde 1916 Milli Mücadele hareketini sosyo-ekonomik, politik nedenleri, nitelikleri hareketi başlatan güçler ve sosyal katmanların milli mücadele hareketindeki rollerini konu alan eserleri de inceleyip, değerlendirilmiştir.

C. Cakıpbekov 1916 olayların inceleniş tarihini 1920'li yıllar ve 30'lu yılların ortası, 1930'lu yılların ortası 50'li yılların sonuna kadar. 1960'li yılların ortası ve 80'li yıllar ve 1980-90 yıllar arasında şeklinde farklı aşamalara ayırmaktadır.

Yazar 1920'li yılların başı 30'lu yılların ortasında konuyla ilişkin yapılan araştırmalarda konunun anti sömürgeci yanının daha derinlemesine gösterildiğini, fakat 1916 olayları ve

öncesinde cereyan eden milli mücadele hareketleri tahlil edilirken Kırgız toplumun sosyal yapısı hakkında doyurucu bilgiler verilmediğini belirtir. (Cakıpbekov, 2010, s.45) Cakıpbekov, 1930'lu yılların ortası 50'li yılların sonuna kadar yapılan bilimsel toplantılarda ve yayımlanan eserlerde konuyla ilgili değerlendirmelerinde dönemin siyasi yapısına uygun sonuçlara varıldığı görüşündedir. Yazar 1960'lı yılların ortası ve 80'li yıllarda yapılan çalışmalarda 1916 olayların ulusal kurtuluş niteliği olduğu yönünde tek görüşlü olarak değerlendirildiğini düşünmektedir. (C. Cakıpbekov, 1986, s.152)

C. Cakıpbekov, Kırgızların XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında sosyo- ekonomik, politik ve kültürel hayatlarının tarihini ve tarihnamesini konu alan *Istoriografiya Sotsialno-ekonomiceskoy i političeskoy istorii Kırgızstana vo vtoroy polovine XIX- naçale XXvv. (XIX. Yüzyılın İkinci yarısı XX Yüzyılın Başında Kırgızistan'n Sosyo-Ekonomik ve Politik Tarihinin Tarihnamesi)* adlı bir de doktora çalışması yapmıştır. (C.Cakıpbekov, 2013)

Cakıpbekov'un doktora çalışması giriş hariç, “*issledovaniye osnovnih proplem dorevolyutsionnogo Kırgızstana v 20 v kontse 50-h godov*” (1920'li Yıllar ve 50'li Yılların sonunda Kırgızistan'ın Devrim Öncesi Temel Sorunlarının incelenmesi), Sovetskaya istoriografi dorevolyutsionnogo Kırgızstana v 60-h- seredini 80-h godov)” (1960'li Yıllar ve 80'li Yılların ortasında Kırgızistan'ın Devrim Öncesi Sovyet Tarihçiliğinde), “*Sovremennaya istoriografiya dosovetskogo Kırgızstana v 80-e godı XX- naçala XXI vv.*” (XX. Yüzyılın 80'li Yılları XXI. Yüzyılın Başında Kırgızistan'ın Sovyet Öncesi Çağdaş Tarihçiliği) adlı üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın sonunda sonuç ve kaynakça bulunmaktadır.

Yazar doktora çalışmasında devrim öncesi, Sovyet dönemi, sonrasındaki yerli ve yabancı yazarlar incelenen dönemdeki kırgızların sosyo-ekonomik, kültürel politik ve hayatlarını konu alan eserleri tahlil etmiştir. Yazarın doktora tezinin temel aşamaların 1916 milli mücadele hareketinin, 1905-1907 Türkistan'da devrimci hareketin 1898 Andijan ve 1873-1876 Hokand milli mücadele hareketleri sosyo-ekonomik nedenleri nitelikleri, hareketleri başlatan güçler ve sosyal katmanların halk hareketlerindeki rollerini konu alan eserlerin incelenmesi, değerlendirilmesi ve tahlili oluşturmaktadır. Yazarın çalışması, Kırgızların XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında sosyo-ekonomik, politik ve kültürel hayatlarının tarihnamesini konu alan ilk yapıttır. Doktora tezinde konu hakkında bahsi edilen

dönemlerde kaleme alınmış yerli ve yabancı eserler incelenmiş ve tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bu eserlerin büyük bir çoğunluğu tarih kaynaklarında ender bulunan yapıtlardır. Belki de Kırgız tarihnamesinde ilk defa, devrim öncesi, Sovyet dönemi, sonrasındaki yerli ve yabancı yazarların bahsi geçen konuyla ilişkili eserleri karşılaştırma usulü kullanılarak tahlil edilmeye çalışılmıştır.

XXI. yüzyılın başlarında konuyla ilgili önemli çalışmalar yapan tarihçilerden birisi ise T. B. Şeyşekanov'dur. Yazarın Köldögü kötörülüş (Gol'deki Isyan) adlı incelemesi 2003 yılında Bişkek'te Arhi Basimevince Kırgızca basılmıştır. (T. B. Şeyşekanov, 2003)

Şeyşekanov'un bu eseri üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Köldögü kötörülüşün bışıp cetilişi cana kalktın kozgolonu (Göldeki isyanın olgunlaşması ve Halkın Ayaklanması)", ikinci bölüm "Közkarandi emestik uçun çeçkindüü küröştün küç alışı" (Bağımsızlık Yolundaki Kararlı Mücadelenin Güçlenmesi), üçüncü bölüm ise "Kötörülüşün natıycaları, münözü cana maanisi" (Isyanın Sonuçları, Niteliği ve Önemi) olarak adlandırılmıştır. Eserin sonunda sonuç bölümüde yer almaktadır.

Seyşekanov eserinde, 1916 milli mücadele hareketinin sebeplerini, Çarlık Rusya yönetiminin yerli halka karşı uyguladığı sömürgeci siyaseti, hareketin önemli aşamalarının gelişimini ve etkin unsurlarını, milli mücadele hareketine katılan sosyal katmanları, milli mücadelesine katılanların ve önderlerinin isyana ilişkin rolünü Privalsk şehri ve Isık Göl çevresindeki olayların farklılıklarını, özelliklerini, sonuçlarını, niteliğini ve önemini belirleyip değerlendirmiştir.

Yazar eserinde Kırgız bay ve manapların 1916 yılındaki takındıkları tutumları göstermek için iki noktaya dikkat çekmiştir. Birincisi bazı Kırgız bay ve manaplar sömürgeci iktidarın yönetimine çalışmıştır. Sömürgeci iktidarın politikalarına paralel faaliyetlerde bulunmuşlardır. Fakat yazarın da belirttiği gibi bu tür insanlar Kırgızlar arasından fazla çıkmamıştır. İkinci grup ise sömürgeci iktidarın siyasetlerine karşı memnuniyetsizlikleri artan Kırgız bay ve manaplardan oluşmaktadır. Bu durum bu insanların Isık Göl'deki milli mücadele hareketine katılmalarına ve liderlik etmelerine neden teşkil etmiştir. (T.Şeyşekanov, 2012, s. 83) Milli mücadele hareketi bastırıldıktan sonra sömürgeci iktidarın görevlileri harekete liderlik etmiş olan kişileri belirleyip cezalandırmıştır. Çarlık yönetimi bu amaçla sadece Prjivalsk bölgesindeki iki uçastkadan (Prievalsk ve At Başı uçastkaları) 32 kişinin adının bulunduğu listeyi hazırlamıştır. T. Seyşekanov Özbekistan

Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi'nden adi geçen kara listenin bir örneğini alıp, eserinde yayımlamıştır. (T. Şeyşekanov, 2006, ss. 83-85) Araştırmacılar tarafından bu insanların hayatlarını ve faaliyetlerini konu alan çalışmalar yapılma ve böylelikle bu insanları halka tanıtılarak, unutulup gitmemeleri sağlanmalıdır.

Sonuç olarak T. Şekanov'un bu eserini Kırgız tarih yazımında 1916 yılındaki Isık-Göl bölgesindeki milli mücadele hareketinin sebeplerini, ilerleyişini ve sonuçlarını ortaya koyan yeni, bilimsel ve tarafsız bir eser olarak değerlendirebiliriz.

XIX. yüzyılda Türkistan ve bunun içinde Kırgızistan'ın Çarlık İmparatorluğunun tarafında işgali, Türkistan halkının yeniden milli mücadelelerini kazanma arzularını kuvvetlendirmiştir. Türkistan halkının milli mücadele bağımsızlık özlemi 1916 yılında bahsi geçen bölgede vuku bulan milli mücadele hareketinde kendini göstermiştir. Milli mücadelesinin en sert yaşandığı yerlerden birisi ise Kırgızların yoğun olarak yaşadığı yerlerden olan birisi olan Koçkor ve Isık Köl bölgesidir. Bu bağlamda 1916 yılında Koçkor ve Isık Köl vadisinde meydana gelen milli mücadele hareketi, Türkistan coğrafyasında 1916 yılında cereyan eden milli mücadelesinin temel parçalarından birini oluşturmaktadır. Her ne kadar bu bölgelerde meydana gelen milli mücadele hareketi, Kırgızlar için hayal kırıklığıyla neticelense de, milli bilincin uyanmasında büyük katkı sağlamıştır. Nitekim 1991 yılında Kırgızistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, Turdubek Şeyşekanov tarafından Türkistan tarihinde hem önemli bir boşluğu doldurması, hem de kafalara Rus tarihçilerince yerleştirilen ön yargıların düzeltilmesi ve silinmesi amacıyla "*Vosstaniye 1916 g. Issık-Kulskoy kotlovine: predpasilki, osobennosti i predvoditeli*" (Isık Göl Hendeğindeki 1916 Ayaklanmasının Nedenleri, Özellikleri ve Liderleri) konulu bir doktora tezi kaleme alınmıştır. (T. B. Şeyşekanov, 2004)

Şeyşekanov'un doktora tezi "Isık Göl Bölgesi Halkının Sosyo-Ekonomik Durumu", "Milli Mücadelesinin Olgunlaşması", ve "*Isyanın Devam ve Neticeleri*" adlı üç bölüme ayrılmıştır.

Şeyşekanov doktora tezinde milli mücadele hareketinin sosyal-ekonomik ve siyasi sebeplerini ortaya koymuş, Çarlık Rusya yönetiminin yerli halka karşı uyguladığı sömürgeci siyaseti, bunun içinde özellikle tarımsal alanda girişmiş olduğu siyasetin anlamını açıklamaya çalışmış, milli mücadele hareketinin önemli aşamalarının gelişimini ve etkin unsurlarını araştırmış, milli mücadele hareketine katılanların sosyal katmanlarını

belirlemiş, harekete katılanların ve önderlerinin milli mücadelesine ilişkin rolünü ortaya koymuş, Prjevalsk şehri ve Isık Göl çevresindeki olayların farklılıkların özelliklerini, sonuçlarını, niteliğini ve önemini göstermiştir. Yazar ayrıca milli mücadele hareketinin acı sonuçları üzerinde durarak sömürgeci idarenin milli mücadele hareketine karşı güç kullanarak milli mücadele hareketini bastırdıktan sonraki gerçek amacı ve hedefini açığa çıkarmıştır. Böylece Seyşekanov 1916 Isık Göl Bölgesi'ndeki milli mücadele hareketinin tam görünüşünü ortaya koymuştur.

Sonuç olarak yazar 1916 milli mücadele hareketin başlamasını Rusya'nın XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Türkistan ve bunun içinde Isık Köl bölgesinde uygulamış olduğu sosyo-ekonomik, kültürel ve politik uygulamalara bağlamaktadır. I Dünya savaşın getirmiş olduğu yıkımın da halk hareketin oluşumun büyük etkisi olduğunu dile getirmiştir. Milli mücadele hareketine bütün sosyal katmanların katıldığını, başlarında yerli feodal liderlerin bulunduğu altını çizmiştir. Yazar 1916 yılında Isık Köl bölgesinde cereyan eden olayları ulusal kurtuluş mücadelesi olarak nitelemektedir.

Şüphesiz T.Şeyşekanov tarafından kaleme alınan bu çalışma 1916'da Türkistan bölgesinde gerçekleşen milli mücadele hareketinin Kırgız tarihnamesine yeni bir bağımsız bakış açısı getirdiği öne sürülebilir. Bu araştırma, geçmişten günümüze Kırgız Milletinin sömürgeci ulusların işgallerine, baskı ve zulümlerine karşı hürriyet ve milli mücadele için ortaya koyduğu mücadelenin yalnızca bir parçası olan, 1916 olaylarının önemini anlatmaya yardımcı olmaktadır.

XXI. yüzyılın başlarında konuyla ilgili eserler ortaya koyan tarihçilerden bir diğeri ise Mahmutbekova Mistegül'dür. Yazar 1916 milli mücadele hareketinin güncelliğini koruduğu bir dönemde, Çarlık Rusya'nın Türkistan ve bunun içinde Kırgızistan'da yürüttüğü sömürgeci siyaseti ortaya koymak amacıyla yeni arşiv kaynaklardan, eserlerden ve milli mücadele hareketine katılmış ya da şahitlik etmiş kişilerin hatıratlarından elde edilen bilgilerden 1916 olaylarını konu alan *Narodno osvoboditelnoye vosstaniye 1916 goda v Kirgızstane (İstoriko-istoçnikovedçeski y analiz vospominaniy) (Kırgızistan'da 1916 Yılındaki Ulusal Kurtuluş Ayaklanması Hatıratların Tarihsel Analizi)* (M. Mahmutbekova, 2008) adlı bir doktora çalışması yapmıştır.

Mahmutbekova'nın üç bölümden oluşan tez çalışmasının birinci bölümü "istoriceskoye vosstaniya" (isyanın Tarihi nedenleri) olarak adlandırılmıştır. İkinci bölüm "Hod

vosstaniya" (İsyanın İlerleyişi), üçüncü bölüm ise "Bespoşadnoye podavleniye vosstaniya" (İsyanın Acıma a Bastırılması) şeklinde isimlendirilmiştir.

Mahmutbekova doktora tezinde, Orta Asya ve bunun içinde Kırgızistan'da gerçekleştirilen milli mücadele hareketinin, XIX. yüzyılda Rusya'daki istikrarsız toplumsal gelişmelerin neticesinde istila etmiş olduğu Orta Asya topraklarında uyguladığı sömürgeci siyasetine ve amaçlarına alet ettiği yerli feodallere karşı olduğunu kanıtlamaya çalışır. Kırgızistan Çarlık Rusya tarafından sömürüldüğü dönemde Rusya'nın halkların ortasındaki eşitsizlikten faydalandığını, siyasi amaçlarına ulaşmak için bazı Kırgız baylarını kullandığının altını çizer. İstilacı Rus hükümeti halkın manevi değerlerini hiçe saydığını ve küçümsediği ifade eder. 1916 yılında Orta Asya bunun içinde Kırgızistan'daki milli mücadele hareketinde binlerce insan hayatını kaybettiğini, mülteci durumuna düştüğünü ve büyük oranda maddi kaybın bulunduğunu sayısal verilere dayandırarak eserinde belirtir. Yazar bu bağlamda 1916 olaylarını sömürge karşıtı bir ulusal kurtuluş hareketi olarak niteler.

2006 yılında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te 1916 milli mücadele hareketin 90. yılı dönümü münasebetiyle bilimsel sempozyum gerçekleştirilir. Konferansta 1916 milli mücadele hareketi ile ilgili farklı görüşler ortaya koyulur. Bilimsel sempozyumda hareketin, sosyo-ekonomik ve siyasi sebepleri, liderleri, niteliği, anlamı, harekete katılan sosyal katmanlar, milli mücadele hareketi sırasında Kırgız-Kazak ilişkileri gibi konular ele alınır. Bunun yanında konferansta Merke ve Isık Köl'deki milli mücadele hareketleri hakkında bilgiler verilir. Sempozyum için hazırlanan 1916 olaylarıyla ilgili "Kırgızistandagi 1916 cılkı Eldik Erkindik kötörülüştün tüpkü sebebi" (M.Mahmutbekova, 2006 ss.286-291) (*Kırgızistandaki 1916 yılındaki Milli mücadele hareketinin çıkış sebepleri*) adlı çalışması ve makaleler "Voprosı istorii Kırgızstana" (Kırgızistan Tarihinin Sorunları) adlı bilimsel dergide yayımlanmıştır.

Konferansa iştirak eden katılımcılardan Dc. Cunuşaliyev'in "Tündük Kırgızstan 1916-cıldagi kötörülüştün oçogu" (*Kırgızistan'in Kuzeyi 1916 Yılındaki Ayaklanmanın Merkezi*), K. K. Karakeyev'in "Vosstaniye 1916 goda: yıvo mesto i znaçeniye" (*1916 Ayaklanması: Onun Yeri ve Önemi*), A. A. Arzımatov'un "Zemelnıy vopros i vosstaniye 1916 g. v Kırgızstane" (*Kırgızistan'da 1916 Ayaklanması ve Toprak Meselesi*), N. A. İsabayeva'nın "1916-cıldagi kötörülüştün sotsialdik-ekonomikalık cana sayasi sebepteri"

(1916 Ayaklanmasının Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Sebepleri) ve K. C Soltonbekova'nın '1916-c. kötörlüştün özgöçölükörü" (1916 Ayaklanmasının Özellikleri) adlı bildirimlerinde, yazarlar 1916 yılında Türkistan'da bunun yanında günümüz Kırgızistan topraklarında meydana gelen sonu acılı milli mücadele hareketinin nedenlerini Çarlık Rusya'nın iskân, toprak su siyaseti, Çarlık Rus yöneticilerin yerli göçmen halkı hor görmesi, yıldan yıla artan vergiler, askeri-sömürgeci yönetim sistemi, I. Dünya savaşı yıllarında yaşanan zorluklar ve Orta Asya'daki Müslüman, Yerli halkların askere alınması yönündeki Çar'ın 25 Haziran'da ilan ettiği kararnamesi göstermektedirler. K.C.Soltonbekova "1916-c. kötörlüştün özgöçölükörü" (1916 Ayaklanmasının Özellikleri) adlı bildirisinde yukarıdaki bilgilerin ışığında 1916 yılındaki hareketinin kendine has özelliklerini, sebeplerini Kırgızların Çarlık Rusya'nın eğemenliğine girmesiyle oluştuğunu şu örnekle: "Çarlık hükümeti 1907 yılından başlayarak göçmen Ruslara iyi yerleri, ekin ekilen toprak, mera, bahçe, kışlakları... verdi. Kırgızları suyu olmayan, kurak yerlere yerleştirdi."diyerek özetlemektedir. (Soltonbekova, 2006, s. 68-70)

Diğer katılımcılardan A. B. Bedelbayev'in "1916-cıldagı kötörlüştün Kemin öröönündo cürüşü" (1916 Yılındaki Ayaklanmanın Kemin'de İlerleyişi), T.İ. Asanov'un "*Kanat İbike uulu (Kanat Abukin) 1916-c. kötörlüştün cetekçisi*"(Kanat Abukin 1916 Ayaklanmasının Lideri), A. Ş. Mahayeva'nin "1916-c. kötörlüştögü kırgız-kazak ıntımagı" (1916 Yılı Ayaklanmasında Kırgız-Kazak işbirliği), D. S. Madcun'un "Vosstaniye 1916 g. v Kırgızstane i uçastiye v niyom dungan Prjevalskogo uyezda" (Kırgızistan'daki 1916 Ayaklanmasına Prjevalsk Bölgesindeki Dunganların Katılımı),T.B. Şeysekanov'un "Köldögü boştonduk kıymıldın cetekçileri cönündö" (Göldeki Milli Mücadele Hareketinin Liderleri Hakkında), S. U. Dyuşenbiyev'in "Isikköldögü kötörlüş A. Bekcanov'dun eskerüsündö" (Isık Göl'deki Ayaklanma A. Bekcanov'un Hatıratında) ve T. A. Mırzabayev'in"1916-cıldagı Merkendegi kötörlüş" (Merke'deki 1916 Ayaklanması) adlı bildirimlerinde ise Kemin, Prjivalsk, Isık Köl ve Merke'deki milli mücadele hareketleri, hareketlerin liderleri (Kanat Abukin gibi) ve halk hareketine katılanlar hakkında bilgiler verilmektedir. (T. A. Mırzabayev, 2006, ss. 64-66) Yedisu'da cereyan eden 1916 milli mücadele hareketine Kırgızlar kadar Kazaklar da katıldı. Nitekim A.Ş.Mahayeva "1916-cıldagı kötörlüştögü kırgız-kazak ıntımagı" (1916 Yılı Ayaklanmasında Kırgız-Kazak işbirliği) (A.Ş.Mahayeva, 2006, s. 33) adlı

bildirisinde 1916 olaylarını: “1916 yılındaki Kırgız-Kazak ayaklanması” olarak adlandırılmaktadır. Bilindiği gibi 1916 milli mücadele hareketine Kırgız, Kazak Özbekler gibi kökeni aynı kardeş halkların yanısıra müslüman Dunganlar da müslüman kardeşlerine destek vermek amacıyla bu savaşa katılmıştır. D.S. Madcun “Vosstaniye 1916 g Kirgizstane i uçastiye v miyom dungan Prievalskogo uyezda” (Kırgızistan'daki 1916 u Ayaklanmasına Prjevalsk Bölgesin'deki Dunganların savaşa Katılımı) adlı çalışmasında 1916 yılındaki Kırgız Dungan kardeşliği ve birlikteliğini şu sözlerle dile getirmekte: *Dunganlar sömürgeci Rus hükümetinin zulmünden korkmalarına rağmen müslüman kardeşleri olan Kırgızlara Yedisu'daki Ruslarla olan savaşta yardım ettiler.* Konferansta 1916 olaylarının konuyla ilgili yazılmış bazı edebi ve bilimsel eserlere yansımalarını konu alan bildirilerde hazırlanmıştır. (D.S.Madcun, 2006, s. 43-48) Katılımcılardan Ü.B. Kultayeva “Aalı Tokombayevdin “Kanduu cıldar” romanının uluttuk adabiyatı ordu (Aalı Tokombayev'in "Kanduu cıldar Romaninin Milli Edebiyattaki protsesstegi Yeri)" adlı bildirisinde Aali Tokombayev'in Kanduu cıldar (Kanlı Yıllar) romanını milli edebi süreçteki yerine, (Ü.B.Kultayeva, 2006, s. 26-30) T.K.Arzubayev “1916-cıdagı kötörülüştün eldik çıgarmalarda çağıldırılışı” (1916 Yılındaki Ayaklanmanın Halk Eserlerine Yansıması) adlı bildirisinde 1916 milli mücadele hareketinin halk eserlerine, (T.K.Arzubayev, 2006, s. 30-33) K. D. Düşenaliyev ise "1916- cıdagı kötörülüştün C. Abdrahmanovdun kitebinde çağıldırılışı” (1916 Yılındaki Ayaklanmanın Cusup Abdrahmanov'un Eserine Yansımaları) adlı bildirisinde C.Abdrahmanov'un eserine yansımalarına farklı açılardan kendi görüşlerini katarak günümüz şartlarındaki fikirler göz önünde bulundurarak değinmişlerdir. (Düşenaliyev, 2006, s. 49-50) Nitekim K.Duysenaliyev 1916 cıdag kötörülüştün C Abdrahmanovdun kitebinde çağıldırılışı” (1916 Yılındaki Ayaklanmanın Cusup Abdrahmanov'un Eserine Yansımaları) adlı bildirisinde Cusup Abdrahmanov'u, 1916 ayaklanmasını bilimsel olarak inceleyen, Kırgız halkının içinden çıkmış ilk tarihçisi olarak olarak adlandırmaktadır. Z.Eraliyev'in farklı dönemlerde Kırgızistan'da 1916 yılındaki milli mücadele hareketinin niteliği, liderleri ve sonuçları hakkındaki değişik görüşleri ele alan “Kırgızstandağı 1916 cıdagı kötörülüştün münözü ayırım cetekçileri cana tıyanagı cönündögü köz karaştarga karata” (Kırgızistan'daki 1916 Ayaklanmasının Niteliği, Farklı Liderleri ve Sonuçları Hakkındaki Bakış Açılına Yönelik) adlı bildirisi bahsi geçen bilimsel dergide dikkat çeken çalışmalardan birisidir. Eraliyev öne çıkan

yazarların konuyla ilgili farklı görüşlerini dile getirerek konuyu özetlemektedir. (Eraliyev, 2006, s. 11-12)

Son olarak, adı geçen dergide S.M.Skripkina'nın genç araştırmacılar, öğrenciler ve 1916 olaylarını analiz etmek ve kendi düşüncelerini paylaşmak isteyen kişilerin Kırgız Cumhuriyet İlimler Akademisi'nin El Yazma bölümünde bulunan, başta Kırgızistan olmak üzere diğer eski SSCB ülkelerinden Kazakistan, Özbekistan ve Rusya'nın Merkez Arşivlerinden C. Medcitov, A. F. Lacko, S. Kerimbayev, A. G. Zima, T Duyşemaliyev, G. Nurov, M. D. Rabinoviç, Pyaskovskiy vb. tarihçiler tarafından toplanan ve derlenen arşiv belgelerine nasıl ulaşılabileceği, faydalanabileceği ve belgelerde ne gibi bilgilere ulaşıldığını anlatan “Izuçeniye vosstaniya 1916 goda v Kırgızstane po materialam rukopiskogo fonda Natsionalnoy akademi nauk Kırgızskoy Respubliki” (Kırgızistan'daki 1916 Ayaklanmasının Kırgız İlimler Akademisindeki El Yazmalar Bölümünde Bulunan Belgelere Göre İncelenmesi) adlı bildirisini de belirtmekte fayda var. (Skripkina, 2006, s. 71-78)

Sempozyum'da sunum yapılan bildirilerde yazarların farklı konulara temas ettikleri görülmektedir. Fakat yazarların birçoğu 1916 olaylarını ulusal kurtuluş hareketi olarak niteleyerek bu konuda hem fikir oldukları anlaşılmaktadır. 1916 olaylarıyla ilgili incelemelere S. D. Batırbayeva ve S. M. Skripkina'nın “Vosstaniye 1916 goda v demograficeskom aspekte” (Demografik Açından 1916 Ayaklanması), C. B. Alımbayev'in "Turkestandağı kolonialdık sayasat cana Fergana örönündögü 1916 cıldağı kötörülüştün baştalışı" (Türkistan'daki Sömürgeci Siyaset ve Fergana Bölgesinde 1916 Ayaklanmasının Başlaması), A. S. Begaliyeva'nın “İstoriografiya vosstaniya 1916 goda v Sentralnoy Azii” (Orta Asya'daki 1916 Ayaklanmasının Tarihçesi), B. Bakeyeva'nın “Vosstaniye 1916 g. v Kırgızstane: priçini yivo vozniknoveniya i porajeniya” (1916 Ayaklanması: Sebepleri, Ortaya Çıkışı ve Yenilişi) adlı Kırgızistan'da 2006, 2007 ve 2008 yıllarındaki farklı dergilerde yayımlanan makalelerle ve B. Maksütov'ün “Manas Atamızdan bugünkü kungö çeyin” (Manas Atamızdan Günümüze kadar) adlı eseriyle devam edilir. Ş. D. Batırbayeva S.M. Skripkina “Vosstaniye 1916 goda v demograficeskom aspekte” (Demografik Açından 1916 Ayaklanması) adlı makalelerinde günümüze kadar 1916 yılında yaşanan kanlı ayaklanmada, yerli halktan hayatını kaybedenlerin sayısı bu konuyla ilgili araştırma yapan yazarların verilerini de karşılaştırarak yaklaşık bir sonuç çıkarmaya çalışmışlardır. S. D. Batırbayeva, S. M.

Skripkinaya göre Pişpek ve Prievalsk Uyezlerin'de 1916 olayları sırasında 35.9 bin kişi hayatını kaybetmiştir. (Ş. D. Batirbayeva & S. M. Skripkina, 2006, ss. 57-60) C.B Alımbayev'in "Turkestandağı koloniyaldik sayasat cana Fergana öröönündögü 1916 cıldağı kötörülüştün baştalışı" (Türkistan'daki Sömürgeci Siyaset ve Fergana Bölgesinde 1916 Ayaklanmasının Başlaması) adlı makalesi Fergana bölgesindeki 1916 milli mücadele hareketinin alev aldığı konu almaktadır. Yazar milli mücadele hareketinin temel sebepleri olarak. Rus İmparatorluğu'nun Orta Asya'daki idari yönetim sisteminin temel prensipleri ve kendine has özellikleri ortaya koymaya çalışmışlardır. Yazar makalesinde Fergana bölgesinin Oş, Namangan ve Andican bölgelerindeki milli mücadele hareketlerinin başlayışını arşiv kaynaklarının ışığında ele almıştır. (Alımbayev, 2007, s. 75-84) A. S. Begaliyeva'nın "İstoriografiya vosstaniya 1916 goda v Sentralnoy Azii" (Asya'nın merkezin'deki 1916 Ayaklanmasının Tarihçesi) adlı makalesi Asya'daki 1916 yılındaki kanlı milli mücadele hareketinin tarihnamesine ayrılmıştır. Yazar çalışmasında 1916 milli mücadele hareketinin tarihnamesini oluştururken çok sayıda kaynak ve eserden faydalanmıştır. Yazar bu eserlerdeki farklı görüşleri karşılaştırma usulünü kullanarak tahlil etmeye çalışmıştır. (Begaliyeva, 2007, s. 45-50) B. Maksutov ise Manas Atabızdan bugünkü kungö çeyin (Manas Atamızdan Günümüze kadar) adlı eserinde 1916 olaylarına da değinerek, günümüze kadarki 1916 milli mücadele hareketi ile ilgili yazılmış fikirleri eleştirerek şahsı görüşlerin ve konuyla ilgil fikirlerin ilave eder. B. Maksütov ilimi araştırmasında 1916 yılındaki hareketin nedenleri üzerinde durur. Yazar milli mücadele hareketinin temel sebepleri olarak, Çarlık Rusyanın baskıcı, sömürgeci zulüm siyasetini, halkın ağır şartlar altındaki hayat mücadelesini ve I. Dünya savaşında Rusya'nın çaresiz durumu, ekonomik ve siyasi açıdan zayıflamasını göstermektedir. Maksütov milli mücadele hareketinin Çüy vadisinde: Tokmok ve Kemin'de 8 Ağustos 1916'da başladığını belirtir. (Maksütov, 2007, ss. 134-180) Maksütov'a göre Kemin'de Atake, Sarıbagış boluşlarında yaşayan Kırgızlar ilk olarak Ruslara karşı başkaldırmış, onların liderleri ise Sultan Dalbayev, Borombay Sazayev, Bayımbet Borombayev ve Alaguş Cantayev'dir. Maksütov bunun yanında Kemin suyunun iki tarafında yaşayan halk, yaptıkları toplantıda Möküş Acı Şabhanov'u han ilan ettikleri, bütün bunlar olurken İbrayım Tölö Uulu (Şabdan'ın kardeşi), Boom'un içinden ele geçirdiği silahlarla geldiği ve onlara katıldığı hakkında bilgiler verir. (B. Maksütov, 2012, s. 145) Fakat Maksütov hareketin başında siyasi yandan eğitilmiş, savaş oyunlarının

iyi benimseyen, devlet sistemi hakkında bilgili ve her yönden yetiştirilmiş, yetenekli bir örgütlü başkanın olmadığına altını çizer. Son olarak B. Z. Bakeyeva, “Vostaniye 1916 g. v Kırgızstane: priçini yıvo voznikoveniya i porajeniya” (1916 Ayaklanması: Sebepleri, Ortaya Çıkışı ve Yenilişi) adlı bildirisinde 1916 yılında Kırgızistan'da yaşanan olaylara değinmiştir. Bakeyeva olayların çıkış sebeplerini, bilindik nedenlerden sayılan Çarlık Rusya'nın Orta Asya ve bunun yanında Kırgızistan'da uyguladığı sosyo-ekonomik ve siyasi nedenlere bağlı sömürgeci ve emperyalist politikalarına bağlamakta. Bakeyeva 1916 yılında Çarlık idaresinin özgürlük için başkaldıran halka karşı tutumunu insanlık dışı ve kanun dışı olarak nitelemektedir. (B.Z.Bakayeva, 2008, s. 54)

2011 yılında tarihe "Ürkün" olarak adı geçen, acı olayların yaşandığı dönemi ve şehit olanları anmak için 1916 olaylarının 95. yıldönümü nedeniyle devlet destekli geniş çaplı anma programları hazırlandı. Bu programlar çerçevesince “1916 cılındığı Uлуу Ürkün kırgız elinin tarihıy tagdırında” (1916 Yılındaki Büyük Ürkün Kırgız Halkının Tarihi Kaderinde) adlı bilimsel konferans Bişkek'te 9 Ağustos 2011 yılında devlet tarih müzesinde gerçekleştirildi. Konferans Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı personeli, Kırgızistan Devlet İlimler Akademisi ve Kırgızistan Milli Eğitim Bakanlığı tarafından organize edilmiştir.

Bilimsel konferans açık tartışmalar şeklinde geçmiş ve konferansa katılan E.S. Kaptagayev “1916 cılıkı kırgız elinin uluttuk-boştonduk küröşü akıykat baasın alış kerek” (1916 Yılındaki Kırgız Ulusal Kurtuluş Hareketinin Gerçek Değerinin Verilmesi Gerek), Dc. Cunuşaliyev “Kolonialnaya politika tsarizma v Kırgızstane” (Çarlığın Kırgızistan'daki Sömürgeci Politikaları), T. Toktonaliyev “Kasımalı acı 1916 cılıkı kötörülüştün çıgaan kol başçılarının biri” (Hacı Kasımalı 1916 Ayaklanmasının Seçkin Liderlerinden Biri) T. N. Ömürbekov “1916 cılıkı kötörülüştün öbölğölörü, negizgi oçoktoru, cetekçileri cana özgöçölüktörü” (1916 Ayaklanmasının Nedenleri, Önemli Merkezleri. Liderleri ve Özellikleri), “Kırgızstandağı 1916 cılıkı uluttuk boştonduk kötörülüş”(Kırgızistandaki 1916 milli mücadele hareketi) C.A. Düyşeyev "Professor Kuşbek Üsenbayev 1916-cılıdağı kötörülüştün başkı izildööçüsü" (Prof Dr. Kuşbek Üsenbayev 1916 Yılındaki Ayaklanmanın Baş Araştırmacısı), C. Cakıpbekov "1916-c. Kötörülüştü azırkı kırgız tarihnaamesinde izildenışı" (1916Ayaklanmasının Günümüz Tarihnamesinde İncelenmesi). K.S. Moldokasımov “1916 cıl Erkindik üçün kötörülüştün baraktarı cana sabaktarı” (1916 Milli Mücadelesinin Sayfaları ve Sonuçları) A.R.

Bikbulatova "Kırgızstandağı 1916-cılkı kötörülüş cana aga başka etnostordun katışısuu" (Kırgızstan'daki 1916 Ayaklanması ve Ona Başka Etnik Grupların Katılımı) M.İ. Isabekova "1916 cıldağı kötörülüş cana Kırgızstanda koomduk-sayasiy kıymıldın küç alışı" (1916 Ayaklanması ve Kırgızistan'da Toplumsal-Siyasi Hareketin Güçlenmesi), N.A.Isabayeva "1916-cılkı kötörülüş cana padışa ökmötünün agrardık sayasatının zalakaları" (1916 Ayaklanması ve Çarlık Hükümetinin Tarım Politikalarının Etkileri), T.İ. Asanov "Kötörülüştögü kaçkındardın abalı" (Ayaklanmadaki Kaçanların Durumu), A.R. Coşbekova "Migratsionnaya politika Tsarizma i naseleniye Kırgızstana vo vtoroy polovine XIX-naçale XX veka" (Çarlığın Göç Politikaları ve XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başında Kırgızistan'ın Nüfusu), O.P. Şatılov "Vosstaniye 1916 goda i mnogonatsionalnoye naseleniye Talaskoy dolini" (1916 Ayaklanması ve Talas Vadisindeki Çokuluslu Nüfus) R.C Usenova "Akademik S. İ. İlyasovdun emgekterinde "1916-cıldağı eldik-boştonduk kötörülüştün negizgi sebepterinin çağıldırılışı" (Bilim Adamı S.İ. İlyasov'un Eserlerinde 1916 Halk Kurtuluş Ayaklanmasının Temel Sebepleri), T.K. Arzıbayev "1916-cıldağı kötörülüştün kara taktarı" (1916 Ayaklanmasının Kara Yanları), A.K. Kanimetov ve N.A. Tagaybayev "Padışa ökmötünün kolonizatorduk sayasatı 1916 cıldağı kötörülüştün başkı sebebi" (Çarlık Hükümetinin Sömürgeci Siyaseti 1916 Ayaklanmasının Temel Nedeni), Z. Ergeşov "XIX kılımdın ayagı XX kılımdın başındağı çıkış Fergana'dağı kırgızdardın çarbası" (XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başında Doğu Fergana'daki Kırgızların Ekonomisi), A. Asakanov "Ulu Ürkündögü kaçkındardın Kıtaydağı konuş curttarı: tarih cana azırkı uçur" (Ulu Ürkün'deki Kaçanların Çin'deki Yerleştiği Yerler: Tarih ve Günümüz) T.K. Kenensariyev "Anciyan-kırgız kötörülüşü 1916-cıldağı eldik boştonduk kıymıldın algaçkı cışaanı katarı" (Andican-kırgız Ayaklanması 1916 Halk Kurtuluş Hareketinin İlk Belirtisi Hakkında), A.B. Bedelbayev "Kemen örönü boştonduk kötörülüşünün negizgi oçktorunun biri" (Kemen Bölgesi Kurtuluş Ayaklanmasının Önemli Merkezlerinden Biri), B. Maksutov "Kötörülüştün uyuşturuçuları cana cetekçileri" (Ayaklanmanın Örgütleyicileri ve Liderleri), T.B.Şeyşekanov "Isık-Köl öröönündögü 1916-c. Uluttuk boştonduk kötörülüşünün öbölğö. sebepteri cana baştalisi" Isık Göl Bölgesindeki 1916 Ulusal Kurtuluş Hareketinin Sebepleri ve Başlaması), R.Coldoşev "*Kırgız manaptarınının 1916-cıldağı kötörülüştögü rölü*" (Kırgız Manaplarınının 1916 Ayaklanmasındaki Rolü), M. Mahmutbekova "*Kırgızstandağı 1916 cıldağı eldik erkindik kötörülüş-Macar* (vengr)

sürötkerlerinin emgeginde" (Kırgızistan'daki 1916 Halk Milli Mücadele Ayaklanması-Macar Fotoğrafçıların Eserinde), B. S. Caliyeva "*1916- cıldağı kötörülüştün Ferganada cana Cizaktağı cürüşü*" (1916 Ayaklanmasının Fergana v Cizak' da İlerlemesi), T.A. Asanturova "*Vliyaniye vosstaniya 1916 goda na formirovaniye obşestvenno-politiceskiy organizatsiy v Kırgızstane*" (1916 Ayaklanmasının Kırgızistan'daki Toplumsal-Politik Teşkilatlanmaların Oluşumuna Etkisi), M. M. Cusupova "*1916-cılkı kötörülüş uçurundagu Talastagi okuyalar*" (1916 Ayaklanması sırasında Talas'daki Olaylar) A.S. Mamrasulov "*Professor Anvarbek Hasanovdun emgekterinde kırgız elinin boştonduk küröşünün izildenışı*" (Anvarbek Hasanov'un Eserlerinde Kırgız halkının Kurtuluş Mücadelesinin İncelenmesi), G. C Codoldobayeva "*1916-cılkı Uluu Urkün cana kaçkındardın tagdı*" (1916 Ulu Ürkün v Kaçanların Kaderi) E. Turgunbay "*1916-cılkı kötörülüştün çıguu sebepterin izildöögö kee bir maselelerge karata*" (1916 Ayaklanmasının Çıkış Sebeplerinin Bazı Sorunlara Göre İncelenmesi), G.Ş. Tokobayeva "*Içki Tenir-Tooluk kırgızdardın boştonduk küröşü* (Içki Tenir-Toolu Kırgızların Kurtuluş Mücadelesi) adlı bildirimlerinde yeni fikirler ortaya koydukları gözükmekte. Önceleri toplum ve bilim çevreleri tarafından bilinmeyen bu konuyla ilgili arşiv ve tarihi kaynakları tahlil ederek nesnel sonuçlara varmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Tartışmalar, farklı görüşler, konunun karmaşık ve keskin olması 1916 milli mücadele hareketinin bilimsel öneminin büyük olduğunu göstermektedir. Her ne kadar günümüze kadar konuyla bağlantılı birçok çalışma yapılsa da, gelecekte çok sayıda bilimsel çalışmanın kaleme alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

1916 milli mücadele hareketinin 95 yıldönümü nedeniyle düzenlenen ilimi konferansa katılımcılar tarafından sunulan bildiri ve makaleler bir eserde toplanmıştır. Eserde hareketin önkoşullarını, sebeplerini, başlayışını ilerleyişini, bastırılmasını önemli noktalarını, özelliklerini, liderlerini ve tarihi önemini belirten asil fikirlerin ortaya konulduğu gözlenmektedir. Bu bağlamda konferansa katılan katılımcılar genel olarak şu sonuçlara varır.

1. 1916 olaylarının amacı, yükümlülüğü ve özellikleri dikkate alındığında ulusal- milli mücadele hareketi nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Kırgız halkı gelecekte hür ve bağımsız olarak varlığını sürdürebilmek için Rus İmparatorluğunun sömürgeci ve baskıcı politikasına karşı mücadeleye başlamıştır.

2. 1916 milli mücadele hareketi rastgele başlamamış. Onun birçok siyasi, sosyal ve ekonomik sebepleri vardır: Rus İmparatorluğunun iskân, toprak su politikası, yıldan yılı artan vergiler, askeri sömürgeci yönetim sistemi, askeri yönetimin Kırgızların saygın insanlarını yönetimden uzaklaştırması, halktan münferit tutması, sürekli takip etmesi, yönetimin Kırgız örf ve adetlerini yok sayması, git gide baskı ve zulmün artması, memurların aç gözlülüğü, zengin Rus kulakların yerli halkı vahşice sömürmesi, I.Dünya savaşı yıllarında yaşanan zorluklar ve Türkistan'daki halkların 18-43 arasındaki erkekleri askere alınması yönündeki Rus İmparatorluğunun ilan ettiği kararnamedir. (T.N.Ömürbekov, 2012, s. 37) *1916 Ayaklanmasının acımasızca bastırılmasına rağmen bu olayın tarihteki yeri önemlidir.* Bu milli mücadele hareketinde kırgızların özgürlük, bağımsızlık, hür ve güçlü bir devlet kurma arzusunda olan millet zalimlere karşı savaşarak büyük bir tecrübe edindiler. 1916 milli mücadele hareketi Orta Asya, Kazakistan ve Kırgızistan bölgesindeki Rus Çarlığının kolonyaldık gücünü azaltarak rus hükümetinin 1917'de yıkılmasına neden olmuştur, hatta sonraki yıllarda Avustra-Macaristan (Avstriya-Vengriya), Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasına da büyük bir etkisi olduğu söylenmektedir. (T. N. Ömürbekov, 2016, s. 179)

3. Milli mücadelesine farklı bölgelerde halkın içerisinde çıkmış cesur, vatansever ve dindar kişiler liderlik etmişlerdir. Bu insanlar uzun süre yaşadıkları yerlerde halklarının sorunlarına çare aramış, sorunlarını gidermiş, yaşadıkları yerlerde sevilen, sayılan ve el üstünde tutulan kişilerdir. Mambet Uulu Kasımaalı, Sabdan'ın oğulları Möküş, Kemel ve Isamidin, İbrahim Tölöyev. Kanat Ibike, Kıdır Ake, Kökümbayın oğulları İsmayil, İbrayim, Tezekbay Tülkü Uulu (oğlu) vb. liderler yanlarındaki cesur Kırgız yiğitlerle, ağır silahlarla halka karşı katılımda bulunan Rus birliklerine karşı sopa, balta, kılıç ve Rus askeri garnizonlarına düzenledikleri baskınlar sonucu ele geçirdikleri hafif silahlarla karşı koymaya çalışmış, bir çare Kırgız halkın hürriyeti için mücadele etmişlerdir. Nitekim Kırgız halkının özgürlüğü için mücadele eden Kırgız liderlerinin 1916 milli mücadele hareketinde büyük rol oynadıkları görülmektedir. (Rıskul Coldoşev, 2015, ss. 217-224)

4. Kırgızistan'daki olaylar bütün Orta Asya'daki 1916 ulusal-milli mücadele hareketinin ayrılmaz bir parçasını ve kaynağını teşkil etmektedir. Bu bağlamda Kırgızistan'daki olayların cereyan ettiği önemli yerler olarak Çuydun Törü, iki Kemin, Isık Köl bölgesi ve içki Tenir-Too, Koçkoru gösterebiliriz. Kırgızlar belirtilen yerlerde Rus Hükümetine ve

cezalandırıcı askerlere karşı bir cesurca mücadele vermiştir. Demek ki, 1916 milli mücadele hareketi Sovyet döneminde dile getirildiği gibi hiç bir şekilde feodal-monarşi nitelikte gerici bir halk hareketi değildir. (Askar Bedelbayev, 2012, ss. 190-195)

5. Ruslar Türkistan halkının milli mücadelesini şiddetli bir şekilde bastırmak için Yedisu'ya farklı taraflardan: Andican taraftan Narın'a, Çimkent taraftan Pişpek, Tokmok, Semey ve Verniy'e (Alma-Ata) ağır silahlı binlerce asker gönderirler. Cezalandırıcı birliklerde olarak bilinen bu askerlere, Kırgız, Kazak ve diğer etnik gruplar sert bir şekilde karşılık vermesine rağmen sınırdaki dağlara çekilmeye başladılar. 1916 milli mücadele hareketinin istenilen sonuçla bitmemesiyle birlikte onbinlerce Kırgız ve Kazak halkı anavatanlarını terk edip, Doğu Türkistan'a (Çine) zorunlu olarak göç etmek mecburiyetinde kaldılar. Kaçan halk iki yolla Doğu Türkistan'a ulaştı: Birincisi Narın deryası boyunca Aksay'ı ve Torugartı geçerek, ikincisi ise Bedel dağ (Bedel Aşuusu) geçidini aşarak, sayıları 164 bine ulaşan biçare Kırgız ve Kazaklar (Yedisu bölgesinden Doğu Türkistan'a kaçanları sayısı 164 bine ulaşmış, bunların içinden 130 bini Kırgız'dır. Prjievsk (Karakol) ve Narın bölgelerinden-27000 aile, Pişpek ve Tokmok uçastkalrından-8000 aile, Carkent ve Verniy bölgelerinden 10000 aile Doğu Türkistan'a kaçmayı başarmıştır). Doğu Türkistan'a Kaşgar, Üçturpan, Altışaar (Üç Tufan) ve Kulca şehirlerine ayakbastılar. Cezalandırıcı kuvvetler ise Kırgızların yaşadığı yerleri ve içindeki insanları katlederek yakıp yıktı. (Temir Asanov, 2012, ss. 88-104)Doğu Türkistan sınırına ulaşan insanlar birçok zorluklarla karşı karşıya kaldı. Sınır geçtiklerinde başlayan soğuk biçare Kırgız ve Kazakların açlıktan, hastalıktan hayatlarını kaybetmesine ve hayvanlarının ise yok olmasına neden oldu. Çin hükümeti ve memurları ise kendilerine sığınan Kırgız va Kazaklara kötü muamele gösterdi. Kaçanlar ellerinde kalan son mallarını, mülklerini, eşlerini ve hatta öz çocuklarını Çin hükümetine vermek zorunda kaldılar. Diğer taraftan Kalmaklar, Kırgız ve Kazakların bu zor durumlarından faydalanıp onlara saldırdı, bir avuç un bir kesim ekmek için genç kız-oğlanların satmak zorunda kaldılar. Her taraftan saldırıya maruz kalan Kırgız ve Kazakların büyük bir çoğunluğu vatanlarına geri gelmek için harekete geçmek zorunda kaldı. Fakat onları vatanlarına geri döndüklerinde acımasız Rus memurları ve kulaklar beklemekteydi. Çünkü hem Rus memurları hem de kulaklar acımasız yüzlerini tekrar göstererek bu zavallı eski yaşadıkları yerlere yerleşmelerine izin vermeyerek onları yaşanılması güç ve verimsiz topraklardan kurulu yerleşim alanlarına sürdüler. Bütün bunlar biçare Kırgız ve

Kazakların hareket boyunca hem de göç edip geri geldiklerinde yaşadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Öz vatanlarında mülteci durumda kalan Kırgız ve Kazakların uzun yıllar zorluklarla mücadele etmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. (A. Asankanov, 2012, ss. 169-175)

6. 1916 milli mücadele hareketi Kırgızistandaki toplumsal politik teşkilatlanmaların oluşmasına etkisi olmuştur.

7. 1916 milli mücadele hareketinin önemli bölgelerinden olan Yedi-Su'daki harekete, Osmanlı Devleti'nden gelen beş Türk'ün rolü hakkında bilgiler mevcuttur. (R. Abdikulova, 2016, ss. 233-235) Görüldüğü gibi 1991-2016 yılları arasında 1916 olayları ve sorunları özellikle Kırgız tarih yazımında incelenmeye devam etmiştir. Milli mücadele hareketinin yıldönümlerinde bilimsel konferanslar gerçekleştirilmiş, yuvarlak masalarda, bahsi geçen konu tartışılmış ve hareket hakkında incelemeler doktora çalışmaları ve bilimsel makaleler kaleme alınmıştır. Yine bu dönemde de milli mücadele hareketinin karakteri tartışma konusu olur. Bazı tarihçiler 1916 olaylarının ulusal kurtuluş, emperyalizm karşıtı, Rusya karşıtı (anti Rus değil) savaş karşıtı, sömürge karşıtı ve ilerici nitelikte olduğunu kabul etmektedir. Bir grup tarihçi ise hareketin anti Rus ve tüm halklara karşı yapıldığını düşünmektedir. Fakat bu dönemdeki yazarların birçoğu Çarlık Rusya'nın yürüttüğü sosyo-ekonomik, siyaset ve sömürgeci tavrına karşı Türkistan'ın büyük bir bölümünde bölgede yaşayan bütün halkların bu baskılara dayanamayıp şiddetli bir şekilde karşılık vermesiyle meydana gelen 1916 olaylarını, ulusal kurtuluş hareketi olarak değerlendirmektedir.

Yukarıdaki tartışmalardan yola çıkarak, 1916 olaylarını değerlendirdiğimiz zaman hareketi aynı zamanda ulusal kurtuluş, halk hareketi, devrimci, sömürge karşıtı, Rus karşıtı, emperyalizm karşıtı ve tüm halklara yapılmış hareket olarak adlandıramayız. 1916 olaylarının önkoşulları, sosyo-ekonomik, siyasi nedenleri ve harekete katılan sosyal katmanların göz önünde bulundurduğu zaman hareketi Çarlık Rus rejimine karşı yapılmış hürriyet için savaşmış milli mücadele hareketi olarak nitelendirebiliriz.

4.2. 1916 YILIN'DAKİ ACI GÜNLERİN HATIRATLARI

Türkistan'daki Çarlık Rusya'nın işgal etme ve sömürü politikasına karşı 1916 milli mücadele hareketine katılan ya da şahitlik eden kişilerin kaleme aldıkları hatıratlar bu

konu üzerinde çalışan araştırmacılar için en önemli kaynaklardan birini teskil etmektedir. Buna rağmen maalesef uzun süre harekete katılanların anılarına önelik ciddi bir çalışma yapılmamıştır. 1916 milli mücadele hareketiyle ilgili olarak tespit edebildiğimiz ilk hatıratlar 1936 yılında Kırgızistan'da çeşitli gazetelerde yayımlanmış olup şunlardır: K. Bektenov “Bejentsı (rasskaz o 1916 gode)” (Mülteciler (1916 Yılı Hakkındaki Hikâyeler), M.Abdılndayev “V to veremya (Vospominaniya o 1916 gode)” (O zamanlar 1916 Yılı Hakkındaki Hatırat), T. Muratbekov “Slovo o 1916 gode (moy vospominaniya) (1916 Yılı Hakkında Bir Söz (Benim Hatıratım), H. Toksosunov "Esimdegiler" (Aklımda Kalanlar), B. Baybosunov “Kak eto bıla” (Bu Nasıl Oldu?); “Koluma ok tiyip kan agıp turdu” (Koluma Kurşun isabet Etti ve Kan Aktı) M. Tokobayev “Öz başımdan ötköndör” (Başımdan Geçenler).

1950'li yıllara gelindiğinde Kırgızistan'da 1916 olaylarına katılanların anılarını konu alan daha detaylı bir çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Kırgız İlimler Akademisi çalışanlarından S. Beyşanliyev ve D. Sulaymanov'un Kırgız Devlet Üniversitesi 4. sınıf öğrencileriyle (E. Abakirov C. Amanaliyev. S. Attokurov. S. Daniyarov, A Dcumagulov, K. Zabiroy, N. Zamyatin, Yu. Lemskiy, E. Soltobayev, S. Soronayev, Dc Tabaldiyev, A. Çotonov ve B. Çıymulova) birlikte 1952 yılının sonu 1953 yılının başında yaptıkları çalışma ile Kırgızistan'ın farklı bölgeleri gezilerek 1916 olaylarına katılan ve tanıklık edenlerle söyleşiler yapılmış, anılar yazıya geçirilmiştir. 1916 milli mücadele hareketi ile ilgili özel hatıraları içeren 50 sayfalık bu çalışma, Kırgızistan Cumhuriyetinin İlimler Akademisine bağlı el yazmalar bölümünde muhafaza edilmektedir. (K.Usenbayev, 1967, ss. 16-17) Bunların çoğu Kırgızcadır. Bu hatıratların büyük bir bölümü M. Mahmutbekova ve P.Ş. Kazıbayev tarafından düzenlenip, 1916 cılkı Kırgızstandağı kötörülüş (Kırgızistan'da 1916 Ayaklanması) adlı kitapta neşredilmiştir. (P. Ş. Kazıbayev, 1996, s. 200-349)

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Kırgızistan'ın egemenliğini kazanması, Kırgızistan'ın tarih araştırmalarına yeni bir ivme Kazandırmıştır. 1916 olaylarının genç Kırgızistan'ın yeni kimlik inşasında milli duyguları besleyen temel anında 1991 yılının 1916 olaylarının 75. yılına denk gelmesi ve kaynaklardan olması buna bağlı olarak kamuoyunun gündeminde geniş yer tutması gibi nedenlerle 1916 milli mücadele hareketiyle ilgili gazete, dergi ve kitaplarda harekete şahitlik edenlerin hatıratları ve Mühendis Tınuspayev. Ya. I. Korolkov ve B. I. Broydo gibi isimlerin mahkeme

tutanakları yayımlanmaya başlanmıştır. Bu dönemde yayımlanan hatıratlardan belli başlıları şunlardır: Tölö Acı Uulu Ibrayım'ın "Ürkün'ü". Huseyin Karasay ulu'nun "1916 cıldagı kötörülüş cönündö" (1916 Yilindaki Ayaklanma Hakkında), A. Toktomuşyev'in "Ürkündün kapsabı (men körgön kündör)" (Ürkün'ün Olumsuz Etkileri (Benim Gördüğüm Günler), T. Abdıldabekov ve P. Kazıbayev'in, incener Tanışpayevdin körsötüüsü" (Mühendis Tanışpayev'in ifadesi), Z Sooronbayeva "Kayran ağayım" (Kayran Abim), A. Esenaliyev'in "Enemdin Eskerüüsü" (Annemin Anıları), Ya. I. Korolkov'un "Sot körgcoösünö körsömösü (Mahkeme Heyetine ifade), T. Duyşökeyev'in "G. 1. Broydo: "1916 cıldagı kırgız kötörülüşü" (Taşkentdegi ot palatasının 3-sentyabrında bergen körsömöm)" (G.I. Broydo: 1916 Kırgız Ayaklanması (3 Eylül tarihinde Taşkentdeki Mahkemeye Verdiğim ifadem). S. İşenov'un "Cüköş mergen bayanı" (Cüköş Mergen'in Hayatı). Bunlar arasında 1916 olaylarının aydınlatılmasında önemli rol oynayan fakat çoğu zaman göz ardı edilen Tölö Acı Uulu Ibrayım'ın "Ürkün" ve Huseyin Karasay Uulu'nun "1916 cıldagı kötörülüş cönündö" (1916 Ayaklanması Hakkında) adlı hatıratlarını zikretmekte fayda vardır. Tölö Acı Uulu Ibrayım, Yedisu bölgesindeki 1916 milli mücadele hareketine aktif olarak katılanların biridir. (Huseyin Karasay Uulu, 1993, s. 205-218) Başından geçenleri kaleme alıp, 1947 yılında Canıl Abdıldabekova'nın babası Samüdün Uulu Abdıldabek Taygunorov'a vermiştir. Bu el yazma eser ilk olarak Arap harfleriyle yayımlanmış sonra Osmon Ali Kızı Bübüş'ün yardımıyla Canıl Abdıldabekova tarafından Kiril alfabesiyle yeniden basılmıştır.

Kırgız filologu Huseyin Karasay Uulu ise 1916'da Doğu Türkistan'a anne babasıyla kaçıp, tekrar Kırgızistan'a, Isık Göl'e gelenlerdendir. Huseyin Karasay Göl'deki kanlı vakalara şahitlik etmiş, kendi gözüyle gördüklerini ve memleketinde yaşanan olayları kaleme almıştır. Yazar başından geçen acı olayları anlatırken "isyan" ve ürkün" gibi kavramlara da açıklık getirmektedir. Onun hatıratının önemli yanlarından biri de bölgedeki Osmanlı subaylarının faaliyetlerine dair verdiği bilgilerdir. Bilindiği üzere bazı Osmanlı Türklerinin milli mücadele hareketine katıldıkları yönünde Doğu Türkistan'a gidip gelen bazı kişilerin anılarında bilgiler verilmektedir. Bu bilgileri verenlerden birisi de Huseyin Karasay Uulu'dur. Yazar anılarında, Doğu Türkistan'a giderken beş Osmanlı Türküyle karşılaştıklarını, onların liderlerini Samıybek (Sami Bey) olduğunu, Samıybek'in Ruslara karşı Kırgız ve Kazaklara komutanlık ettiğini ve onun Kırgız ve Kazaklar arasında bıraktığı olumlu etki nedeniyle o sene doğan erkek çocuklara onun adının verildiğinden bahseder.

(H. Karasay Uulu, 1993, s. 211) Tölö Acı Uulu Ibrayım ve Huseyin Karasay Uulu'nun anları konunun araştırmacılar açısından önemli birer kaynak durumundadır.

Hatıratlara dayalı eserlerden belki de en önemlisi “1916 cılıkı Kırgızstandağı kötörölüş” (Kırgızistan’da 1916 Ayaklanması) adlı eserdir. (P.Ş.Kazıbayev & L.V, Lesnaya, 1996) M. Mahmutbekova ve P. Kazıbayev tarafından hazırlanan bu eser, 1996 yılında Bişkek'te Kırgızistan Yayınevi tarafından Kırgızca yayımlanmıştır.

İki bölümden oluşan eserin birinci bölümü, L. V. Lesnoy tarafından 1937 yılında Moskova'da yayımlanan ve arşiv belgeleri neşrinden oluşan *Vosstaniye 1916 goda v Kırgızstane (Kırgızistan’da 1916 Ayaklanması)* adlı eserinden oluşmaktadır. İkinci bölümde 1916 olaylarına katılanların hatıratları yer almaktadır. Eserde bunların dışında, Cusup Abdırahmanov'un *Sovetskaya Kirgiziya* adlı gazetenin 4 Ağustos 1931 tarihli sayısında “*Predvestnik Oktyabrya*” (*Ekim Devrimin Habercisi*) adlı makalesi ile aynı yazarın *Kırgızdardın 1916 cıldadı kötörölüşü cönündö (1916 Yılındaki Kırgızların Ayaklanması)* adlı eseri de yer almaktadır. Ayrıca bu eser, Kırgızların XX. yüzyılın başındaki yaşamını yansıtan ve 1916 olaylarını içeren fotoğrafları da barındırmaktadır. Kitabın en önemli bölümü kuşkusuz “Eskerüülör” (Hatıratlar) bölümüdür. Bu bölümde Kırgız ilimler Akademisi çalışanlarından Ş. Beyşanliyev ve D. Sulaymanov'un, Kırgız Devlet Üniversitesi 4. sınıf öğrencileri E. Abakirov, C. Amanaliyev, S. Attokurov, S. Daniyarov, A. Dcumagulov, K. Zabiroy, N. Zamyatin, Yu. Lemskiy, E. Soltobayev, S. Soronayev, Dc, Tabaldiyev, A. Çotonov ve B. Çıymılova ile birlikte 1952 yılının sonu 1953 yılının başında kayıt altına aldıkları hatıratlar yer almaktadır.

Eserdeki hatıratlarda genel olarak Rus İmparatorluğu'nun Kırgızistan'da uyguladığı sosyo-ekonomik ve siyasi sömürüye yönelik uygulamalardan bahsedilmektedir. Özellikle Kırgızları zor durumda bırakan Rus idaresinin Kırgızitan'daki iskân, yer ve su politikalarına dair önemli bilgiler mevcuttur. Bunun yanında Kırgızların verimli toprakları devlet yardımıyla zorla el koyan Rus göçmenlerin acımasız davranışlarıyla ilgili sayısız örnekler verilmektedir. Çuy bölgesinde yaşayan Soltonbekov İrsaalı'nın: Rus idarecileri, göçmen ruslar istediklerini yaptılar. Kırgızın malı Rus'un tarlasına girse vermezlerdi, (P.Ş.Kazıbayev, 1996, s. 219) şeklindeki sözleri Rus göçmenlerin keyfi davranışlarını ortaya koymasını bakımından önemlidir.

Olayla ilgili hatıratlarda, milli mücadele hareketinin başlamasına II. Nikolay'ın ilan ettiği kararnamenin sebep olduğu yönünde ortak bir görüş hâkimdir. Bu eserdeki hatıratlarda, Rus İmparatorluğunun 1916 milli mücadele hareketini Rus göçmenleri de yanına alarak çok sert bir şekilde bastırmaya çalıştığına ve bazı yerleşim yerlerinde halkın büyük bir çoğunluğunun katledildiğine dair de bilgiler verilmektedir. (P.Ş.Kazıbayev, 1996, s. 210) Örneğin, Aksu polis şefi Gribanovskiy'nin harekete katılan halkın çoğunu kırdığı söylenir. Buna benzer ifadeler barındıran daha pek çok örnek vardır.

Hatıratlarda manapların milli mücadele hareketinde halkla birlikte hareket ettikleri net görülmektedir. Mücadeleye katılanlar, özellikle Şabdan Batırın oğulları Möküş, Kemel ve Hüsamettin ile Koçkor bölgesinde güçlü bir manap olan Kanaat İbake Uulu hakkında olumlu sözler söylemektedir. Örneğin, Bıstrovka ilçesine bağlı Canı-Alış köyü sakinlerinden Soltobayev'in anlattıklarına göre Sabdan Batırın oğlu Hüsamettin'in liderliğindeki bay ve manapların Rusları Taşkent'e kadar kovmuş, Şabdan'ın diğer oğlu Möküş ise halk tarafından han seçilmiştir." Bu eserdeki hatıratlarda Şabdan batırın oğlu Möküş'ün han seçildiği hakkında ifadelerle sıkça karşılaşılmaktadır.

1916 olaylarına şahitlik edenlerin anılarında milli mücadele hareketine aktif olarak katılan beş Osmanlı komutanının varlığından bahseden bilgiler de mevcuttur. 1916 Milli mücadele hareketine katılan Kudaybergen Koşoyev'in verdiği bilgiye göre, halk arasında Osmanlı Sultanı buraya adam göndermiş, gazavata çağırılmaktadır, biz gazavata çıkacağız, onlardan yardım gelecektir, gibi sözlerin yayıldığından bahseder. (P.Ş.Kazıbayev, 1996, s. 233-234) Kemin ilçesine bağlı Kalinin adındaki kolhoz sakinlerinden Sergebay Abdraim ise Samıybek⁹ adındaki Türkle birlikte 3 kişinin Ruslara karşı savaşmak amacıyla Çin'den silah tedarik ettiklerinden, bu amaçla Kırgızlardan hayvan topladıklarından ve Doğu Türkistan'a kaçan Kırgızları Rusların kırdıkları sırada Samıybek'le birlikte 7 kişinin Ruslarla savaşarak Kırgızlara yardım ettiklerinden bahseder. Ayrıca Sergebay Abdraim anılarında Samıybek'i Çin hükümetinin yakaladığını kendi gözüyle gördüğünü de belirtir.

Hatıratlarda milli mücadele hareketinin başlaması, gelişimi, bastırılması yanında Doğu Türkistan'a sığınan, ancak 1917 yılında Çarlık Rusya'nın yıkılmasıyla Kırgızistan'a geri dönmeye başlayan Kırgızlar hakkında da bilgiler mevcuttur. Prievalsk (Karakol) şehrinde

⁹ Asya'daki Beş Türk adlı eserde adı geçen Sami Bey'dir.

yaşamış Fatih Sulaymanov adlı Tatar'ın anlattıklarına göre 1917 yılında geri gelen Kırgızların bir taraftan açlıkla ve salgın hastalıklarla uğraşırken, diğer taraftan da Rus göçmenlerin hasmane tutumlarıyla uğraşmak zorunda kalmışlardır. (P.Ş.Kazıbayev, 1996, s. 346) Eserdeki arşiv belgelerinin bir kısmı bundan önce yayımlanan belge neşirlerinde yer almıştır. Hatıratlar ise ilk defa yayımlanmıştır. Eser hem arşiv belgeleri hem de hatıratlar içerdiği için 1916 olaylarıyla ilgili çalışma yapacakların mutlaka müracaat etmesi gereken son derece önemli bir kaynaktır. Tespit edebildiğimiz Kırgızistan'da yayımlanan son hatırat Ali Kulubekov'a aittir. Ali Kulubekov *Ürkun cana Ümüt* adlı hatıratında 1916 milli mücadele hareketini rastlayan çileli çocukluk yıllarını anlatır. Edebi dille yazılmış olan hatırat, gelecek nesillere atalarının geçmişte yaşadıklarını anlamalarını sağlayacak, sayısız nasihatlar da bulunmaktadır. (Kulubekov, 2009)

1916 yılındaki milli mücadele hareketiyle ilgili Kazakistan'da da konumuz açısından önem taşıyan hatıratlar yayımlanmıştır Bunlardan ilki S. Şaripov, Ş. Şafiro ve S. Braynin tarafından derlenen, redaktörlüğünü ise N.Timofeyeva'nın yaptığı *Natsionalno-osvoboditelnoye vosstanie kazahskih trudyasihsya protiv tsarizma v 1916 godu. (1916 Yılında Ruslara Karşı Kazak işçilerinin verdiği Ulusal Kurtuluş Ayaklanması)* adlı hatıratlar derlemesidir. (S.Şapirov, Ş.Şafiro & N.Timofeyeva, 1937) Bu eser 1937 yılında Alma-Ata da Kazgozizdat Yayınevi tarafından Rusça basılmıştır. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde “Semireçiya i Yug” (Yedisu ve Güney) adlı alt başlıkta Nuke Sadibekov, B. Uteşev, Nurgoca Turgembayev, Taran Togizbayev. Temergali Berdaliyev, Iskak Togizbayev, Nurgacayev, Sunderbayev, Ergebay Daldıbayev, Deminkul Tansikov ve T. Ruskulov’a ait 1916 yılında Yedisu'da ve Kazakistan'ın güneyinde meydana gelen olayları anlatan hatıratlar yer almaktadır. Eserde bulunan hatıratlar daha sonra Kazakistan'da yayımlanan çeşitli eserlerde yer almıştır.

Tespit edebildiğimiz bir diğer hatıratlar derlemesi *Karkara aybatı* (Baycanov, 1991) adını taşımaktadır. 1916 yılında Kazakistan genelinde Yedisu bölgesinde yaşanan olayların anlatıldığı bu eser, S.Baycanov tarafınan hazırlanıp 1991 yılında Almatı'da Ülke Yayınevi tarafından basılmıştır. Eserdeki hatıratların tamamı Kazakçadır. Eserde Kenes Nurpeyisov, S. Boronbayeva, Irgebay Deldenbayulı, Cazilbek Seribayuli. Sapar Baycanov. Samsali Kocabekov. Kurman Kocaahmetov, Eripbay Alibayev’a ait hatıratlar yer almakta olup, bunlarda 1916 yılında Kazakistan'da ve Yedisu bölgesinde yaşanan

1916 olaylar anlatılmaktadır. Hatıratlarda 1916 olaylarının sebepleri, gelişimi, bastırılması, harekete liderlik edenler ve Doğu Türkistan'a sığınan Kırgız ve Kazaklar hakkında bilgiler verilmektedir. Kazakistan'da konuyla ilgili yapılan çalışmalarda. 1916 olaylarının aydınlatılmasında önemli rol oynayan bu hatıratlardan sıkça faydalanılmıştır.

Kazakistan'da yayımlanan diğer bir hatırat ise 1916 olayının 80. yıldönümü nedeniyle iki cilt olarak basılan Kaharlı 1916 cıl (Groznyy 1916-y god) (A.Sadikov & A.Bermahanov, 1998) adlı eserdir 1998 yılında Almatı da yayımlanan eserin II. ciltinde yer alan hatıratlar Rusça ve Kazakça olarak verilmiştir.

Eserin II. ciltinde yer alan hatıratların tamamı Orta Asya tarihinin önemli olaylarından biri olan 1916 milli mücadele hareketini konu almaktadır. Bu nedenle harekete katılanların hatıratları konunun tarihiyle ilgili birçok değerli bilgiler içermektedir. Eserdeki hatıratlarda I.Dünya Savaşı sırasında Kazakistan'ın sosyo-ekonomik ve siyasi durumu, 1916 olaylarının nedenleri Rus İmparatorluğu'nun iskân politikası ile ekonomik sömürüye dair bilgiler verilmektedir. Ayrıca 1916 hareketine liderlik etmiş kişiler hakkında bilgiler mevcuttur. Bu çalışmadaki hatıratlardan bir kısmı daha önce yayımlanan Natsionalno osvoboditelnoye vosstaniye kazahskih trudyasihnya protiv tsarizma v 19 goda. (Alma-Ata 1937), Karkara aybatı (Almatı, 1991) vd. eserlerde yer almıştır. Eserde yer alan T Rıskulov, S. Seyfullina, Stankeviça vd. olaylara şahitlik etmiş kişilere ait hatıratlar zamanla bilimsel kitap halinde eklemeler yapılarak yayımlanmıştır. Batı Kazakistan ve Güney Kazakistan'la Yedisu bölgesindeki 1916 yılındaki olaylarına katılmış ve şahitlik etmiş kişilerin hatıratlarından oluşan bu eserin anlatan anılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu bölümdeki hatıratlar doğrudan bizi de ilgilendirmektedir ve Kırgızistan'daki 1916 yılındaki milli mücadele hareketini araştırarak olanların mutlaka görmesi gereken bir hatıratlar derlemesidir.

1916 olaylarını konu alan kaynaklar arasında Türkçe hatıratlar önemli bir yer tutar. 1916 olaylarının hazırlık aşamasında Orenburg'da bulunan ve başta Kırgızlar olmak üzere oradaki diğer Türkistanlılarla konuyu değerlendiren ve çözüm yollar arayan Fahrettin Erdoğan'ın *Türk Elleri*nde Hatıratlarım, bizzat olayların içinde yer alan Teşkilat-ı Mahsusa mensuplarından Adil Hikmet Bey'in *Asya'da Beş Türk*, 1916 olayları sırasında Doğu Türkistan'da bulunan Ahmet Kemal İlkul'un *Çin-Türkistan Hatıratları*, Şanhay Hatıratları, Zeki Velidi Togan'ın *Hatıratlar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu*

Türklerinin Milli varlık ve Kültür Mücadeleleri ve Ahmet Kemal İlkul ve onun Doğu Türkistan'da açtığı okullardan da bahseden İsa Yusuf Alptekin'in *Esir Doğu Türkistan için Mücadele Hatıratları* adlı Türkçe hatıratlar konunun önemli kaynaklarıdır.

Bahsi geçen Türkçe eserler Sovyet döneminde ve sonrasında yapılan konuyla ilgili çalışmalarda kullanılmamıştır. Sadece son yıllarda kaleme alınan bazı makalelerde Adil Hikmet Bey'in hatıratından faydalandığı görülmektedir. Böylece yukarıda adı geçen Türkçe hatıratlardan geçebiliriz.

1916 olaylarından bahseden Türkçe hatıratlardan ilki Fahrettin Erdoğan tarafından kaleme alınan *Türk Elllerinde Hatıratlarım* adlı çalışmadır. (F. Erdoğan, 1998) Eser 1998 yılında Ankara'da Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır.

Fahrettin Erdoğan, XIX. asrın son çeyreğinden XX. asrın ilk çeyreğine kadar Orta Asya halkının yaşadığı coğrafyalarda yaşadıklarını yazmak süretiyle güzel bir kaynak eser meydana getirmiştir. Bu süreçte birçok tarihi olaya tanıklık eden yazar, özellikle Osmanlı toprakları dışında yaşayan kardeş Orta Asya halklarının Osmanlı devleti arasındaki bağlara, Osmanlı subaylarının bu topraklarda yürüttükleri faaliyetlere ve Orta Asya coğrafyasında yaşayan halkların Osmanlıya bakışlarına dair önemli bilgiler vermektedir. Eserde ayrıca bazı Orta Asya halkının ilgili tarihi bilgileri de yer almaktadır. Fahrettin Erdoğan 1916 yılında alev alan milli mücadele hareketine fiilen katılmasa da birçok olaya şahitlik etmiştir. Olayların hazırlık aşamasıyla ilgili verdiği bilgiler dikkat çekmektedir. Batıda Ruslar gittikçe bozguna uğradıklarından Rus İmparatorluğu çareyi Türkistan'dan arayıp 18-45 yaşında olanlar askere alınması için irade buyuruyor. Türkistan halkı bu sırada asker olmamak için çareler arıyorlardı. Orenburg da bulunan vali Tulin'in başkanlığı altında Kırgızlardan gelen 250 delege ile ilgili konuşmalar yapmaya başladılar. (F. Erdoğan, 1998, s. 121-122) Fahrettin Erdoğan'ın da hazır bulunduğu Kırgız ve Özbek delegelerle yaptıkları toplantıların birinde geçen konuşmadan "*Vali Tulin'in başkanlığındaki konuşmalar 45 gün devam etti. Kırgızlar ve Özbekler bir türlü asker olma işine yanaşmadılar Bizden "siz halifenin adamısınız" diye gizli konuşmalarımızda fetva istediler. Tabii biz de, "Bu savaş 10 yıl kadar devam edecektir. Asker olup da halife kuvvetlerine kurşun attığınızda cephede ölümleriniz şehit olmayacak, yaralılarınız gazi olmayacak ve cehenneme gidecektir" diye karar verdik. Bunun üzerine son oturumlarında kati surette asker olmayacaklarını söylediler. Bu son karar telgrafla Rus İmparatorluğuna*

bildirildi. Ruslar toplantının dağılmasını ve aralarında seçtikleri 4 kişinin Moskova'ya gelmesini irade buyurdu. O gece 12 delege ile cemiyetimize geldiler. Rus devrimci Sosyalistleri de oturumda bulundular. Moskova ya nasıl cevap verelim diye bizden fikir danıştılar. (F.Erdoğan, 1998, s. 123)

Fahrettin Erdoğan toplantıda Rus Çarîçelerinden Ekaterina ile Kırgız (Kazak) hanlarından arasında anlaşmadan bahsederken heyettekilerin verdiği bilgilere göre Rusların anlaşma şartlarına uymadığı, üstelik vergilerin sürekli arttığı ve Rus göçmenlerin bölgeye yerleştirilmeye devam edildiği yönündeki şikâyetlerin anlatılması üzerine, Fahrettin Erdoğan'ın başkanlığındaki esir subaylar Çar'ın yanına gidecek olan Kırgız (kazak) heyetine şu talimatlar verir “Çar’a gittiğinizde her ne kadar askerlik için size ricada veya tehditte bulunurlar, askerliği kabullenmenizi isterlerse, kati söz vermeyerek, halkımızla danışalım ve irademizi söyledikten sonra, kararımızı bildiririz, diye kapıyı açık bırakarak dönünüz” diye karar verdiklerin onların da verilen talimatlar not aldıklarını, vedalaşıp, sabahleyin Moskova'ya gittiklerini eserinde belirtmektedir. (F. Erdoğan, 1998, s. 125)

20 gün sonra Süheyl İsmail Han (Ebul Hayır hanın torunlarından) ve imam Ömer Efendi ve arkadaşları ile geri geldiklerinde Fahrettin Erdoğan ve arkadaşlarının kurdukları cemiyete giderek Ruslarla yapılan anlaşmanın içeriğini kısaca şu cümlelerle açıklar: Çarlık Rusya asker olmalarını rica etmiş, bunlar da ellerinde mevcut anlaşma belgesini ortaya koymuşlar ve siz bu anlaşmaya hürmet ediniz demişler, Çar mademki asker vermemekte ısrar ediyorsunuz, cephe gerisinde hizmette kullanılmak şartıyla 5 evden bir adam verin, diye ricada bulunmuş. Bunlar da bu durum karşısında susmuşlar, emrini halkımızla bildirelim onların kararı neyse size cevap veririz diye vedalaşıp ayrılmışlar.

Fahrettin Erdoğan hatıralarında Kırgız heyetinin anlattıklarını dinlediklerini Kırgızları kati surette asker göndermemeleri konusunda uyarıp, memleketlerine dönüp Ruslara karşı isyan etmeleri yönünde tavsiyelerde bulduklarını yazmaktadır. (F. Erdoğan, 1998, s. 126) Fahrettin Erdoğan 1916 milli mücadele hareketinde Doğu Türkistan'a geçip. Çin'e sığınmak zorunda kalan Kırgızların 1917 devriminden sonra geri dönüşlerine izin verilmesi konusuna farklı bir açıdan bakmaktadır. Yazara göre, Rus idaresinin aldığı, Kırgızların geri dönüşlerine izin verilmesine yönelik kararın amacı, o yıllarda Merkez Rusya'da baş gösteren et kıtlığından, Kırgızların hayvanlarından istifade edilmek

istenmesindedir. Çünkü koyun ve deve yetiştirmeyen Ruslar Kırgızların hayvancılıkla uğraştıklarını bildikleri için et ihtiyacını gidermek için onların ana vatanlarına dönmelerine göz yummuşlardır. (F. Erdoğan, 1998, s. 143)

Fahrettin Erdoğan'ın hatıratlarında verilen bilgiler doğrudan konumuz olan 1916 olaylarının Kırgızistan kesimiyle ilgili değildir. Hatıratlarda geçen "Kırgız" günümüz Kırgızları değil Kazakları ifade eder. Zira Rus literaturunda Kazak için "Kırgız" Kırgızlar için de "Kara Kırgız" ifadesi kullanılmıştır. Hatıratda da bu kullanımın yansımaları görülmektedir.

Genel olarak 1916 olaylarının hazırlık aşamasıyla ilgili kıymetli bilgiler veren bu eserin burada verilmesinin sebebi. Türkistan genelinde cereyan eden 1916 hareketinin sebepleri ve gelişiminin aynı olması, ayrıca doğrudan konumuz olan Yedisu bölgesindeki olaylar söz konusu olduğunda Kırgız-Kazak ayrımı yapmanın mümkün olmaması nedeniyledir. Yedisu merkez olmak üzere Güneydoğu Kazakistan ile Kuzey Kırgızistan'da meydana gelen olaylarda Kazak-Kırgız birlikte mücadele vermiş olup o gün itibarıyla günümüzdeki gibi siyasi sınırlar, yani herhangi bir ayrım söz konusu değildir. Bu nedenle F. Erdoğan'ın söz konusu hatıratının hem 1916 olayları hem de özel olarak bu olayları en önemli merkezlerinden biri olan başta Yedisu olmak üzere Kırgızistan'daki hadiselerin bilhassa hazırlanış aşaması için büyük kıymet bulundurduğunu ifade etmek gerekir. Rusça kaynakları test etmek için önemli olan bu hatıratın konuyla ilgili yapılan çalışmalarda kullanılmadığını da belirtmek gerekir.

Türkçe hatıratlardan ikincisi Yusuf Gedikli tarafından Arap harflerinden günümüz Türkçesine aktararak yayına hazırlanan, Adil Hikmet Bey'in anılarını konu alan *Asya'da Beş Türk* (A. Hikmet Bey, 1999) adlı çalışma olup, 1999 yılında İstanbul'da Ötüken Neşriyat tarafından basılmıştır. Eserin yazarı olan Adil Hikmet Bey, 1914 yılında Türkistan'a gelen 5 Osmanlı zabıtından biridir. O, Türkiye'ye döndükten sonra anılarını Cumhuriyet Gazetesi'nin 16 Haziran, 16 Ekim 1928 tarihli sayılarında Arap harfleriyle yayımlamıştır. Bu eser daha sonra Yusuf Gedikli tarafından Latin harflerine aktarılmış ve günümüzde kitap halinde yeniden basılmıştır.

Eserde Adil Hikmet Bey'in Türkiye'deki hayatından, dört arkadaşıyla (*Kuşçubaşı Selim Sami, Hüseyin Bey, Emrullah Bey, İbrahim Bey ve Adil Hikmet Bey*) beraber İttihat ve Terakki tarafından 1914 senesinde Türkistan'a gönderilme hikâyesinden, Türkistan

yolculuğu sırasında yaşadıklarından. Türkistan'daki faaliyetlerinden bahsedilmektedir. Adil Hikmet Bey ayrıca anılarında şanhay'daki hayatları ve oradan Almanya yoluyla vatana dönüşüne de yer verir.

Eserde yer alan hatıratların bir kısmı doğrudan 1916 olaylarını konu almakta olup sözü edilen kısımda Adil Hikmet Bey ve arkadaşlarının 1916 yılında Yedisu da Kırgızlarla birlikte Ruslara karşı verdikleri silahlı mücadele ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu eserden 1916'da Türkistan genelinde cereyan eden kurtuluş mücadelesi, bes osmanlı Türkünün milli mücadele hareketinin en şiddetli evresinde milli milis kuvvetlerine katılmaları ve oynadıkları roller gibi konulardan detaya kaçmadan bazı alıntılar vermekte fayda vardır.

Osmanlı zabitleri mücahitlerin içine karıştıktan sonra savaş için muammalı bir hazırlık işine girmişlerdir. Bir taraftan silahlar tedarik edilmeye çalışılırken, diğer taraftan Rusların hareketleri takip edilmiş, aynı zamanda Kırgız (Manap) reisleriyle toplantılar yaparak hareketin planları hazırlanmıştır. Plan doğrultusunda ekipteki beş kişiden biri olan Emrullah Bey Alman elçisi Fon Hintse'den para ve mühimmat tedarik etmek için Pekin'e gönderilirken diğerleri, harekete katılmak üzere Isık Köl tarafındaki birliklerin yanına gitmişlerdir; "En büyük kuvvetlerimiz Isık Köl civarında toplanmışlardı Kırgızlar şimdiden orada kazan kaldırmışlardı. Belki de mağlup olurlardı. Süratle gitmeli idik. Muhtelif yollardan aynı istikamette harbili, silahlı süvariler hareket etmişti. Esasen bunların seyyar ve göçebe olmaları dolayısıyla hareket büyük bir mucip olmamıştı. Emrimizde kendimize göre tensik olunmuş (düzenlenmiş) bir suvari fırkası vardı. Bu sebepten muntazam kuvveti. Biz artık hayatını Rus esareti altında marangozluk etmekle temine çalışan esnaf veya bilhassa Rus süngüsü altında abdesthane temizleyen sefiller değildik. Amir ve kumandan idik. Rusların kabadayılıklarına tükürmeye onların bize verdikleri acıların intikamını almaya gidiyorduk. Hakir gördükleri şahıslarımızın ne kadar yüksek ve nelere kadir olduğumuzu gösterecektik. Yüreğimizde tatlı bir heyecan çarpıyordu. Millet yoluna gazaya gidiyorduk.

Adil Hikmet ve arkadaşları Kırgızların başlarına geçtiklerinde bir harp meclisi teşkil ederler: Bir harp meclisi teşkil etmiştik Bütün esaslı hareketimiz bu meclisten geçiyordu. Aramızda şimdiye kadar ismini zikretmediğimiz Şabdan Batırın oğlu Hüsameddin Bey de vardı. Harekât müdürü ve saire ayrılmıştı Erkân-i harbiye vazifeleri bana verilmişti.

Şadi Huseyin ve Ibrahim efendiler birer alayın kumandanı idiler. (Adil Hikmet Bey, 1999, ss. 210-211)

Osmanlı subayları milli milis kuvvetlerinin başına geçtikten sonra Yedisu bölgesinde Ruslarla milli kuvvetler arasındaki mücadele şiddetlenmiştir. Adil Hikmet Bey'in notlarına göre, bir hafta içinde yapılan baskınlarla bir miktar silah temin edilirken, Hüseyin Efendinin alayı Kopal ve Sarhan şehirleri istikametinde. Ibrahim Efendinin alayı da Almatı ve Pisppek bölgesinde başarılı mücadeleler yapmıştır. Andican istikametindeki üçüncü kol ise, Pamir'de Kıpçaklarla temas ederek Rus birliklerini püskürtmüştür. Eserde Rus kuvvetlerin başına Genaral Kurapatkin geçmesiyle milis kuvvetlerin zorda kaldıklarından bahsedilir. Kırık dökük silahlarla Rus birliklerine karşı mücadele vermeye çalışan milis kuvvetleri için Çin askerlerinden cephane tedarik edilmeye çalışılmış, hatıratına göre Şabdan Batırın oğlu Hüsameddin Bey Rusya'daki ihtilalimizde bize azami muavenet eden ve bütün servetini bu uğurda harcamış Kırgız kahramanı idi. (Adil Hikmet Bey, 1999, ss. 215-216) Adil Bey ayrıca 1917 Rus ihtilali sonrasında düzenli ordu ile milis kuvvetleri arasında geçen son çatışmalardan, Kerenskiy hükümetinin orduya dağıttığı beyannamelerden Rus kuvvetleri arasında yumuşamaya neden olan ve bu gelişmeler sırasında Çinlilerin girişimiyle Ruslar ile milis kuvvetleri arasında yapılan anlaşmadan bahseder. (Adil Hikmet Bey, 1999, ss. 219-225) Adil Hikmet Bey anılarında Doğu Türkistan'a dönüşlerinde Şabdan Batırın oğlu Hüsameddin Beyle, Kırgızların Doğu Türkistan'da uzun müddet kalamayacaklarından dolayı Afganistan ve İran üzerinden Anadolu'ya nakilleri meselesini görüştüklerinden bahseder. Hüsameddin Bey ve Türk zabitleri arasında şu konuşmalar geçer Husameddin Bey diyordu ki. Kırgızlar buradan Anadolu'ya nakletmekte hem onlara memleketinize hizmet edilmiş olunacaktır. Bunlar mert ve çalışkandır. Az zamanda mustahsil (üretici olurlar). Bundan başka buralardan Anadolu'ya başka ahali dahi gidebilir. Mesela; Hoten'de, Kaşgar'da Altışehir'deki Türklerin bir kısmını Anadolu'ya nakletmek çok kolaydır der ve Çin Hükümetinin de böyle bir muharecerete mani olmayacağını belirtir. Hüsameddin Bey, Türk zabitlerin Kırgızların Afganistan ve İran üzerinden Anadoluya nasıl giderler sorusuna Türkistan ile Türkiye arasındaki yol yalnız Afganistan-Iran tariki değildir. Türkiye bu muhacirlere karşı kollarını açsın Onlara gel! Desin. Onlara yer yurt vereceğini söylesin. Geri tarafına karışmasın. Onlar şimalden Rus simendüferleriyle (tirenleriyle) giderler. Cenuptan Hindistan tarikiyle haccetmek bahanesiyle giderler cevabını söyler. Adil Hikmet Bey bu

cevabın üzerine Hüsameddin Bey, henüz çok gençsiniz. Tecrübesizsiniz. Meseleyi basit addediyorsunuz. Hâlbuki muhaceret meselesi akvam-ı ibtidayede (iptidai kavimlerde) olduğu gibi besatetini (basitliğini) kaybetmiştir. Bunun içinde yorgunluğu var, açlığı var, hastalığı var. Buradan Türkiye ye giden muhacir kabileleri yolda üçte ikisini kaybederler der. Hüsamedin Bey Anadolu'ya muhaceret konusunda bizden yardım alamayınca müteessir oldu ve tekrar Kuçar'a avdeti kararlaştırmıştı. (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 300)

Adil Hikmet Bey anılarında Hüsameddin Bey'in Kırgızların Türkiye'ye nakilleri konusunda Türk zabitlerini ikna etmeye çalıştığı buna karşılık Türk zabitlerin ise I.Dünya Savaşının sürdüğü dönemde, Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu zor durumu bahane göstererek, nakil konusunun mümkün olmadığını Hüsameddin Bey'e anlattıkları görülmektedir. (Adil Hikmet Bey, 1999, s. 302) Adil Hikmet Bey anılarında Türkistan'a silahlı bir hareket için gitmediklerini, gayelerinin Türkistan'daki Türkleri uyandırmak ve aydınlatmak olduğunu ifade eder. Ancak kendilerini beklenmedik olayların içinde buldukların beyan eder. Beş Osmanlı Türk'ü bölgeye ulaştıklarında hareket başlamıştı. Fakat hareketin başlamasından kısa bir süre sonra milli mücadele hareketinin başına geçmek durumunda kalmışlardır.

Adil Hikmet Bey ve arkadaşlarının seyahat notlarını ve hatıratlarını içeren, olayları edebi bir üslupla roman tarzında ve akıcı bir biçimde birinci elden aktaran bu milli mücadele hareketinin en önemli kaynaklardan birisidir.

“*Asya'da Beş Türk*” konuyla ilgili gerek Sovyet döneminde gerekse günümüzde kaleme alınan eserlerde pek kullanılmamıştır. Fakat son yıllarda Roza Abdikulova farklı zamanlarda bu eseri tanıtan “1916 Yılı, Asya'da Beş Türk” “*Türkçö sayakat naamadagi 1916 cılkı sayasiy okuya tuuraluu maalimat*” (*Tükçe Seyahatnamede 1916 Yılındaki Siyasi olaylar Hakkında Bilgi*) ve “1916 Yılındaki Orta Asya İsyânına bir kaynak olarak: Asya'da Beş Türk” adlı makaleler kaleme almıştır. Adil hikmet Bey'in hatıratı 1916 hareketini konu alan eserlerde pek çok kullanılmamış olsa da, Kırgızistan'da yayımlanan Kırgız filologu Huseyin Karasay uulu'nun anılarında, B. Soltonoyev'in eserinde M. Mahmutbekova'nın kitabında milli mücadele hareketine katılanları konu alan Adil Hikmet Bey ve arkadaşlarından bahseden bilgiler bulunmaktadır.

Türkçe hatıratlardan üçüncüsü Ahmet Kemal İlkul'un anılarını konu alan *Çin- Türkistan Hatıratları, Şanhay Hatıraları* adlı kıymetli eserdir. (A. K. İlkul, 1999) Yusuf Gedikli

tarafından Arap harflerinden günümüz Türkçesine aktarılan bu eser 1999 yılında İstanbul'da Ötüken Neşriyat tarafından neşredilmiştir. Ittihat ve terakki tarafından 1914 senesinde Doğu Türkistan'a (Kaşgar'a) öğretmen olarak gönderilen İlkul uzun süre hapiste kalmış, yaşadıklarını ve gördüklerini üç ayrı kitap halinde yayımlamıştır. Bu hatırat, İlkul'un 1925 de Çin-Türkistan Hatıratları, 1939'ta Şanhay Hatıratları ve 1955 yılında Türkistan ve Çin yollarında Unutulmayan Hatıratlar adlarıyla yayımladığı üç kitaptan meydana gelmektedir.

1916 Milli mücadele hareketinin kaynaklarından olan İlkul'un bu eserinde genel olarak, yazarın Türkiye'deki hayatından, Talat Paşa tarafından Doğu Türkistan'a gönderilişinden, Doğu Türkistan'da açtığı okul ve karşılaştığı zorluklar ile Kaşgar'ın tarihi ve coğrafyası hakkında önemli bilgilerden bahsedilir. Ayrıca yazarın Şanhaydaki hayatı ve Almanya üzerinden vatana dönüşü anlatılır.

Eserin konumuzu ilgilendiren y Yedisu milli mücadele hareketleri ve bu hareketlere katılan Teşkilatı-Mahsusa uyelerine dair verdiği bilgilerdir. Teşkilatı Mahsusa mensuplarının Kaşgar'a gelişleri, beş aylık zaman zarfında orada yaşadıkları ve Kaşgar'dan ayrıldıktan bir ay sonra Ruslar tarafından esir alınış hikâyeleri birinci ağızdan detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. (Ahmet Kemal İlkul, 1999, ss. 115-120)

Ahmet Kemal'in, Aksu'da, Doğu Türkistan'a sığınan kaçkınlarla (mülteci) yaptığı görüşmeye ve Aksu'dan ayrıldıktan sonra yolda karşılaştığı Şabdan Batırın oğluyla görüşmesine dair verdiği bilgiler konumuz açısından kıymetlidir.(Ahmet Kemal İlkul 1999, ss. 172) Şabdan Batırın oğluyla arasında geçen konuşmaya dair şu notları aktarır: O gece sabaha kadar yürüdük. Tulu-i şemsten bir saat evvel Cam dedikleri bir köye geldik. Atlarımızı bağlayıp uyumak üzere biraz yatmışım. Aradan çok vakit geçmeden uyandım. Yüzümü yıkadıktan sonra oturmuş çay içiyor idim. Silahlı ve pek heybetli iki adam karşımızdaki bir saraya girdiler ve bir müddet sonra bu iki adamın birisi yanıma geldi. "İsminiz nedir? Dedi Ahmet Kemal" dedim. "Ahmet Kemal mı diye hayret eden bu adam hemen geri döndü Refikini alıp tekrar geri yanıma geldiler. Selamlaştık ve boynuma sarılıp sevgi ve kardeşlik gösterdiler. Oturmalarını teklif ettim ve kim olduklarını sordum. "Bizler Sabadan Batırın" oğullarıyız cevabında bulundular. Gökte ararken yerde bulduğum bu Kırgız gazilerini yerimden kalkıp anılarından öptüm. Bu Şabdan Batırın küçük oğlu Kemaleddin Bey, diğeri de beyin muhafızı Yusuf Efendi idi.

Burada beş-altı saat kadar gazilerle dertleştik Onlar benim Kaşgardan çıktığımı Kuçar'dan anladıklarını ve bu altı günlük yola kadar benimle görüşmek üzere suret-i mahsusada geldiklerini beyan eylediler. Beni muhafazaya memur olanlar bu uzun muhasebeden şüphelenmiş olmalı ki hemen hareket edeceğimizi haber verdiler. Atlarımız hazırlandı Kemaleddin Beyler ile vedalaştık. Onlar Aksu'ya hareket ettiler bizler de Kuçara yola çıktık.

Ahmet Kemal İlkul'un 1916 milli mücadele hareketi ve Yedisu bölgesindeki hareketinin önemli aktörlerinden beş Osmanlı zabitanın bölgedeki faaliyetlerine dair notları Osmanlı Türkistan ilişkileri açısından olduğu kadar Yedisu ulusal kurtuluş milli mücadele hareketinin aydınlatılması açısından da önemlidir. Çünkü Ahmet Kemal İlkul o dönemde Türkistan coğrafyasında bahsi geçen kişilerle en yakın temas halinde bulunan isimdir. Bunun yanında Aksu'da Kırgız mültecilerle yakın ilişki kurması, daha sonra Şabdan Batırın oğlu Kemaleddin Bey'le görüşmesi ve birbirlerine yakın alaka göstermeleri yakın geçmişte Osmanlı Devleti ile Türkistan halkları arasındaki ilişkiler açısından önemlidir. Nitekim Çinliler her zaman Ahmet Kemal'in Doğu Türkistan'da 1916 milli mücadelesine benzer bir milli kurtuluş hareketi teşkilatlandıracağı endişesi taşımışlardır. Bu nedenle Ahmet Kemal ve onunla yakın ilişki kuran kişileri yakın takibe almışlar ve hapisanelere kapatmışlardır. Maalesef bu eserden de konuyla ilgili yapılan çalışmalarda faydalanılmamıştır. Fakat Ahmet Kemal İlkul'un bu eseri, Osmanlı-Türkistan ilişkileri ve Türkistan'daki 1916 milli mücadele hareketleriyle ilgili araştırma yapacakların mutlak surette görmeleri gereken kaynak eserlerin başında gelmektedir.

Türkçe hatıratlardan bir diğeri ise Zeki Velidi Togan'ın Hatıralar, Türkistan Diğer Müsliman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri adlı eseri olup 1969 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eseri Zeki Velidi Togan'ın hatıralarını konu almakla beraber yakın Türkistan tarihini ilgilendiren birçok konuya da ışık tutması bakımından çok değerlidir. Eserde konumuzla ilgili geniş bilgiler bulunmasa da yazar 1916 milli mücadele hareketine katılan beş Osmanlı tebaasından biri olan Hacı Sami hakkında çok çarpıcı bilgiler vermektedir. Eserde Türkistan halkının Doğu ve Batı Türkistan'da emperyalist güçlere karşı yürüttükleri mücadeleler arasındaki benzerliklere değinilmektedir. Bununla birlikte XX. Asrın başlarında müslüman Türkistan halkının yaşadığı bölgede Pantürkizm ve Panislamizm propagandası yapmak, müslüman Türkistanlıları bir çatı altında toplamak, Ruslara ve Çinlilere karşı bağımsızlık hareketini

teşkilatlandırmak için gönderilen Osmanlı subayları hakkında bilgiler verilmektedir. Osmanlı Devleti'nin çok fazla toprak kaybetmesini engellemek bir yandan orduyu yenilemeye ve gençleştirmeye çalışırken, diğer yandan da imparatorluğunun yeni politikasıyla direk olarak ilgilenen Teşkilat-ı Mahsusa Enver Paşa tarafından kurulmuştur. Enver Paşa Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurduktan sonra faaliyet programını bizzat kendisi hazırlamıştır. Programda anayurt Türkistan Türklüğü ve Türkistan Müslümanlarıyla direk temasta vardı. Enver Paşa Teşkilat-ı Mahsusa için bir faaliyet hazırladıktan sonra, yanına, eskiden beri tanıdığı ve güvendiği, Trablusgarb ve Balkan savunucularından olan Kuşçubaşı Selim Sami Bey'i (Hacı Sami) çağırarak, Türkistan ve Hindistan'a gönderilecek fedai grubu hakkında görüşme alışverişinde bulundular. 23 şubat 1914'de yapılan söz konusu Enver Paşa, Kuşçubaşı Selim Sami Bey görüşmesinde bir fedai grubun, Hindistan üzerinden Türk Ana-vatanına geçmesi, bilhassa Çarlık Rusya'nın siyasi baskısı altında ezilen Türkistan halkının milliyetçilik duygusunu uyandırmak ve Ruslara karşı bağımsızlık milli mücadelelerin tertip edilmesi, bu faaliyet sırasında, her yerde Türkçülük ülküsünü benimsemiş topluluklarla hücre teşkilatının yapılması, ilk hazırlıklara Türk Ana-vatanına en yakın yerlerdeki resmi sefaret ve konsolosluklarımız, Teşkilat-ı Mahsusa'ya mensup değerli elemanlarla takviye edilerek, yakınlaştığı görülen bir dünya harbinde, hadiselerin gelişmesinden Türkçülük bakımından temin edilecek faydaların heder olmasına mani olunması, bu devrede Türk ocaklarından da istifade edilerek geniş ve tatminkar bir harsi faaliyete geçilmesi ve sayıca az, fakat iş başarma ve kudret bakımından güvenilir ve kendilerini bu milli yol uğrunda feda etmiş Kuşçubaşı Selim Sami Bey'in liderliğinde bir kadro ile yola çıkılması gibi hususlar kararlaştırılmıştır. (A. Zeki Velidi Toğan, 1969) Bu eserden farklı konularda yapılan çalışmalarda kısmen de olsa da faydalanılmış fakat konumuzla ilgili yapılan incelemelerde yararlanılmamıştır. Fakat Zeki velidi Togan'ın bu eseri, Türkistan tarihi ve milli mücadele hareketleriyle ilgili araştırma yapacak olanların kesinlikle kullanılması gereken önemli kaynak basında gelmektedir.

1916 milli mücadelesinin I. Dünya Savaş'ın en çok alev aldığı zamanda başlaması ve Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a yönelik politikalarının dönemde meydana gelmesi bakımından da manidardır. Çünkü 1916 olayları başlamadan önce Osmanlı Devleti Türkistan'daki ırk ve din kardeşlerini Ruslara karşı teşkilatlandırmak ve bilinçlendirmek amacıyla bölgeye her bakımdan donanımlı insanlar göndermiştir. Bunlardan Teşkilat-i

Mahsusaya üye 5 asker bölgeye ulaştıklarında olayların tam ortasında kendilerini bulmuşlardır. Yedisu'daki milli mücadeleye yerli milis kuvvetlerle aktif olarak katılan bu kişiler hakkında Kırgız ve Türkçe hatıratlarda bilgiler bulunmaktadır. Hatıratlar bilgi verdikleri konularla ilgili derinlemesine bilgi veren araştırmalar değildir. Böyle bir yükümlülükleri de yoktur. Yazar verdiği kimi bilgilerin doğruluğunu bilmeyebilir. Bazen de objektif olmaya bilir. Hatırat türü eserler yazarların bizzat şahit oldukları, gördükleri, duydukları, okudukları ve başlarından geçen olayların anlatıldığı eserlerdir. Bu eserlerin subjektif olabilecekleri, hatalı bilgi verebilecekleri göz önünde bulundurmamakla birlikte, bilgi verdikleri olayların ana kaynakları olduğu kesindir. Bilhassa Rus İmparatorluğunun idarecileri tarafından kaleme alınan ya da hazırlanan belge ve raporların test edilmesi açısından büyük kıymet taşıdıklarını ifade etmek gerekir.

SONUÇ

Başta günümüz Kırgızistan toprakları olmak üzere bütün Türkistan'da etkili olan 1916 milli mücadele hareketi gerek sebepleri gerek niteliği gerekse hala Türkistan insanının hafızasında tazeliğini koruyan ağır sonuçları bakımından tarafsız araştırmalara konu edilebilmiş değildir. Maalesef 1916 milli mücadelesinin araştırılması ve değerlendirilmesi her dönemde siyasi şartlara bağlı olarak farklılık arz etmiştir. Türkistan'da Çarlık Rus İmparatorluğu'nun emperyalist politikalarına karşı yürütülen bu hareket, farklı dönemlerde farklı açılardan ve çoğunlukla tek yönlü olarak ele alınmıştır. Özellikle Sovyet döneminde yazılan eserlerde 1916 milli mücadele hareketi Marksist-Leninist bakış açısıyla ele alınarak çarpıtılmıştır.

Kırgızistan'da 1916 yılında meydana gelen milli mücadele hareketinin ana kaynakları arşiv belgelerinden oluşmaktadır. Bölgedeki Çarlık görevlileri tarafından hazırlanmış ya da hazırlanmış olan bu belge ve raporlar, günümüze kadar korunmuştur. "Krasnyy arhiv" (3/16, 3/34 Moskva-Leningrad, 1926, 1929), *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii* (Sb. Dokumentov) (Taşkent, 1932), *Vosstaniye 1916 g. v Kırgızstane* (Dokumenti i materialı) (Moskva, 1937), *Vosstaniye 1916 g. Kazahstane* (Dokumenti materialı) (Alma-Ata, 1947), *Vosstaniye 1916 g. v Sredney Azii i Kazahstane* (Moskva 1960), *Kaharlı 1916 cıl* (Grozny 1916-y god (Almatı, 1998 T.I.), *Kazak ult-azattık kozgalısı* (T. I. II, Almatı, 2007) vb. isimlerle zaman zaman gerek süreli yayınlarda, gerekse müstakil eserler halinde neşredilen bu belgeler milli mücadele hareketinin nedenlerini, başlamasını, gelişimini, sonuçlarını ve niteliğini ortaya koymada ve konunun aydınlatılmasında tarihçilere yardımcı olması bakımından büyük öneme sahiptir. Ancak araştırma sırasında görülmüştür ki, bu belgeler devlet görevlileri ve onlara çalışan kimseler tarafından hazırlanmış olduğundan tek başına onlardan faydalanılması halinde hatalara ciddi yol açabilecek bilgiler içermektedir ve yanıltıcı olabilmektedir.

Çarlık Rus İmparatorluğunun kayıtlarında 1916 milli mücadele hareketi, bir "*milli mücadelesi*" değil "*isyan ve başkaldırı*" şeklinde kaydedilmiştir, "*talihsiz gelişmeler*" olarak görülmüştür. Rusya adına verici olaylar olduğu vurgulanan hareketin meydana gelmesinde Osmanlı Devleti ve Almanya gibi dış güçlerin müdahalesi aranmıştır. Tarihi kayıtlarla sabit olduğu üzere dış güçlerin olaylarda hiçbir şekilde yer almadığını ifade etmek elbette mümkün değildir. Ancak Tanrı Dağlarından Sibiry'a Altaylardan Hazar'a

ve Urallara kadar çok geniş bir coğrafyayı kaplayan böyle geniş çaplı bir hareketi sadece dış müdahaleye bağlamak ya da bölgedeki birkaç memurun olumsuz uygulamalarına tepki şeklinde vermek tarihi gerçeklerle hiçbir şekilde bir uyuşacak yaklaşım değildir. Hatıratlarda ve sorgu tutanaklarında yer aldığı üzere, gerek yolsuzluklar gerekse Rus İmparatorluğunun işçi-asker alımı yönündeki kararı bardağı taşıran son damla olmuştur. Hadiselerin gerçek sebebi Rusya'nın bölgeye gelişiyle birlikte başlanan yanlış politikalarlardır. Bölge tam anlamıyla koloni olarak görülmüş, bütün varlıklar sömürülmüş, din de dâhil olmak üzere bütün değerleri aşağılanmış, bölge insanına insan olarak bile bakılmamıştır. Yüz binlerce Rus köylüsünün Orta Asya'ya göç ettirilmesi, topraklar ile su kaynaklarının Orta Asya Türklerinden zorla alınarak Rus köylüsüne verilmesi, mülkün asıl sahiplerinin dağlara ve ot bitmez kuru bozkıra sürülmesi ve bunun neticesinde kaçınılmaz olarak baş gösteren açlık ve sefalet insanlar canından bezdirmiş, yaşayamaz hale getirmiştir. Orta Asya Türkleri açısından XX. yy.ın başındaki en temel sorun toprak sorunudur. İşte bundan dolayı, olaylar aydınlatmak açısından arşiv belgeleri tek başına yeterli değildir. Mutlaka öncesi ve sonrasıyla birlikte değerlendirilmeli, diğer kaynaklarla karşılaştırılmalıdır.

Konunun kaynaklarından bir diğeri hatıratlardır. Bizzat olaylara katılmış ya da şahitlik etmiş kişiler tarafından ya da onlardan dinlenilerek kayda geçirilen bu hatıratlar hem kaynak olmaları hem de Rus görevlileri tarafından tutulan kayıtları değerlendirmek açısından büyük önem taşırlar. Gerek Sovyet döneminde gerekse Sovyet sonrasında bunların bir kısmı müstakil derlemeler şeklinde *1916 cılkı Kırgızstandağı kötörülüş* (Bişkek, 1996), *Natsionalno-osvoboditelnoye vosstaniye kazahskih trudyayaşihnya protiv tsarizmv 1916 g.* (Almatı, 1937), *Karkara aybatı* (Almatı, 1991), *Kaharlı 1916 cılı* (Grozny 1916-y god) (T.II. Almatı, 1998) vd. adlar adı altında derlenerek yayımlanmıştır. 1916 olaylarını konu alan kaynaklar arasında Fahrettin Erdoğan'ın *Türk Elleriinde Hatıralarım* (Ankara, 1998), Adil Hikmet Bey'in *Asya'da Beş Türk* (İstanbul 1999), Ahmet Kemal İlkul'un *Çin-Türkistan Hatıraları/Şanghay Hatıraları* (İstanbul, 1999), Zeki Velidi Togan'ın *Hatıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Küllür Mucadeleleri* (İstanbul, 1969) ve İsa Yusuf Alptekin'in *Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mucadele Hatıraları* (İstanbul, 1985) adlı Türkçe hatıratlar da önemli bir yer tutar. Ancak olayların aydınlatılması açısından hatıratlar içinde özel bir yer tutan Türkçe hatıratlardan Sovyet coğrafyasında yapılan çalışmalarda faydalanılmamıştır.

Hatıratlarda olayların sebebine yönelik tafsilatlı bilgiler verilmektedir. 1916 olaylarının, Çar'ın işçi-asker alımı şeklindeki kararı ile kararın uygulanması aşamasındaki usulsüzlükler, buna karşı halkta oluşan infial ve hareketin hazırlık aşaması, başlaması, gelişimi ve niteliği hususunda son derece kıymetli bilgiler mevcuttur.

1916 milli mücadele hareketinin kaynakları olan arşiv belgeleri, raporlar, yargı tutanakları, hatıratlar vd. mutlaka karşılaştırmalı olarak kullanılmalı, ayrıca hadiselerin gerçek sebeplerini ortaya koyabilmek için Rusların bölgeye gelişinden 1916'ya kadarki sosyo-ekonomik, siyasi ve kültürel vaziyet çok iyi incelenmelidir. Aksi takdirde bu güne kadar olduğu gibi hadiselerin değerlendirilmesinde yanlış sonuçlara ulaşılabilir.

Kırgızistan'da 1916 yılında meydana gelen milli mücadele hareketinin incelenmesi Sovyet idaresinin kurulmasından hemen sonra başlamıştır. XX. yüzyılın 20-30'lu yıllarında 1916 olaylarıyla ilgili 50'den fazla çalışma yapılırken bunlardan 20'ye yakını Kırgızistan'da yayınlanmış olup, yazarlar olayların önkoşulları, çıkış sebepleri ve gelişimi üzerinde yoğunlaşmışlardır. Hareketin 10. ve 20. Yıldönümleri nedeniyle Kırgızistan'da periyodik yayınlar da basılmaya başlamıştır.

1916 milli mücadele hareketiyle ilgili ilk çalışmalar XX. yüzyılın başında Sovyetlerin ilk döneminde yapılmıştır. Bu devir kaynakları arasında başta T. R. Ruskulov'un *Vosstaniye tuzemtsev v Sredney Azii v 1916 godu* (Kızıl-Orda, 1927), G. İ. Broydo'nun "Materialı k istorii vosstaniya kirgiz v 1910 godu" (1924), E. Fedorov'un *Oçerki natsionalno-osvoboditelnoyo dvijeniya v Sredney Azii* (Taşkent, 1925), İ. Menitskiy'in "O karaktere sobitii 1916 g. v Turkestane" (Taşkent, 1926), N. Kuzmin'in "O marksistskom ponimaniı vosstaniya 1916 goda" (Taşkent, 1926), P.G. Galuzo'nun "1916 g. v Turkestane i kak sleduyet o neyom dumat" (Taşkent, 1926), P. Alekseyenkova'nın *Krestyanskoye vosstaniye v Fergane* (Taşkent, 1927), A.V. Şeşakov'un, *15-letiyе vosstoniya v Sredney Azii* (M., L., 1931), A. N. Zorin'in *Revolutsionnoye dvijeniye v Kirgizii (Severnaya Çast)* (Frunze, 1931), Yusuf Abdırahmanov'un *O Vosstaniı kirgız v 1916g.* (Frunze, 1933), B. D. İsakeyev'in *Kirgizskoye vosstaniye 1916 goda* (Frunze, 1932). B. Soltonoyev'in *1916 cıldagı kirgız kötörülüşü* (Bişkek, 1993), S. Braynin ve Ş. Şafiro'nun *Vosstaniye kazahov Semireçye v 1916 g.* (Alma-Ata M. 1936), S.D. Asfendiyarov'un *Natsionalno-ostobodirelnoye vosstanie 1916 goda v Kazahstane* (Alma-Ata-Moskva, 1936), Z.D. Kastelskaya'nın *Vosstaniye 1916 goda v Uzbekistane* (Taşkent, 1937) isimli çalışmalarını zikretmek gerek. Genel olarak bu çalışmalarda konu Marksist-Leninist bakış açısıyla

değerlendirilmiş olmakla birlikte, hareketin sebeplerinin, gelişme süreçlerinin ve sonuçlarının tarihi gerçeğe yakın olduğu söylenebilir. Ayrıca T. R. Rıskulov, G. L. Broydo, Yu. Abdurahmanov, B. D. İsakeyev ve B. Soltonoyev gibi isimlerin olayları kendi gözleriyle görmüş olmaları ve pek çok tarihi olaya tanıklık etmeleri nedeniyle rejim etkisine rağmen bıraktıkları eserlerin, konunun aydınlatılması açısından bir hayli önemli olduğunu da belirtmek gerekir.

Savaş yıllarından sonra 1916 olayların incelenmesine yönelik çalışmalarda artış görülmüştür. Söz konusu dönemde bahsi geçen konu hakkında A. G. Zima'nın "K 30-letiyu natsionalno-osvoboditelnogo vosstaniya 1916 goda v Kirgizii" (1947) ve D.M. Mecitov'un *Vosstaniye kirgizov 1916 g.* (1947) adlı başarılı çalışmaları dikkat çekmektedir. Yazarlar önceki çalışmalarda kullanılmayan birçok arşiv belgesinden faydalanarak tarihi gerçekleri yansıtmaya çalışmışlardır.

1916 yılı olayları ile ilgili çalışmalar, XX. yüzyılın 50'li yıllarında da devam etmiştir. Bu dönemde tarihi araştırmalar yavaş yavaş canlanmaya başlamış. Kırgız, Özbek ve Kazak tarihçiler kendi bölgelerindeki olayları ayrı ayrı ele alan çalışmalar yapmıştır. Fakat bu devirde de tarih araştırmaları üzerindeki rejim baskısı nedeniyle milli mücadele hareketlerinin "*gerici karakter*" taşıdığı şeklinde bir anlayış popüler hale gelmiştir.

12-16 Mayıs 1953'te Frunze şehrinde "*O haraktere natsionalnih dvijeniy v Kirgizii vo vtoroy polovine XIX-naçale vv.*" (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı XX. Yüzyılın Başında Kırgızistan'daki Halk Hareketlerinin Niteliği Hakkında) konulu bilimsel konferans gerçekleştirilmiştir. Bir yıl sonra 1954'te (30 Ocak 6 Şubat tarihlerinde) Taşkent'te Türkistan'daki halkın 1917 Ekim devrimine kadarki tarihi, bunun yanında XIX. yüzyılın ikinci yarısı XX. yüzyılın ilk başlarındaki milli mücadele hareketlerinin sorunlarının ele alındığı bilimsel toplantı tertiplenmiştir. Bunlar, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başındaki milli mücadele hareketlerinin niteliklerinin doğru tanımlanması ve geçmişte oluşturulan yanlış algıların ortadan kaldırılması açısından yararlı olmuştur.

Türkistan'daki milli mücadele hareketi hakkındaki araştırmalar 1950'li yılların sonundan 80'lere kadar T. Eleuov'un *Narodno-osvoboditelnoye vosstanie 1916 goda Kazakistane* (Almatı, 1955), H. T. Tursunov'un *Vosstaniye 1916 g v Sredney Azi i Kazahstane* (Taşkent, 1962), G. S. Sapargaliev'in *Karatelnaya politika tsarizma v Kazahstane* (Almatı, 1966), K.U. Usenbayev'in *Vosstaniye 1916 goda v Kirgizi* (Frunze, 1967), B.S. Süleymanov ve V.Y. Basin'in *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane* (priçini,

hareket, dbijuşıye sılı) (Almatı, 1977) isimli eserlerin katkılarıyla artış göstermiştir. Söz konusu yazarların eserlerinde Kırgız ve Kazak Türklerinin XX. yüzyılın başında milli mücadele için verdiği amansız mücadeleler hakkında önemli bilgiler mevcuttur.

Usenbayev, Kırgızların milli mücadelesinin tarihini inceleyen önde gelen tarihçilerden birisidir. Arşiv kaynaklarını kullanarak kaleme aldığı eserlerinde Kırgızistan'ın geneline yayılan söz konusu hareketin, ulusal milli mücadele karakteri taşıdığını göstermeye çalışmıştır. XX. yüzyılın 50'li yıllarında, olumsuz görüşlerin hâkim olduğu dönemde dahi, *Prjevalsk* ve Bişkek bölgelerindeki olayları, ulusal milli mücadele hareketleri olarak değerlendirmekten kaçınmamıştır.

1916 milli mücadele hareketi ve sorunlar hakkında T. N. Omurbekov'un yazdığı *Uçastiye narodnostey Semireçya v natsionalno-osvoboditelnom dvijenii v naçale XX v. (1900-1917)* (Almatı, 1986) adlı çalışması önemli yer tutmaktadır. Söz konusu bilim adamı çalışmasında Yedisu bölgesindeki halkların ve temsilcilerinin 1916 milli mücadele hareketine katılımını ortaya koymaya çalışmıştır.

1991 yılındaki milli mücadele ile birlikte dergi ve gazete sayfalarında bilimsel ve popüler nitelikte birçok makale yayımlanmış, hatıratlar ve arşiv kaynakları neşredilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte 17 Ekim 1991'de, 1916 milli mücadele hareketinin 75. yıl dönümü vesilesiyle Bişkek'te bilimsel bir konferans tertip edilmiştir. Etkinlikler çerçevesinde K.U Usenbayev'in 1916: *geroiçeskiye i tragiçeskie stranitsı* (Bişkek, 1997) ve M. Mahmutbekova'nın *Kırgızstandağı uluttuk boştonduk kötörülüş* (Bişkek, 1996) adlı kitapları yayımlanmıştır. 2000'li yıllarda bunlara C. Cakıpbekov'un *Sotsialno-ekonomiceskoye i politiceskoye razvitiye Kırgızstana vo vtoroy polovine XIX naçale XX vekov: Istoriografiya problemi* (Bişkek, 2003) ve T. Şeyşekanov'un *Köldöğü kötörülüş* (Bişkek 2003) isimli eserleri eklenmiştir.

1916 milli mücadele hareketine dışarıda en fazla Türk tarihçiler ilgi göstermişlerdir. Konuyla ilgili olarak A. Zeki Velidi Togan'ın *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1981), B. Hayit'in *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi* (Ankara, 1995); "Basmacılar" Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934) (Ankara, 1997), Mehmet Saray'ın *Kırgız Türkleri Tarihi* (İstanbul, 1993), Ali Bademci'nin *1917- 1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar Ve Enver Paşa* (İstanbul, 2008) vd. Türk yazarların çalışmalarında bilgiler bulunmaktadır. Başta Z. V. Togan, B. Hayit ve M.

Saray, A. Bademci olmak üzere Türk tarihçilerin istisnasız hepsi 1916 milli mücadele hareketini Türkistan halkının milli mücadelesi olarak yorumlamışlardır.

En başından itibaren 1916 milli mücadele hareketini konu alan araştırmacılar, hareketi ve sorunlarını yorumlarken siyasi tesirler altında kalıp dönemsel analizler yapmışlardır. Kırgızistan'da 1917-1936 yılları arasında kaleme alınan ilk çalışmalara bakıldığında bunların Sovyet tarihçiliğinin yeni kurulduğu bir dönem olması nedeniyle hazırlıksız oldukları ve konunun kaynaklarına yeteri kadar ulaşamadıkları görülmüştür. 20'li yılların başı 30'lu yılların ortasında konuya ilişkin yapılan araştırmalarda konunun sömürge karşıtı yanının ön plana çıkarılmaya çalışıldığı görülmüştür. Fakat 1916 olayları ve öncesinde cereyan eden milli mücadeleleri analiz edilirken Kırgız sosyo-kültürel yapısı hakkında doyurucu bilgiler verilmemiştir. Her şeye rağmen bu dönemde yapılan çalışmalar önemlidir. Zira yazarlar her ne kadar zaman zaman görüş ayrılıklarına düşseler de 1916 milli mücadele hareketinin ilerici özellikte olduğu noktasında hemfikirdirler. 1991'den sonra kaleme alınan eserlere gelince yine bu dönemde de milli mücadele hareketinin niteliği tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Bazı tarihçiler 1916 yılında meydana gelen hareket ulusal kurtuluş hareketi emperyalizm karşıtı, Rusya karşıtı (Rus karşıtı değil), savaş karşıtı, sömürge karşıtı ve ilerici nitelikte olduğunu belirtmişlerdir. Kimileri de Rus karşıtı bir hareket olduğu yönünde ifade kullanmışlardır. Bu dönemdeki yazarların hemen hepsi hareketin ulusal kurtuluş hareketi olduğu noktasında hemfikirdirler.

1916 yılında Kırgızistan'da meydana gelen hareket, 1916 yılında Türkistan genelinde meydana gelen gelişmelerin bir parçası olup, gerici değil ilerici niteliktedir ve ulusal kurtuluş vasfındadır. Aynı şekilde feodallere karşı yapılmış bir hareket de değildir. Çarlık Rusya'nın sosyo-ekonomik ve siyasi baskılarına karşı bir başkaldırıdır. Sonucunda büyük katliamlar yaşanan bu hareket aynı zamanda savaş karşıtıdır. Rusya'daki 1917 Sovyet Devrimiyle ilişkilendirmek doğru değildir ancak, I. Dünya Savaşı'nın yüküne yeni yük katması sebebiyle Rusya'daki krizin derinleşmesinde rol oynadığı kesindir. Milli mücadele hareketi Kırgız Türklerinin aynı hedef ve amaç doğrultusunda hareket etmesini sağlamıştır. Manaplar harekete aktif olarak katılmıştır. Milli mücadele hareketini fitilini ateşleyen, Türkistanlıların I. Dünya Savaşı'nda cephe gerisinde çalıştırmak üzere işçi-asker olarak cepheye çağrılmasını içeren karardır. Hareket kitlelerin politik bilincini güçlendirmiştir.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda umumiyetle konu bir bütün olarak ele alınmış, mücadelelerin sebepleri, başlaması, gelişimi ve sonuçları ön plana çıkarılmaya çalışılmışsa da hareketin niteliği hususunda ortak bir düşünceye ulaşılamamıştır. Çok geniş bir coğrafyaya yayılan hareketin incelenişinde bölgesel farklılıklar ve bu farklılıklardan kaynaklanan hususlar üzerinde durulmamıştır. Sınıfsal açıdan bakılmakla birlikte harekete geçiren, hareketin liderleri hakkında derinlemesine incelenmeler de yapılmamıştır. Araştırmalardaki en temel hata ise, konunun Rus Sovyet tarih anlayışı nedeniyle her dönemde farklı açılardan ele alınması ve farklı sonuçlara ulaşılmasıdır. Başta bir ifade ile konunun incelenişindeki dönemsel farklılıklardır.

ÖNERİLER

1. 1916 yılındaki milli mücadele hareketinin ana kaynaklarının muhafaza edildiği Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Rusya ve diğer ülke arşivlerinde bulunan yayımlanmış arşiv belgeleri daha önceden yapıldığı gibi derlemeler halinde neşredilmeli ve elektronik ortama aktararak araştırmacıların kolay ulaşması sağlanmalıdır.
2. Öncelik olarak Kırgızistan Devlet Arşivlerinde muhafaza edilen arşiv belgelerinin ve 1916 milli mücadele hareketine bizzat şahitlik eden şahsların hatıratları yayımlanmalıdır.
3. 1916 Milli Mücadele Hareketini konu alan bugüne kadar çalışılmış değerli eserlerin başta türkiye olmak üzere dünya'nın çeşitli dillerine aktararak dünya toplumunun gündemine taşınması da sağlanabilir.
4. Milli mücadele hareketine liderlik yapan insanların bahsı geçen olaydaki rolleri tarihi belgeler ışığında, önyargılardan uzak, bilimsel çalışmalarda ortaya konulmalı, milli kahramanların gelecek kuşaklar tarafından bilinmesini sağlayacak çalışmalar yapılmalıdır.
5. Tüm Orta Asya bölgesindeki 1916 yılındaki milli mücadele hareketine liderlik yapan şahsları birleştirerek ensiklopedi yapılabilir.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Avtandil Taalaibek Uulu

Doğum Yeri ve Tarihi : Kırgızistan / 21.12.1990

E-Posta Adresi :avtandilkg7@gmail.com

Eğitim Durumu

Lisans : Kırgız Milli Üniversitesi Tarih Bölümü, 2009-2014

Yüksek Lisans : Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü, 2014-2018

İş Deneyimi

Stajer : Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı “TÜRKSÖY”

UKİD : Uluslararası Kültürel İşbirliği Derneği / *Kırgızistan Koordinatörü*

Bildiği Yabancı Diller:

- Türkçe
- Rusça
- Kazakça

KAYNAKÇA

- [Redkollegiya] A.V.Pyaskovskiy vd. (1962). *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazakstane (Sbornik Dokumentov)*. Moskva: AN SSSR. ss. 306-307
- .Lesnoy, L., & T.R., R. (1937). *Vosstaniye 1916 g.v Kirgizstane (Dokumentı i materialı)*. *Sobranniye*. Moskva.
- [Haz] F.Boşko i S.Volin, [Red] P.G.Galuzo. (1932). *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii (Sbornik Dokumentov) s.116*. Taşkent: Gosizdat Uz.SSSR. s. 163
- [Haz] F.Boşko i S.Volin, [Red] P.G.Galuzo. (1932). *Zayavleniya o priçinah kara kirgiz Prjevalskogo uyezda Rossiyskomu konsolu v Kuldje. Bkz; Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii (Sbornik Dokumentov) s. Taşkent: Gosizdat Uz.SSSR. ss.105-106*
- [Haz] F.N. Kreyev i Ş. Ya. Şafino, [Red] B.S. Suleymanova. (1947). *Vosstaniye 1916 g. Kazahstane (Dokumentı i materialı)*. Almatı.
- [Haz] P.G.Galuzo ve F.Boşko. (1932). *Gosudarstvennaya Duma o vosstanii; Stenografiçeskiy otçet Gosudarstvennoy Dumı-Çetvertiy sozıv. Sessiya 5, zasedaniye semnadsatoye, çetverg 15 dekabrya 1916 goda v zakritom zasedanii. :Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii (Sbornik Dokumentov)*. Moskva-Taşkent. s.151
- [Redkollegiya] A.V.Pyaskovskiy vd. (1962). *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazakstane (Sbornik Dokumentov)*. Moskva: AN SSSR. s. 374
- [Redkollegiya] T.K.Çorotegin, T. Şeyşekanov, A. Bedelbayev vd. (2016). *1916-2016 Uluttuk Boştonduk Kötörülüşün cana Uлуу Ürkündün Öçpös Tarıhı (2016) Bişkek, s.246*. Bişkek, Kirgizistan.
- “Materialı dokladı o dvatsatiletii kirgizskogo vosstaniya 1916 goda. (1936)*. Frunze: Kirgosizdat. (1929). *“Krasniy Arhiv” İstoriçeskiy jurnal, 3(34), ss.39-94*.
- A.Kanimetov. (2002). *Harakter, spetsifiçeskiye osobennosti i politiçeskoye znaçeniye vosstaniya 1916 goda.(İstoriografiya voprosa) Vestnik Isık-Kulskogo Universiteta*. Karakol.
- A.N.Zorin. (1931). *Revolyuccionnoye dvijeniye v Kirgizii [Severnaya çast]*. Bişkek: Kirgosizdat.s.21
- A.R.Sadikov, [, & Berhamanov, A. (1998). *Kaharlı 1916 cıl; [Kucattar men materiyaldar cinagı] Grozniy 1916-y god [Sbornik dokumentov i materiyalov] (Cilt I)*. Almatı.
- A.Supatayeva. (2003). *1916 cıldagı Tündük Kirgizstandagı kötörülüşün cürüşü cana münözü. (Sbornik statey, Vıpusk 5)* . Bişkek. ss.45-57
- A.Ş.Mahayeva. (2006). *“1916-cıldagı kötörülüşögü kirgiz-kazak intımagı”* . Bişkek. s.33
- A.V.Pyaskovskiy. (1960). *Vosstaniye 1916 g.v Sredney Azii i Kazakstane (sb.Dokumentov)*. Moskva: AN SSSR. s.57
- A.V.Pyaskovskiy vd. (1960). *Vosstaniye 1916 g.v Sredney Azii i Kazakstane (Sbornik Dokumentov)* . s.81. Moskva: İzd-vo AN SSSR.

- A.V.Şestakov. (1931). *15- letlye vosstaniya v Sredney Azii* . ss.32-39
- Abdikulova, R., & Abdurasul, İ. (2009, Haziran). Asyada Beş Türk. *Kardeş Kalemler Dergisi*, 3(30).
- Abdikulova., R. (2016). *1916-2016 Uluttuk Boştonduk Kötörülüştün cana Ürkündün Öçpös Tarıhı (1916 cıl Aziyada Beş Türk)*. Bişkek: Muras Fondu. ss.233-235
- Abdrahmanov, C. (1931). *Nezabıvaemaya godovşına” (K 15 letyu vosstaniya v Kirgizii). Sovetskaya Aziya(5-6)*, 170-175.
- Abdrahmanov, C. (1931). *Nezabıvayemaya godovşına (K 15-letyu vosstaniya v Kirgizii). Sovetskaya Aziya(No:5-6)*, 175.
- Alımbayev, C. B. (2007). “Turkestandağı koloniyaldik sayasat cana Fergana örönündögü 1916 cıldağı kötörülüştün baştalışı”. *Manas Universiteti Koomduk İlimder*. ss.75-84
- Altay, K. K. (2000). 1916 cılkı kozgolon. *Ala-Too*.
- Arzimatova, A. (1996, 10 18-19). *Voyna 1916 goda: noviy vzglyad na yiyo priçini. Slovo Kirgızstana*.
- Arzimatova, A. (1996, 10 19). *Voyna 1916 goda: noviy vzglyad na yiyo priçini. Slova Kirgızstana*.
- Asankanov, A. (2012). *Uulu Ürkündögü kaçındardın Kitaydağı konuş-curttarı: tarih cana azırkı uçur (KER nın Sintsyan aymağına 2005-2009cc. Ekspeditsiyasının materiyaldarının negizinde)* . Bişkek. ss.169-175
- Asanov, T. (2012). *Kötörülüştögü kaçındardın abalı*. Bişkek .ss.88-104
- Aytpayeva, G. (1999). *Ürkün, smısl tragedii 1916 goda v kontekste bolşogo vremeni. The Nature of University Education and Research. AUK Conference*. Bişkek. s.37
- B.D.İsakeyev. (1932). *Kırğızskoye vosstaniye 1916 goda* . Frunze. ss.28-29
- B.D.İsakeyev. (1932). *Kırğızskoye vosstaniye 1916 goda*. Frunze. s. 43
- B.İsakeyev. (1936). *20-yu vosstaniya v Kirgizii , Revolyutsya i natsiyonalnosti*. Frunze. s.33
- B.S.Suleymanov, B., & V.Ya., B. (1977). *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazakstane (priçini, harekter, dvijuşiye silı)*. Almatı.
- Soltonoyev.B (1993). *1916 cıldağı Kırğızdardın kötörülüşü. Ürkün 1916 Tarıhıy darektüü oçerkter*. Bişkek. ss.151-191
- Soltonoyev.B (1993). *Kızıl Kırğız Tarıhı*. Bişkek: Uçkun.
- B.Z.Bakayeva. (2008). *Vosstaniye 1916 goda v Kirgızstane: priçini ego vozniknoveniya i porajeniya*. (Vıpusk 7 b.). Bişkek: Vestnik KNU. Seriya 1. s.54
- Bademci, A. (1999). *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa (Cilt 1)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Baktıgulov, D. (1991, 05). *Tarıhıy çındıktı kalıbına keltireli. Sayasıy tribuna*, 82-91.

- Batirbayeva, Ş. D., & S. M., S. (2006). "Vosstaniye 1916 goda v demograficeskom aspekte. *Voprosı istorii Kirgızstana*, 57-60.
- Baycanov, S. (1991). *Karkara Aybatı (Kucattar men materialdar cinagi)*. Almatı: Ülke.
- Baytur, A. (1992). *Kirgız tarıhının Leksiyatları* (2-kitep b.). Bişkek: Uçkun. s.123
- Bedelbayev, A. (2012). *Kemin öröönü uluttuk boştonduk kötörülüşünün negizgi oçoktorunun biri*. Bişkek. ss.190-195
- Begaliyeva, A. S. (2007). "İstoriografiya vosstaniya 1916 goda v Sentralnoy Azii". *Bilim cana Tarbiya*. ss.45-50
- Bey, A. H. (1999). *Asya'da Beş Türk*. (Y. Gedikli, Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat. ss.210-211
- Bey, A. H. (1999). *Asya'daki Beş Türk*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. ss.215-216
- Bey, A. H. (1999). *Asya'daki Beş Türk*. İstanbul: Neşriyat. ss.219-225
- Bey, A. H. (1999). *Asya'daki Beş Türk*. İstanbul: Neşriyat. s.300
- Bey, A. H. (1999). *Asya'daki Beş Türk*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. s.302
- Boşko, F., & İ. S. Volin. (1932). *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii (Sbornik Dokumentov)*. Taşkent: Gosizdat Uz SSSR. s.34
- C.Cakıpbekov. (2013). *İstoriyografiya Sotsiolno-ekonomiçeskoj i politiçeskoj istorii Kirgızstana vo vtoroy polovine XIX naçale XX vekov. (Diss. Na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata istoriçeskih nauk)* . Bişkek.
- Cakıpbekov, C. (1986). *Sovetskaya istoriografiya dorevolyutsionnogo Kirgızstana (60-ye-seredini 80-h godov)"* . Moskva. s.152
- Cakıpbekov, C. (2003). *Sotsiolno-ekonomiçeskoye i politiçeskoye razvitiye Kirgızstana vo vtoroy polovine XIX naçale XX vekov: İstoriografiya problemi*. Bişkek: KNU.
- Cakıpbekov, C. (2010). Problemi sovetskoy istoriografii vosstaniya 1916 goda v 20-30 goda XX veka. *Rossiya-Kirgızstan: na puti k integratsii. EvroAziya*. s.45
- Coldoşev, R. (2015). *Kirgız manaptarının 1916- cıldagı kötörülüştögü rolu*. Bişkek. ss.217-224
- Çca, Ç. M. (1997). *İslamskiy faktör v vosstanii 1916 goda* (1 b.). Bişkek, Kirgızistan. ss.75-80
- Çca, Ç. M. (1997). *İslamskiy faktör v vosstanii 1916 goda. Eho nauki No:1 NAN Kirgızskiy Respubliki*. Bişkek.
- Çoroyev, T. (1991). *Vosstaniya 1916 goda v Kirgızstana,(Sbornik Materialov nauçnoy konferentsii, poev. 75.-letiyu vosstaniya)*. ss.3-4
- Çukubayev, A. A. (1993). *Otrajeniye sobitij 1916 goda, obşestvenno-politiçeskoj misli narodov Sredney Azii i Kazakstane*. s.54
- Çulonikova, A. (1926). İstoriya vosstaniya Kirgız v 1916 godu Predisloviye. "Krasniy arhiv " *İstoriçeskiy jurnal*, 3(16), 53-75.

- Çulonikova, A. (1929). Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii (Sb. Dokumentov). "Krasnyy arhiv" *İstoriçeskiy jurnal*, 3(34).
- Çuloşnikova, A. (1926). *İstoriya vosstaniye Kirgiz v 1916 godu. "Krasnyy arhiv" "istoriçeskiy jurnal"* (16 b., Cilt 3). Moskva-Leningrad.
- D.Cunuşaliyev. (1993). *V Epitsentre vosstaniya*. Bişkek. ss.42-49
- D.M.Budyanskiy. (1993). *Kolonyalnaya politika vremennogo pravitelstva v Kirgizstane i otnoşeniye k bejentsam-kirgızam*. s.54
- D.S.Madcun. (2006). *Vosstaniye 1916 g Kirgizstane i uçaştiye v miyom dungan Prievalskogo uyezda*. Bişkek. ss.43-48
- Duyşenaliyev, K. D. (2006). 1916 cıldagı kütörülüşün C. Abdrahmanovdun kitebinde çağıldırılışı. *Voprosı istorii Kirgızstana*.
- E.D.Sokol. (1954). *The revolt of 1916 in Russian Central Asia*. .
- E.Federov. (1925). *Oçerki natsiyonalno-osvoboditelnogo dvijeniya v Sredney Azii t*. Taşkent: Gosizdat Uz. SSR. s.69
- Eraliyev, Z. (2006). *Kirgızstandagı 1916 cıldagı kütörülüşün münözü, ayırım cetekçileri cana tıyanagı cönündögü köz karaştarga karata*. Bişkek. ss.11-12
- Erdoğan, F. (1998). *Türk Ellerinde Hatıratlarım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. ss.121-122
- Erdoğan, F. (1998). *Türk Ellerinde Hatıratlarım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. s.123
- Erdoğan, F. (1998). *Türk Ellerinde Hatıratlarım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. s.125
- Erdoğan, F. (1998). *Türk Ellerinde Hatıratlarım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. s.126
- F.Boşko, S, V., & P G, G. (1932). Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii (Sbornik Dokumentov). ss.105-106. Taşkent: Gosizdat Uz.SSSR.
- F.Boşko, S, V., & P.G., G. (1932). *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii (Sbornik Dokumentov)*,. Taşkent: Gosizdat Uz.SSSR. s.63
- F.Boşko, S, V., & P.G., G. (1932). *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii (Sb. Dokumentov)*. Taşkent. ss.32-33
- F.Boşko, S, V., & P.G., G. (1932). *Vosstaniye 1916 goda Sredney Azii (Sbornik Dokumentov)*. Taşkent: Gosizdat Uz. SSSR. ss.26-28
- F.Boşko, [., S., V., & [Red] P. G., G. (1932). *Vosstaniye 1916 goda v sredney Azii (Sbornik Dokumentov)*. Taşkent: Gosizdat Uz. SSSR,. s.116
- F.Erdoğan. (1998). *Türk Ellerinde Hatıratlarım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. s.143
- G.Broydo. (1925). *Vosstaniye Kirgiz v 1916 goda*. Moskva. s.2
- Galuzo, P. G. (1926). "Voorujiye russkih pereselentsev v Sredney Azii" (istoriçeskiy oçerk). Taşkent. ss.70-72

- Hamidovna, İ. C. (2002). , *Natsionalno-Osvoboditelnoye dvijeniye v Turkestane (na primere vosstaniye 1916 goda v Ferganskoy doline)*. Taşkent.
- Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleri tarihi*. ss.211-212
- Hayit, B. (1995). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleri tarihi*. s.162
- İ.Menitskiy. (1926). O haraktere sobitii 1916 g. v Turkestane (Po povodu stati tov.Riskulova "Vosstaniye tuzemtsev v Turkestane 1916 goda) Kommunişçeskaya mısl, No: 2 ,,
Kommunişçeskaya mısl(2), ss.151-155.
- İbraimov, Osmonakun "Azattık" 23.02.2015. (2016). *1916-2016 Uluttuk Boştonduk Kötörülüşün cana Ulu Ürkündün Öçpös Tarihi,(Tarih cana Muras türmögü)*. Bişkek.ss.245-247
- İdil, A. (2011). *1921-1922 Yıllarında "Basmacı Hareketi" ve Enver Paşa*. Bişkek. s.48
- İdil'in, A. (tarih yok). *1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün"*.
- İlku, A. K. (1999). *Çin- Türkistan Hatıratları / Şanhay Hatıratları*. (Y. Gedikli, Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat. ss.115-120
- İlku, A. K. (1999). *Çin- Türkistan Hatıratları / Şanhay Hatıratları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. s.75
- İlku, A. K. (1999). *Çin-Türkistan Hatıratları / Şanhay Hatıratları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. s.172
- İnan, A. (1993, 11 12). Türkistanda 1916 Yılındaki Ayaklanma. *Türk kültürü Dergisi*, s. 26
- K 10-yu vosstaniya v Sredney Azii, Krestyanskiy put , 3.11.1926; Pryamoy put k vosstaniyu 1916 godu, Krestyanskiy put, 25.07.1926; Desyatiletıye kirgizskogo vosstaniya 1916 goda.,, O.Tınayev .Borba Kirgizskogo naroda za osvobodeniye. Sovetskaya Kirgizy. (1926, 11 3).
- K.Denisov. (1935, 14 12). Manapı v vosstani 1916 goda. *Sovetskaya Kirgiziya*.
- K.Karakeyev. (1993). *İstorişeskoye znaçeniye vosstaniya 1916 goda v Kirgızstane. Vosstaniya 1916 goda Kirgızstane, (Sbornik Materiyalov 75-letiyu vosstaniya)*, Bişkek: İlim. ss.7-14
- K.Usenbayev. (1967). *Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii* . Frunze: İlim. s.236
- K.Usenbayev. (1967). *Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii*. Frunze: İlim, s.14
- K.Usenbayev. (1967). *Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii*. Frunze: İlim. s.4
- K.Usenbayev. (1974). *Revolyutsionnoye natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye v Kirgizii v kontse XIX naçale XX veka*. Frunze: İlim. ss.182-186
- K.Usenbayev. (1993). Kötörülüşün küçögön mezgili . *Muras*. s.28
- K.Usenbayev. (1993). *O haraktere vosstaniya 1916 goda v Kirgızstane*. Bişkek. ss.15-20
- K.Usenbayev. (1997). *Geroişeskiye i tragişeskiye stranitsı (Nauçno-populyarnoye izdaniye)*. Bişkek: İlim.

- Kanimetov, A. (2016). *1916-2016 Uluttuk Boştonduk Kötörülüştün cana Uulu Ürkündün Öçpös Tarıhı / Kaarduu 1916 cıl*. Bişkek: Muras Fondu. s.139
- Kastelskaya, Z. D. (1937). *Vosstaniye 1916 goda v Uzbekstana (K- 20-letiyu vosstaniya)*. Taşkent: Gosizdat UzSSR.
- Kazak ult-azattık kozgalısı, Cedisu Issık-Kulskaya tragediya; 1916-1920 gg.[sbornik dokumentov i materialov]. (2007). *II. El-şecire*. Almatı.
- Kozıbayev, M. (2001). *Akköz Batır (1916 cıldagı köterilis)*. Almatı : KAZakparat.
- Kozıbayev, M. (2001). *"Isikkulskogo-çuyskiy oçag natsiyonalno-osvoboditelnogo dvijeniya 1916 goda"*. Almatı. s.15
- Krongart. G. (1993). *Demografişeskoye aspekti istorii vosstaniya 1916 goda v Kirgızstane*. ss.50-51
- Kuandıkov, S. (1993). K voprosu o kontrrevolyutsionnosti alaşskoy intelegentsii. Bişkek: İlim.s.4
- Kulubekov, A. (2009). *Ürkün cana Ümüt (Ömür belesterinen bayan)*. Bişkek.
- L.V.Lesnoy, T.R.Riskulov. (1937). *Vosstaniye 1916 g.v Kirgızstane (Dokumenti i materialı) . Sobranniye L.V. Lesnoy, (Red) T.R.Ruskulov, . Moskva: Sotsekgiz. s.86*
- M., M. (1996). Kirgızstandagı uluttuk boştonduk kötörülüş (ilimiy basılma). *Erkin-Too*.
- M.Mahmutbekova. (1996). *Kirgızstandagı uluttuk-boştonduk kötörülüş*. Bişkek: Erkin-Too. s.99
- M.Mahmutbekova. (2006). *Kirgızstandagı 1916 cıldagı Eldik Erkindik kötörülüştün tüpkü sebebi*. Bişkek: Erkin Too. ss.286-291
- M.Malabayev, D. (1993). *Zabota sovetskoy vlasti o bejentsah 1916 goda*. s.66
- Mahmutbekova, M. (2008). *Narodno-osvoboditelnoye vosstaniye 1916 goda v Kirgızstane (istoriçesko-istoçnikovedçeskiy analiz vospominaniy) Diss. Na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata istoriçeskih nauk*. Bişkek.
- Mahmutbekova, M. (2006). *Kirgızstandagı 1916 cıldagı Eldik Erkindik kötörülüştün tüpkü sebebi*. Bişkek. s.104
- Mahmutbekova, M. (2006). Kirgızstandagı 1916 cıldagı Eldik Erkindik kötörülüştün tüpkü sebebi. *Voprosı istorii Kirgızstana* ss.5-6
- Maksütov, B. (2007). *Manas atabızdan bügünkü küngö çeyin*. Bişkek. ss.134-180
- Maksütov, B. (2012). *Kötörülüştün uyuşturuçuları cana cetekçileri. 1916-cıl: Azattık kötörülüşü (1916 cıldagı uluttuk-boştonduk kötörülüştün 95 cıldagına arnalğan ilimiy konferensiyanın materialdarı)*. Bişkek: Biyiktik. s.145
- Malabayev, M. ((1993). *Vosstaniya 1916 goda v Kirgızstane, Sbornik Materialov nauçnogo konferentsii, poev. 75.-yu vosstaniya*. Bişkek: İlim (Basımevi).
- Materiyalı dokladı o dvadtsatiletii kirgızskogo vosstaniya 1916 goda*. (1936). Frunze: Kirgoizdat.

- Mirzabayev, A. (2006). 1916-cıldağı Merkenđeđi k t r l ş. *Voprosı istorii Kirgıztana*(3).ss.64-66
- Mombekova., C. K. (1999). *İstoriya Kirgızo v Kirgıztana s drevneyşih vremen do naşih dneı .* . Bişkek.
- N.T.Kencebayev. (1993). *Kazakskiy narod v naçale XX veka, tragiçeskiy opıt modernizatsii, Kazakstan v naçale XX veka; metodologiya, istoriografiya i istoçnikovedeniye (Sbornik Statey) (I b.)*. Almatı. ss.23-24
- O.Tınayev. (1927). K 10-yu vosstaniya v Sredney Azii, Krestyanskiy put , 3.11.1926; Pryamoy put k vosstaniyu 1916 godu, Krestyanskiy put, 25.07.1926; DesyatiletıBorba Kirgizskogo naroda za osvobodneniye. *Sovetskaya Kirgizya i Kızıl Kirgıztan*.
- Osmonov,  . (2003). *İstoriya Kirgızo v Kirgıztana (Uçebnoye posobiye dlya vuzov)*. Bişkek.
-  .Osmonov, & A., A. (2000). *İstoriya Kirgızo v Kirgıztana (Uçebnoye posobiye dlya vuzov)*. Bişkek.ss.177-178
- P.Alekseyenkova. (1927). *Krestyanskoye vosstaniye v Fergane*. Taşkent: Sredazkniga. s.6
- P.G.Galuzı. (1926). *Voorujeniye russkih pereselentsev v Sredney Azii (istoriçeskoı oçerk)*. Taşkent. s.6
- P.G.Galuzı, & F, B. (1932). *Gosudarstvennaya Duma o vosstanii: Stenografiçeskiy oçet Gosudarstvennoı Dumı-Çetvertiy sozıv. Sessiya 5, zasedaniye semnadsatoye, çetverg 15 dekabrya 1916 goda v zakritom zasedanii*. Moskva-Taşkent. s.149
- P.Galuzı. (1929). *Turkestan koloniya (Oçerk istorii Turkeстана ot zavoyevaniya russkimi do revolyutsii 1917 goda) ,* Moskva.s.227
- P.Galuzı ve F.Boşko. (1932). *Vosstaniye 1916 goda v Sreney Azii (Tezisi Kultpropa Sredazbyuro TSK v VKP (b) i SANİİR k 15-y godovşine vosstaniya)*. s.61
- P.Galuzı, F. v. (1932). , *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii (sb.statey) Obyedineniye gosudarstvennih izdatelstv Sredneaziyatskoe otdeleniye*. Moskva-Taşkent.
- P.Ş.Kazıbayev. (1996). *1916 Cılkı Kirgıztandadı K t r l ş*. Bişkek. s.219
- P.Ş.Kazıbayev. (1996). *1916 Cılkı Kirgıztandadı K t r l ş*. Bişkek. s.210
- P.Ş.Kazıbayev. (1996). *1916- Cılkı Kirgıztandadı K t r l ş*. Bişkek. ss.233-234
- P.Ş.Kazıbayev. (1996). *1916 cılkı Kirgıztandadı k t r l ş (Dokumentter cana materiyealdar, Esker l r)*. Bişkek, Kirgıztan. s.346
- P.Ş.Kazıbayev, & L.V, L. (1996). *1916 Cılkı K t r l ş (Dokumentter cana Materiyealdar)*. Bişkek.
- P.Ş.Kazıbayev, [. (1996). *1916 Cılkıdadadı Kirgıztandadı k t r l ş (Dokumentter cana materiyealdar,Esker l r) (V.Lesnaya tarabınan cıynalğan dokumetter cana materiyealdar) .* Bişkek, Kirgıztan. ss.14-199
- P.Ş.Kazıbayevnay. (1996). *1916 Cılkı Kirgıztandadı K t r l ş (L.V.Lesnaya tarabınan cıynalğan Dokumentter cana Materiyealdar)*. Bişkek ss.200-349.

- Pyaskovskiy, A. (1962). *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazakstane [Sbornik Dokumentov]*. Moskva: AN SSSR. s.337
- R.Dor. (1991). *Kıl çokudan canırgan ırlar* (3 b.). (S. L. B. Kambaralı, Çev.) Bişkek: Ala-Too. s.119-143
- Rıskulov, T. (1936). *Materialı dokladı o dvatsatiletii kırıgızskogo vosstaniya 1916 goda*". Frunze: Kırgosizdat.
- Rıskulov, T., & L. V., L. (1937). *Vosstaniye 1916 g. v Kırgızstane*. Moskva: Sotsekgiz.s.59
- S.F.Macitov. (2010). *Natsionalno-osvoboditelnoye dvijeniye 1916 goda; İstoriya i sovremennost*. Almatı. ss.8-22
- S.İ.Begaliyev. (1991, Eylül). Başka col cok ele. *Zamana*, 84-85.
- S.Volin. (1932). *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii (Sbornik Dokumentov)*. ss.105-162
- Sadikov, A., & A, B. (1998). *Kaharlı 1916 cıl (Kucattar men materiyaldar cinagı)* (Cilt II). Almatı.
- Saparaliyev, D. B. (1999). *Şabdan Baatır, vostrebovannıy epohoy, Şabdan Baatır. Epoha i Liçnost (Dokumenti i materiyalı)*. Bişkek. ss.6-14
- Skripkina, S. M. (2006). *İzuçeniye vosstaniya 1916 goda v Kırgızstane po materiyalam rukopiskogo fonta Natsionalnoy akademi nauk Kırgızskoy Respubliki*. Bişkek ss.71-78
- Soltonbekova, K. (2006). 1916-cıldagı kötörülüşün özgöçölüktörü. *Voprosı istorii Kırgızstana*.68-70
- Soltonoyev, B. (1993). *1916 Cıldagı Kırgız Kötörülüşü*. Bişkek.
- Soltonoyev, B. (1993). *Kızıl Kırgız Tarıhı* (Cilt I-II). Bişkek: Uçkun.
- Şapiro, S., Ş, Ş., S, B., & N, T. (1937). *Natsionalno-osvoboditelnoye vosstanie kazahskih trudyasıhsya protiv tsarizma v 1916 godu*. Almatı: Kazgosizdat.
- Şaybekov, İ. (1940). *Kayran El (Kemin Kapçıgayındagı okuya)* . Frunze.
- Şeyşekanov, T. (2003). *Köldögü kötörülüş, Arhi*. Bişkek. ss.78-79
- Şeyşekanov, T. (2004). *Vosstaniye 1916 goda Isık-Kulskoy kotlovine: predpasilki, osobennosti i predvoditeli, (Diss. Na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata istoričeskih nauk*. Bişkek .
- Şeyşekanov, T. B. (2006). Köldögü boştonduk kıymıldın cetekçileri cönündö. *Voprosı istorii Kırgızstana*. ss.83-85
- T.K.Arzubayev. (2006). 1916-cıldagı kötörülüşün eldik çıgarmalarda çağıldırılışı. *Voprosı istorii Kırgızstana*. ss.30-33
- T.K.Koyçiyev. (1994). *Kırıgızı i ih predki, Netraditsionniy vzglyad na istorıyu i sovremennost*. . Bişkek.
- T.N.Ömürbekov. (2012). *1916 cılıkı kötörülüşün öbölgölörü, negizgi oçoktoru, cetekçileri cana özgöçölüktörü*. Bişkek .s.37

- T.N.Ömürbekov. (2016). *Kırgızstandağı 1916 cılıkı Uluttuk Boştonduk Kötörülüş*. Bişkek: Muras Fondu. s.179
- T.N.Ömürbekov, & Baktıgulov, D. (1991, 05 09). Kötörülüşkö kimder koşulgan, Maksat Tarihiy çındıkka cetüü. *Kırgız Madaniyatı, Sayasiy Tribuna*, 81.
- T.N.Ömürbekov, Çoroyev, T., & Baktıgulov, S. (1991, 10 17). "Kötörülüş tarihi", "Kayçı pikirler", "Maksat-tarihiy çındıkka cetüü" . *Kırgız Madaniyatı*, 81.
- T.R.Riskulov. (1926). Po povodu vistupleniya tov. Menitskogo. *Kommuniçeskaya misl*(No:2), ss.175-176.
- T.Riskulov. (1924). İz istorii borı za osbovojeniyu Vostoka (Vosstaniye Kirgizov Turkestana protiv tsarizma v 1916 goda) . *Noviy Vostok*,(No:6), ss.267-270.
- T.Riskulov. (1935). *Kırgızstan*. Moskva: Sotsekizdat.
- T.Riskulov. (1991). Vosstaniye tuzemtsev v Turkestane 1916 goda adlı makalesi için bkz..Vosstaniye Kirgizov i Kazahov v 1916 godu. s.47
- T.Şeyşekanov. (2012). *Isık-Köl öröönündögü 1916 cılıkı Uluttuk-boştonduk kötörülüşünün öbölögö, sebepteri cana baştalışı*. Bişkek: Biyiktik. s.83
- T.Şeyşekanov, B. (2003). *Köldögü kötörülüş*. Bişkek: Arhi.
- Tabışaliyev, S. (1991, 04 06). Znaya pravdu istorii ne predyavliyat drug-drugu şçet za svoih predkov . *Slovo Kırgızstana*.
- Tatıbekov, M. ( ). *1916-Cılıkı Kötörülüş Cönündögü ırlar*.
- Tınayev, O. (1926, 11 3). "K 10-letiyu vosstanya v Sredney Azii". *Kretyanskiy put*.
- Togan, Z. V. (1969). *Hatıratlar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. s.341
- Tursunov, H. T. (1962). *Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii i Kazakstane*. Taşkent: Gosizdat UzSSR.
- Usenbayev, K. (1967). *Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii*. Frunze: İlim. ss.16-17
- Usenbayev, K. (1967). *Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii* . Frunze. s.181
- Usenbayev, K. (1974). *O Haraktere i osobennostyah revolyutsionnogo i natsinalno-osvoboditelnogo dvijeniya v Kirgizii v epohu impeyalizma*.
- Usenbayev, K. (1997). *1916 Geroiçeskiye i tragiçeskiye stranitsı (Nauçno-populyarniye izdaniye)* . Bişkek,: İlim. s.165
- Uulu, H. Karasay. (1993). *1916 cıldagi kötörülüş cönündö, tarihiy darektüü oçerkter*. Bişkek ss.205218.
- Uulu, H. Karasay. (1993). *1916 Cıldagi Kötörülüş Cönündö, Ürkün 1916.Tarihiy darektüü oçerkter*. Bişkek. s.211

Ü.B.Kultayeva. (2006). Aalı Tokombayevdin “Kanduu Cıdar” romanının uluttuk adabiy protsestegei ordu . *Voprosı istorii Kırgızstana*. ss.26-30

Valihanov, Ç. (2010). *Voprası priçin natsionalno-osvoboditelnogo vosstaniya 1916 goda*. Almatı. s.80

Vosstaniya 1916 goda v Kırgızstane (Sbornik Materialov nauçnoy konferentsii, poev 75-letiyu vosstaniya). (1993). Bişkek.

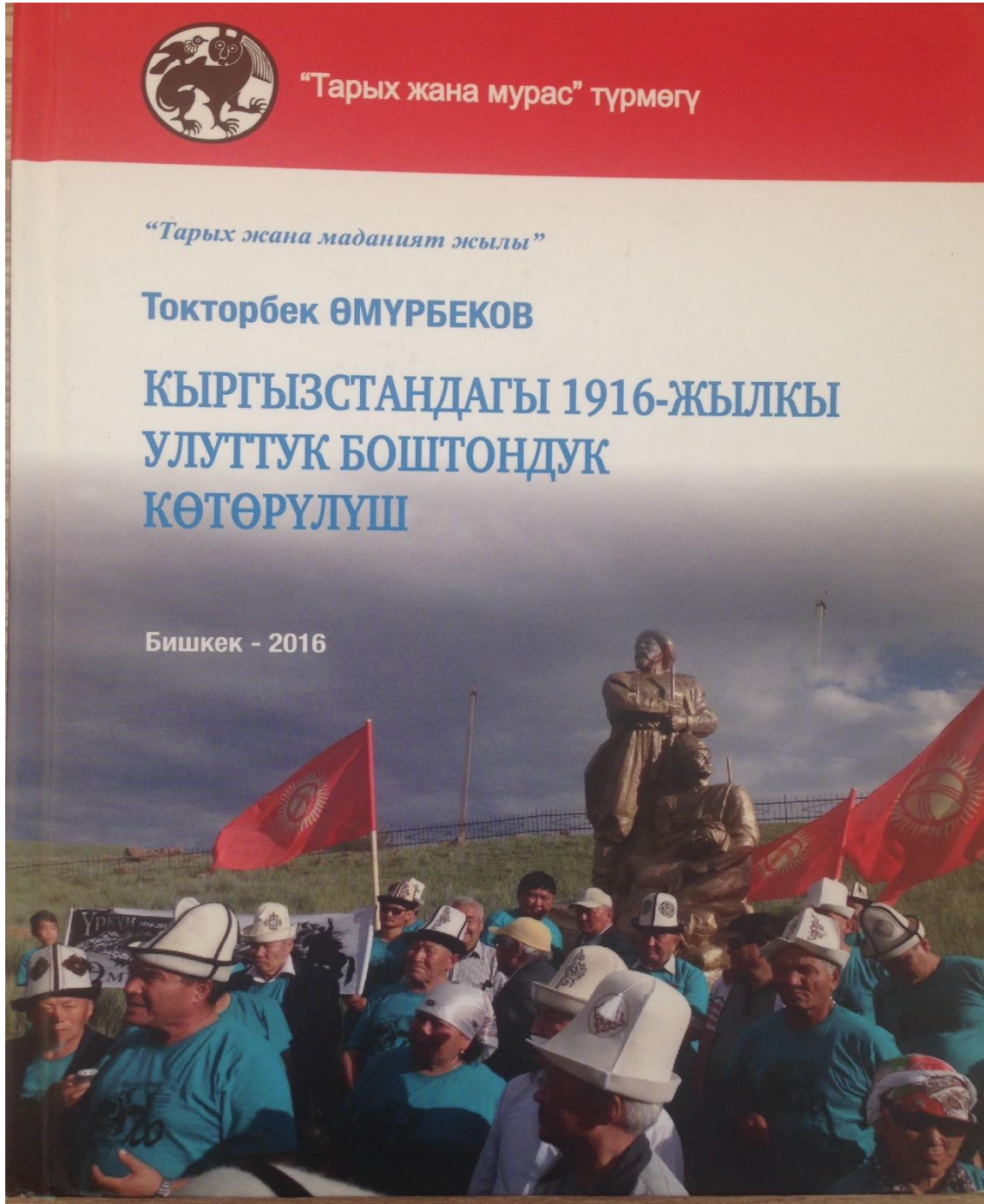
Vosstaniye 1916 goda v Kırgızstane. (Moskva). (T. Abdıldabekov, Çev.) 1937.

Yudahin, K. (1994). *Kırgız Sözlüğü*. (A. Taymaz, Çev.) Ankara: TDK. s.551

EKLER

EK-1: Kırgızstandağı 1916-cılkı Uluttuk Boştonduk Kötörölüş / Dış Kapak Sayfası

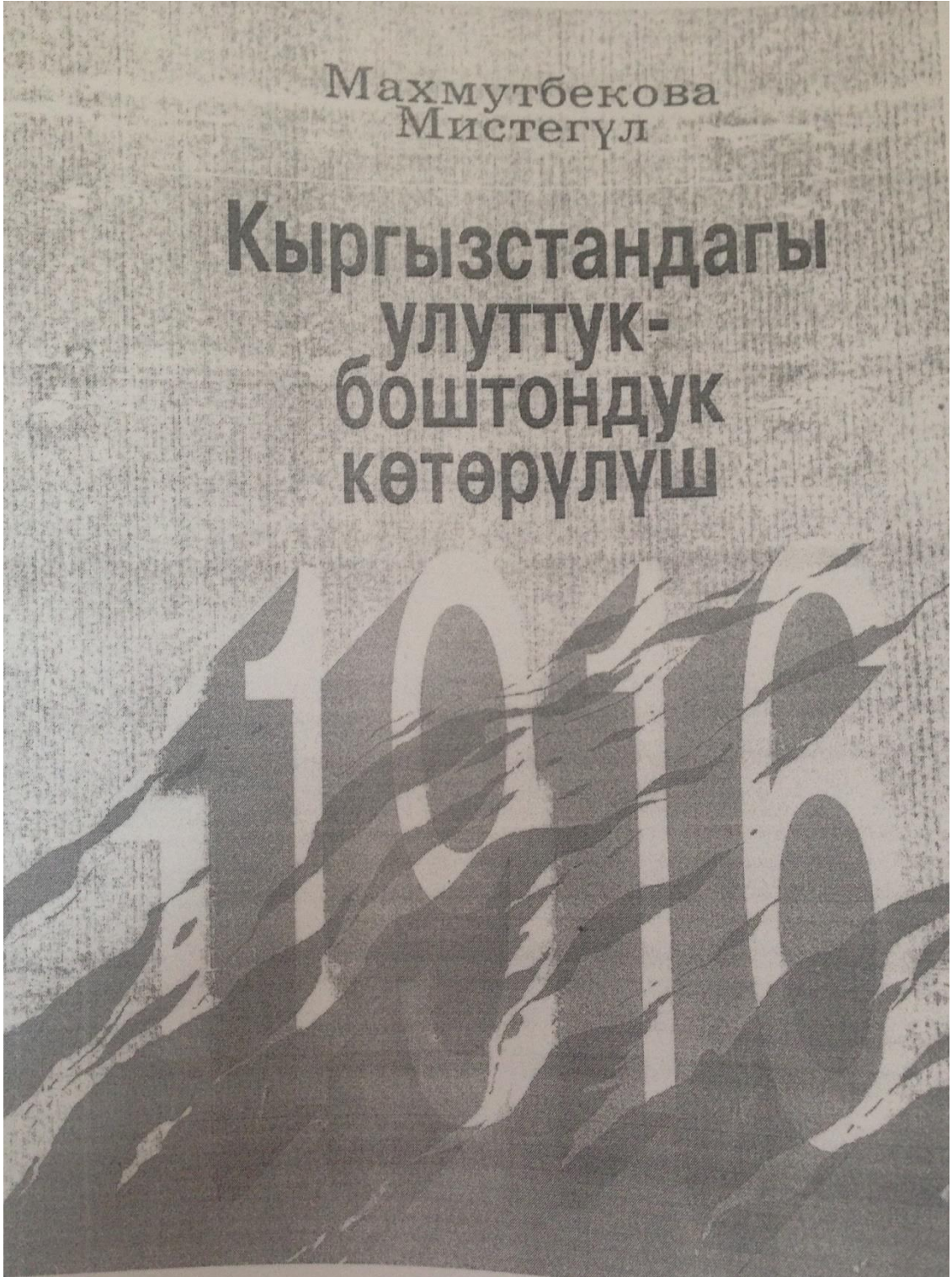

Кайнак : *“Тарих сана мурас түрмөгү” Kırgızstandağı 1916-cılkı Uluttuk Boştonduk Kötörölüş, Ö.Toktorbekov, Bişkek-2016,*

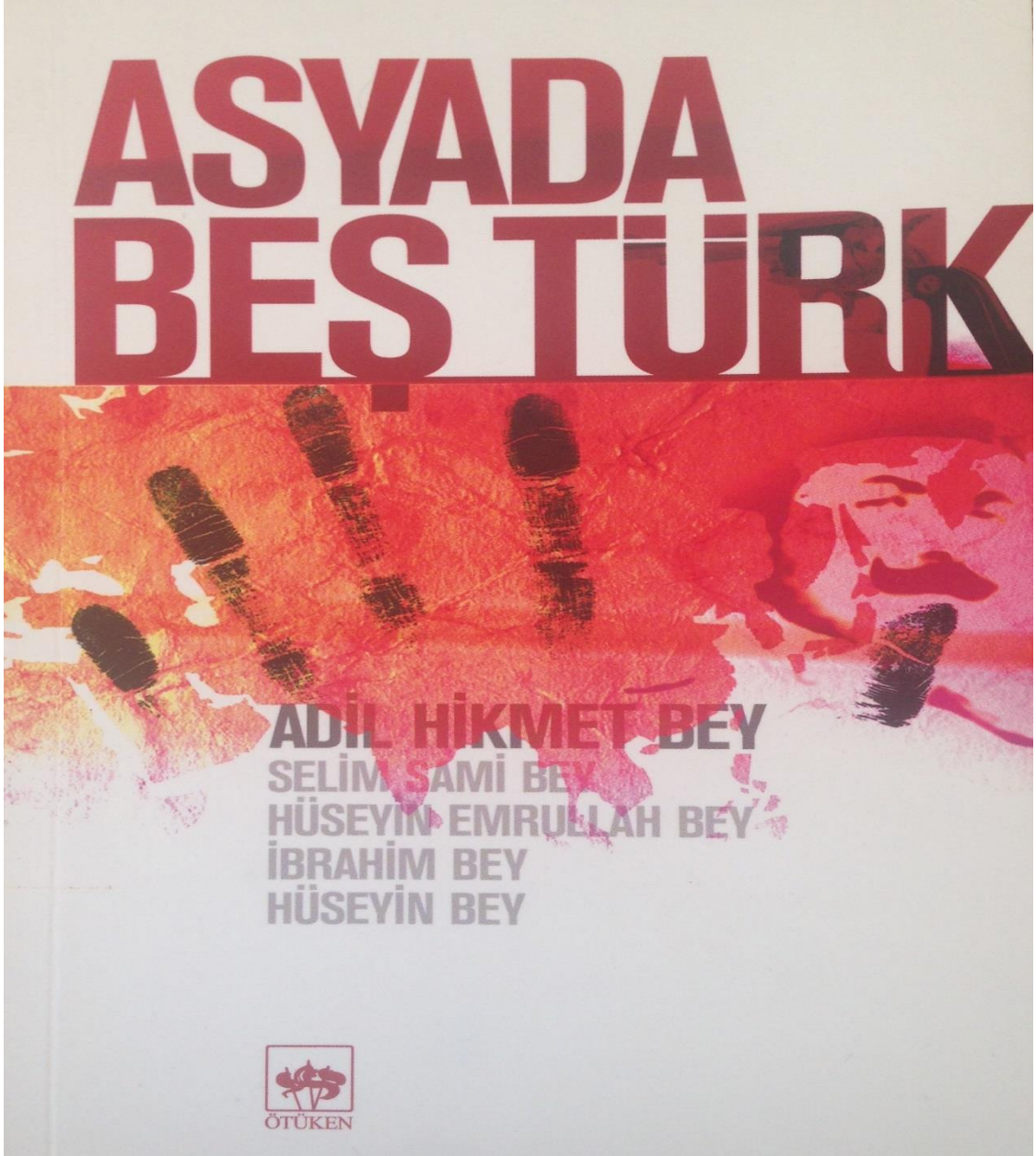
**EK-2: Borborduk Aziyanı Dügürötkön Uluttuk Boştonduk Kötörülüşkö 100 cıl /
Dış Kapak Sayfası**

Каянак: “Borborduk Aziyanı Dügürötkön Uluttuk Boştonduk Kötörülüşkö 100 cıl”,
Бишкек-2016

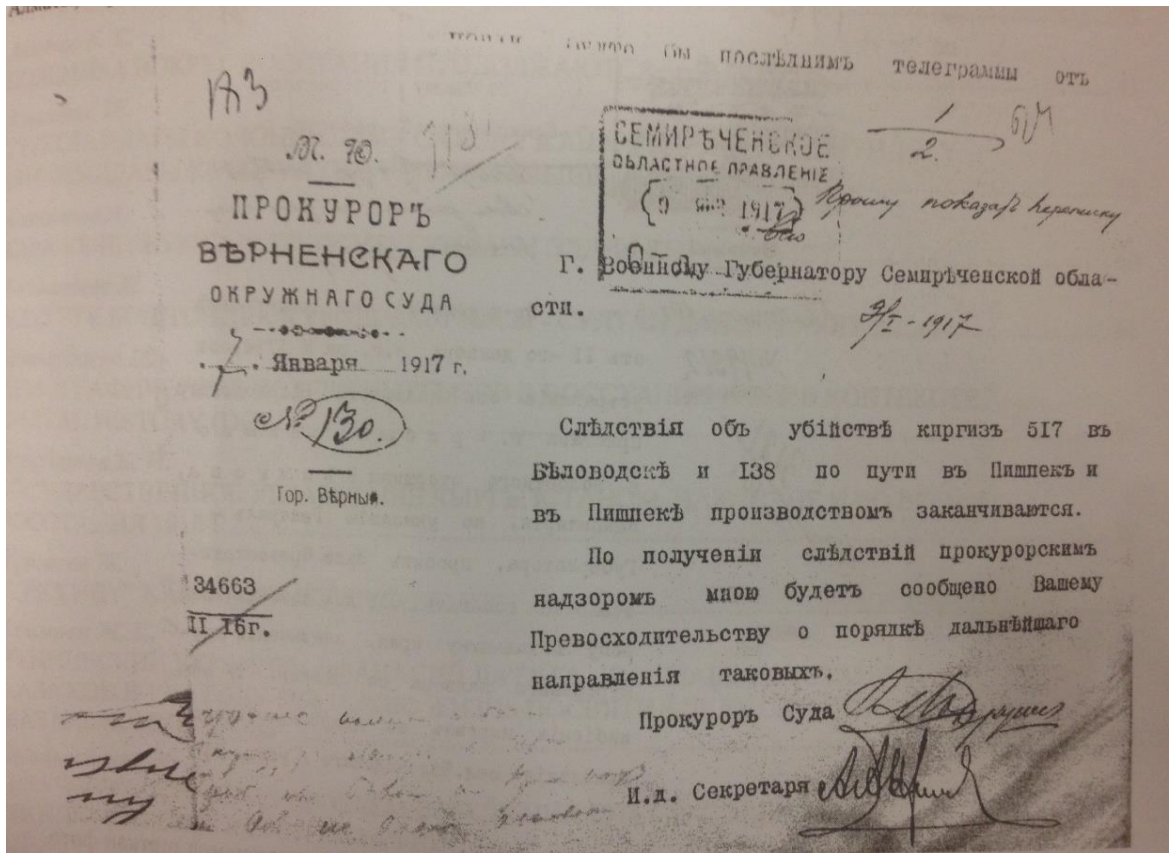
EK-3: Kırgızstandağı Uluttuk Boştonduk Kötörölüş / Dış Kapak Sayfası

Kaynak: "Kırgızstandağı Uluttuk Boştonduk Kötörölüş", Mistegül Mahmutbekova, Erkin-Too, Bişkek-1996

EK-4: Asya'da Beş Türk / Dış Kapak Sayfası

Kaynak: *Asya'da Beş Türk*, Adil Hikmet Bey, (Osmanlı Alfabesinden aktaran, notlu ve tenkitli şekilde şerh eden, Dr. Yusuf Gedikli) Ötüken Neşriyat, İstanbul-1998

EK-5 Arşiv Belgesi

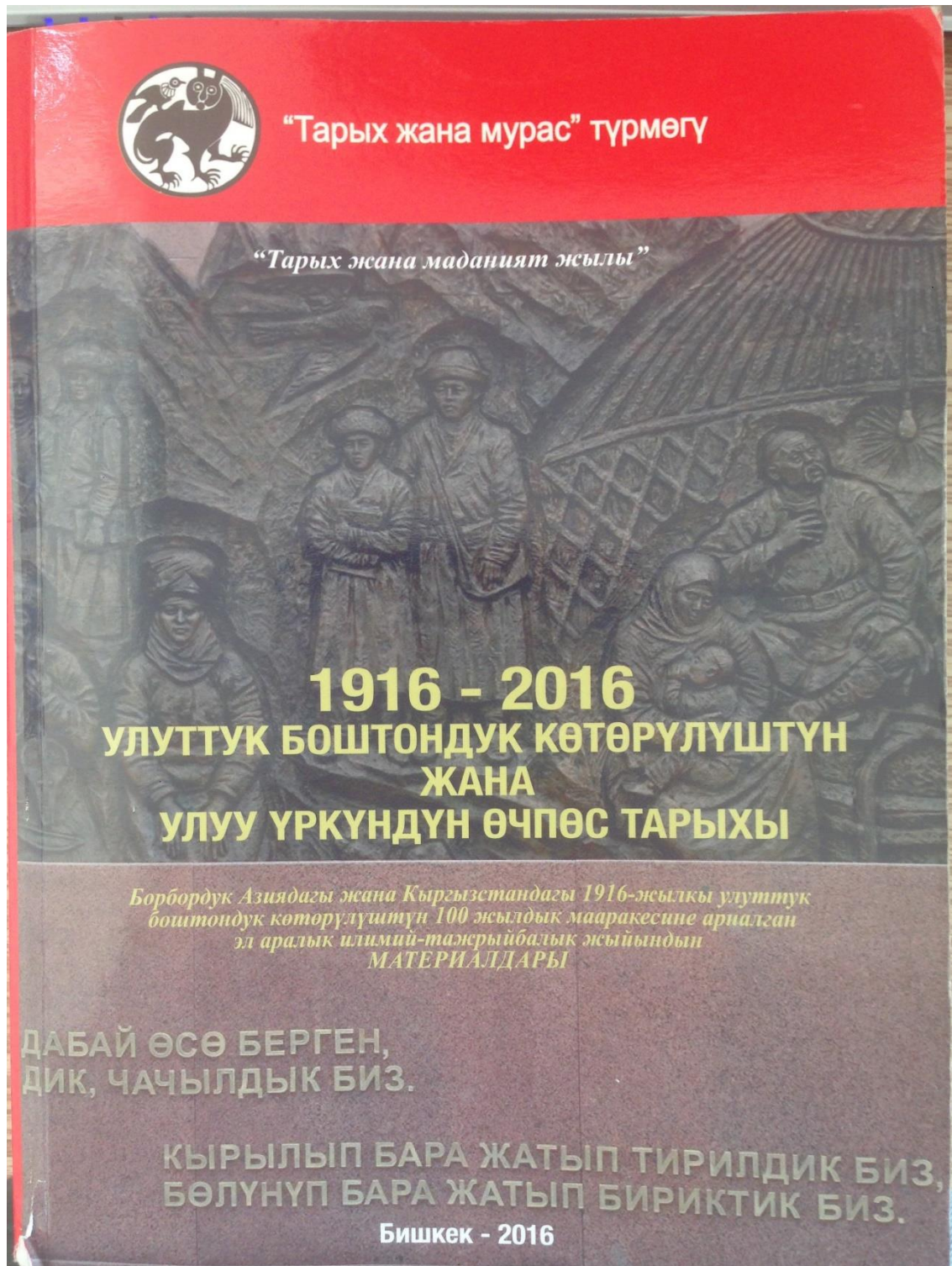

517 Kırgızı Belovodsk ve 123 Kırgızı Bişkek bölgesinde öldürülmesinin araştırılması sona erdi. Soruşturmanın arkasından, savcıların gözetiminde daha fazla yönlendirme prosedürü hakkında bilgilendirileceklerdir.

Kaynak: KPBMA, 44-Fond,19065 iş kagazı, 24-barak.

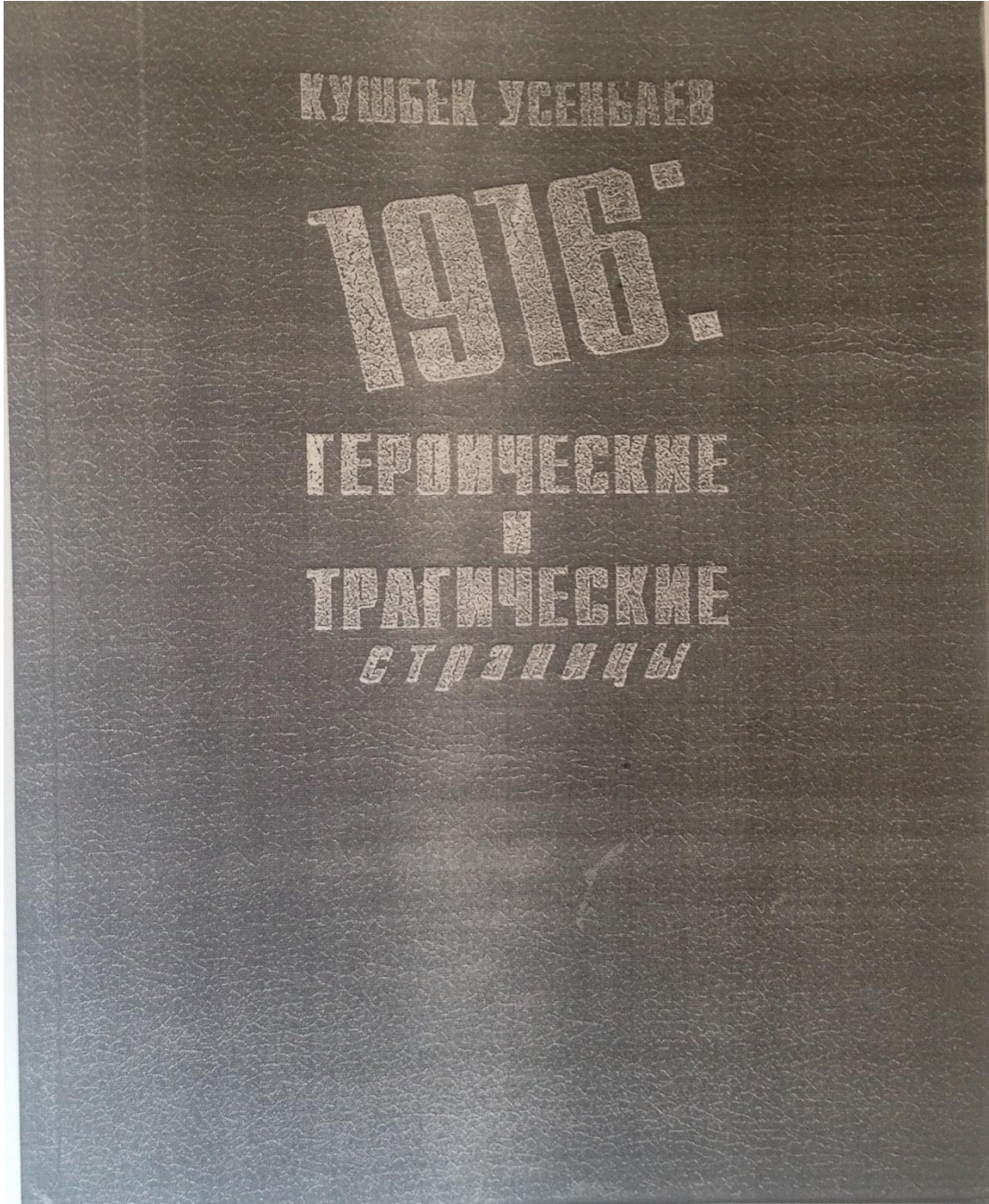

EK-7: 1916-2016, Uluttuk Boştonduk Kötörülüştün cana Uлуу Ürkündün Öçpös Tarıhı
Dış Kapak Sayfası

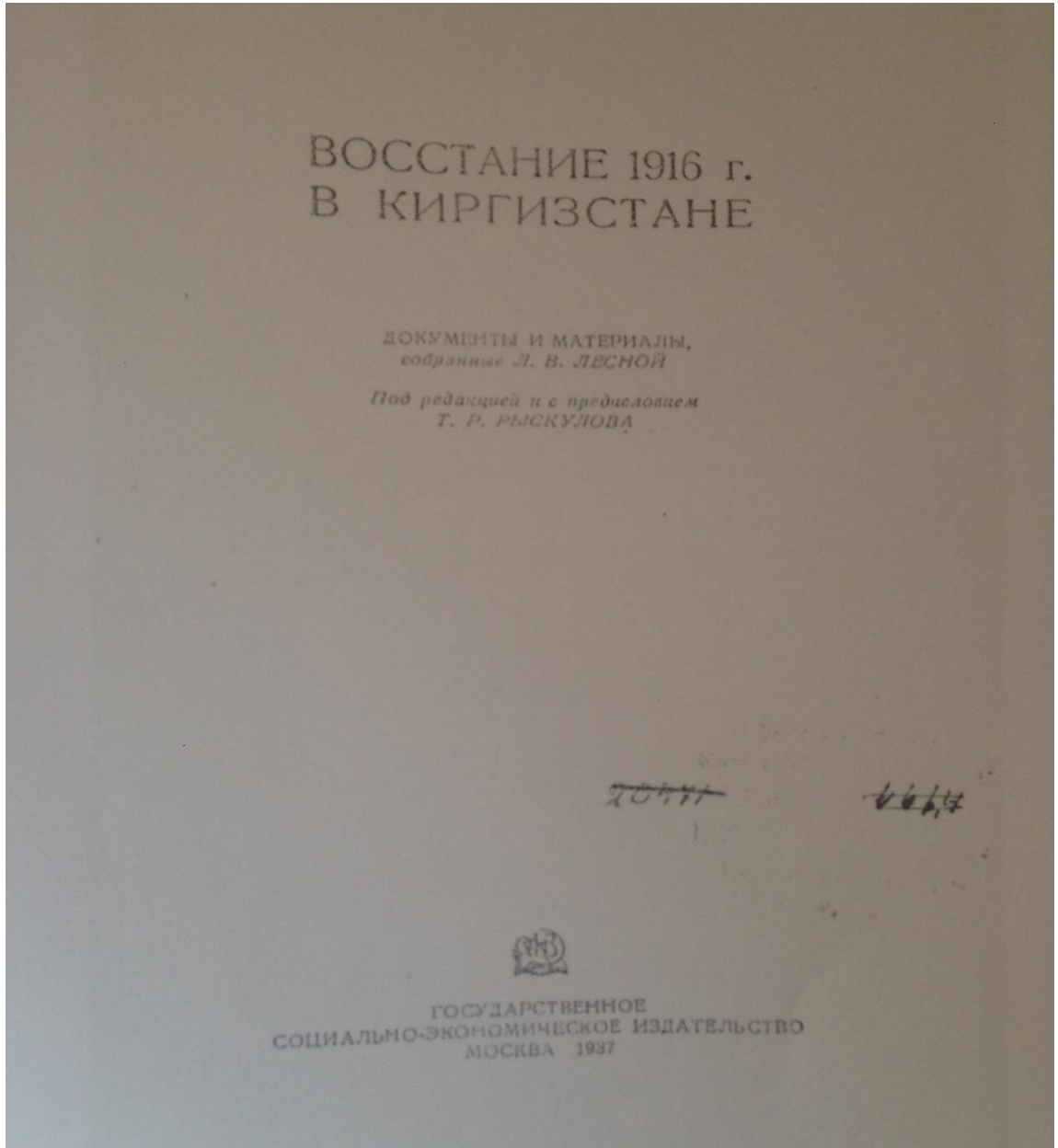
Kaynak: 1916-2016, Uluttuk Boştonduk Kötörülüştün cana Uлуу Ürkündün Öçpös Tarıhı. Bişkek-2016

EK-8: Geroiçeskiye i Tragiçeskiye Stranitsı / Dış Kapak Sayfası

Kaynak: *Geroiçeskiye i Tragiçeskiye Stranitsı* (*Nauçno-populyarnoye izdaniye*) Kuşbek Usenbayev, İlim, Bişkek-1997

EK-9: Vosstaniye 1916 g. v Kirgizstane / Dış Kapak Sayfası

Kaynak: *Vosstaniye 1916 g. v Kirgizstane (Dokumenti i Materiyalı)(1916 Yılındaki Kirgizistandaki Ayaklanma)* Sobrinnıye L.V. Lesnoy, (Red) T.Rıskulov, Moskva-1937